

Іванюк М.І.

**РОЗБУДОВА ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ
ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Луцьк - 2013

УДК 323 (477.8): 316.3
ББК 66.3(4УКР3), 1+63.3(4УКР)63-3
І-23

Рекомендовано до друку

Вченою радою Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки (протокол № 4 від 25.10.2012 р.)

ISBN 5-5848-0158-4

Науковий редактор:

Ю.І. Макар доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рецензенти:

М.М. Гон доктор політичних наук, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету;

Т.Я. Лупул доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького університету імені Юрія Федьковича;

П.Ю. Верзун голова ВОГО «Фонд місцевого розвитку».

І-23

М.І. Іванюк. Інститути громадянського суспільства у Західному регіоні України періоду незалежності. - Л.: 2013.– 102 с.

Монографія розрахована на підготовку й підвищення кваліфікації політологів, державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

В монографії висвітлено сутність та ознаки громадянського суспільства і його інститутів. Також проаналізовано співпрацю громадських інституцій із органами державної влади в Західній Україні (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області) періоду незалежності.

Дослідження може бути також цікавим для слухачів, аспірантів, докторантів зі спеціальностей політологія, державне управління, соціологія, а також державних службовців, викладачів, посадових осіб органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ, організацій, громадських і політичних діячів та інших осіб, зацікавлених у зазначеній тематиці.

Підготовку та друк монографії здійснено в рамках проекту «Представлення кроків становлення інститутів громадянського суспільства у Західній Україні періоду незалежності для новостворених громадських організацій» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та ВОГО «Фонд місцевого розвитку».

ISBN 5-5848-0158-4

© Іванюк М.І., 2013

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні проблеми дослідження громадянського суспільства.	
1.1. Концептуальне забезпечення дослідження громадянського суспільства	9
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження.	26
РОЗДІЛ 2. Особливості інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України	
2.1. Соціокультурні особливості інституційних процесів громадської сфери в західному регіоні України	32
2.2. Формування та розвиток мережі громадських організацій у контексті артикуляції інтересів громадян західного регіону України	42
2.3. Роль місцевого самоврядування у процесах інституціоналізації громадянського суспільства.	65
РОЗДІЛ 3. Регіональна специфіка функціонування громадянського суспільства в умовах неконсолідованої демократії	
3.1. Взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами влади в західному регіоні України	87
3.2. Розвиток інформаційних інститутів громадянського суспільства західного регіону України	102
3.3. Особливості функціонування системи громадського контролю у західному регіоні України	114
ВИСНОВКИ	123
ДОДАТКИ	127
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	145

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТР	Адміністративно-територіальна реформа
ГР	Громадська рада
ЄС	Європейський Союз
ІГС	Інститути громадянського суспільства
ІФОЦШПК	Івано-Франківський обласний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій
КМУ	Кабінет Міністрів України
НДО	Недержавні об'єднання
ОГС	Організації громадянського суспільства
ОДА	Обласна державна адміністрація
РДА	Районна державна адміністрація
ЦСЕ	Центрально-Східна Європа
укр.	українська
газ.	газета

ВСТУП

Актуальність теми. З проголошенням незалежності в Україні розпочався активний процес формування нових політичних інститутів, складовим елементом якого стало утвердження принципів демократії та політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування системи самоврядування, створення дієвих інститутів громадянського суспільства. Будучи основною формою соціального впорядкування суспільних інтересів, громадянське суспільство формується на принципах солідарності, консолідації, єдності цілей, довіри та діалогу зацікавлених сторін. У широкому сенсі громадянське суспільство є сукупністю суспільних інститутів, які безпосередньо не включені в державні структури та дозволяють громадянам і їх об'єднанням реалізувати свої інтереси й ініціативи. Інституціоналізація сфери громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з добровільною діяльністю громадян, яка є першоджерелом формування різних інститутів і форм громадянськості. Громадянське суспільство є й продуктом інтеграції об'єднань громадян в автономну систему, що ґрунтується на принципі самоорганізації та побудована згідно з принципами горизонтальних зв'язків і горизонтальних відносин.

Громадянське суспільство формується на певному етапі розвитку суспільства, коли виникає держава та з'являється громадянин із чітко окресленою сукупністю прав та обов'язків. Наявність громадянського суспільства забезпечує узгодження приватних і суспільних інтересів та виконує функцію посередника між особистістю й державою. Тобто, громадянське суспільство інституціоналізується паралельно з державою, тоді як його окремі елементи можуть функціонувати і за умов відсутності держави. Громадянське суспільство є соціальною основою влади та держави, тому в умовах незавершеності процесів консолідації демократії в Україні, проблема визначення особливостей інституціоналізації та функціонування громадянського суспільства набуває особливої актуальності.

Актуальність дослідження процесу становлення та розбудови громадянського суспільства зумовлена й необхідністю теоретичного осмислення ролі і функціональних особливостей його інститутів, що артикулюють інтереси та потреби громадян, врівноважуючи при цьому державну владу й відповідно впливаючи на розбудову демократії в Україні. В сучасних умовах політичного розвитку нашої держави особливого значення набуває дослідження регіональної специфіки інституційного забезпечення громадянського суспільства, відображеного у його функціональних характеристиках.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми відповідає тенденціям розвитку світової і вітчизняної політичної науки, адже саме рубіж XX-XXI ст. характеризується значним підвищенням інтересу до проблем громадянського суспільства, спричиненого політичними трансформаціями у країнах пострадянського простору. Саме ці процеси сприяли зростанню впливу громадської сфери на соціальні, економічні, політичні та культурні аспекти функціонування суспільства. Однак, незважаючи на активізацію дослідження проблем інституціоналізації громадянського суспільства, практичний вимір концепту *громадянське суспільство*, до сьогодні залишається поза увагою суб'єктів політичного

процесу. На наш погляд, це пов'язано з недостатнім врахуванням вітчизняних реалій, зокрема – регіональних особливостей формування та функціонування інститутів громадянського суспільства, визначенням його конструктивного потенціалу в контексті небезпечних процесів регіоналізації України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана наукова робота виконана згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки «Регіональні політичні процеси в Україні: волинська специфіка»

Мета і завдання дослідження. Метою наукового дослідження є здійснення комплексного політологічного аналізу сутності процесу інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України, відображеного в його функціональних особливостях. Для досягнення поставленої мети були визначені такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні проблеми дослідження громадянського суспільства;
- дослідити характер впливу соціокультурних особливостей західного регіону України на процеси інституціоналізації громадянського суспільства;
- охарактеризувати формування та розвиток громадських організацій як базового інституту громадянського суспільства;
- визначити роль місцевого самоврядування у процесах інституціоналізації громадянського суспільства;
- проаналізувати взаємодію інститутів громадянського суспільства з органами влади в західному регіоні України;
- дослідити процес розвитку інформаційних інститутів громадянського суспільства західного регіону України;
- окреслити особливості функціонування системи громадського контролю в західному регіоні України.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство України як особлива сфера соціуму, що одночасно опонує державі та пов'язана з нею багатоманітністю форм взаємодії, головною метою яких є інтеграція суспільних і приватних інтересів у рамках єдиного політичного простору.

Предметом дослідження є процес інституціоналізації та особливості функціонування громадянського суспільства в західному регіоні України.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що в західному регіоні України процес інституціоналізації громадянського суспільства може визначатися в категоріях відродження та пов'язаний з соціокультурними особливостями регіону. Водночас, динаміка процесу функціонування громадянського суспільства в цьому регіоні зумовлена загальноукраїнськими тенденціями та особливостями політичного процесу, що вказує на необхідність аналізу регіональних процесів як складової громадянського суспільства в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є загальнотеоретичні підходи до вивчення політичних процесів – історичний, системний, структурно-функціональний, діалектичний. Аналіз процесу формування громадянського суспільства в західному регіоні України з позицій історичного під-

ходу, дозволив визначити роль його соціокультурних особливостей у процесах інституціоналізації громадянського суспільства.

Використання структурно-функціонального підходу дозволило дослідити громадянське суспільство як систему, утворену стійкими елементами, між якими встановлюються певні зв'язки, що визначають специфіку функціонування громадянського суспільства в цілому. Системний підхід дозволив розглядати громадянське суспільство як відкриту систему, для якої характерний високий рівень цілісності, утвореної сукупністю базових інститутів. Разом зі структурно-функціональним підходом, системне бачення проблеми дозволило виявити сутність, роль і функції громадянського суспільства в сучасних умовах розвитку західного регіону України. Використання діалектичного методу дало можливість проаналізувати інституціоналізацію громадянського суспільства як складний динамічний процес, в якому, завдяки виникненню і розв'язанню внутрішніх суперечностей, здійснюється перехід від одного якісного стану до іншого.

Поєднання методів аналізу та синтезу дозволили зробити узагальнення теоретичного характеру щодо специфіки життєвого циклу громадської організації, яка в своєму розвитку проходить три стадії – виживання, стабілізації, успіху/розпаду, – та визначити особливості розвитку інформаційних інститутів громадянського суспільства в умовах незавершеності процесів консолідації демократії.

Застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати діяльність інститутів громадянського суспільства на різних етапах історичного розвитку західного регіону України; з'ясувати характер і динаміку процесу політичної трансформації в західних областях, ролі в ньому об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування; виявити взаємозв'язок і взаємодію із загальноукраїнськими процесами; структурувати напрями та сфери діяльності недержавних організацій, специфіку формування партійного спектру.

Використовуючи метод прогнозування, було з'ясовано, що найбільшим ресурсним потенціалом у розвитку інститутів громадянського суспільства в західному регіоні України володіють інструменти взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування; механізми контролю за владою та залучення до інституціоналізованої сфери громадянського суспільства більшої кількості населення. Вивчення взаємодії місцевих органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в даному дослідженні здійснювалося з позицій визнання необхідності її оптимізації і, таким чином, підвищення ефективності як існуючих механізмів державного управління в Україні, так і діяльності системи інститутів громадянського суспільства. Це зумовило здійснення вивчення предмету дослідження на основі одночасного використання як окреслених вище методологічних принципів, так і прогностичного потенціалу політичної науки.

Методологічна складова пов'язана з розглядом взаємодії державної влади і громадянського суспільства як процесу регіонального розвитку, основою якого є взаємодія місцевих органів влади й інститутів громадянського суспільства, що функціонують у західному регіоні України, вивчення яких можливе тільки в динаміці. Прогностична складова зумовила необхідність визначення перспектив розвитку громадянського суспільства в західному регіоні України, які,

на нашу думку, пов'язуються з розвитком механізмів громадського контролю та впровадженням у публічну сферу сучасних інформаційних технологій.

Наукова новизна одержаних результатів визначається метою та завданнями дослідження, засобами їх розв'язання і полягає в такому:

Вперше:

- обґрунтовано, що діяльність структур громадянського суспільства в західному регіоні України засвідчує наявність прагнення до створення власної культурної пам'яті, викликане побоюванням регіональної деіндентичності і втраченою впевненістю в передачі своєї культурної спадщини майбутнім поколінням;
- доведено, що ставлення регіональних органів державної влади до громадських ініціатив є суперечливим, оскільки з одного боку, необхідність в управлінні політичними процесами на рівні областей спричинило створення при ОДА структур, зорієнтованих на розвиток переговорних процедур та інститутів; з іншого боку, зберігається упереджене ставлення до громадських ініціатив, яке виявляється у сприйнятті громадських організацій як нерівного партнера та намагання патронувати місцеві мережі громадських організацій;
- здійснено аналіз функціонування інформаційних інститутів громадянського суспільства та формування системи громадського контролю за діяльністю органів влади в західному регіоні України.

Уточнено:

- зміст основних вимірів якісних і кількісних параметрів громадянського суспільства в умовах неконсолідованої демократії;
- принципи класифікації організацій третього сектору західного регіону України з урахуванням історичного досвіду цих територій;
- механізм формування системи суспільного мовлення в Україні.

Зазнали подальшого розвитку:

- ідеї про політичний патерн регіону, як реальність, що виявляється не як строго обумовлена структура політичних інститутів або форм політичної діяльності, які можуть суттєво різнитися залежно від конкретно-історичної ситуації, а як матриця кращих типів діяльності й способів громадянсько-політичної організації соціуму;
- перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в західному регіоні України, які пов'язуються не з щільністю представленості громадських організацій у регіональному соціально-політичному просторі, а з рівнем залучення до їх діяльності різних груп населення.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблені в процесі наукового пошуку висновки, положення та практичні рекомендації можуть бути використані в подальшому аналізі та прогнозуванні розвитку інститутів громадянського суспільства як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані під час аналізу процесів консолідації демократії в Україні; зацікавленими суб'єктами політичної та громадської діяльності; при розробці та викладанні курсів для студентів гуманітарного профілю, що навчаються за спеціальностями «політологія», «державне управління», «зв'язки з громадськістю».

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Концептуальне забезпечення дослідження громадянського суспільства

З утворенням нової української держави було проголошено шлях до розбудови демократичної, правової та соціальної держави, пріоритетність дотримання прав і свобод людини та громадянина тощо. Водночас, з процесом формування нових інститутів державної влади, відходом від панування однієї ідеології розпочався новий етап формування громадянського суспільства – творення нормативно-правових умов діяльності; інституціоналізація елементів громадянського суспільства; розширення сфер діяльності та впливу на реалізацію державної політики його інститутів.

Активна розбудова інститутів громадянського суспільства в Україні викликала необхідність політико-теоретичного обґрунтування їх діяльності, що включає проблеми становлення і подальшого розвитку; типологію та визначення функціональної спроможності інститутів громадянського суспільства, що артикулюють інтереси та потреби громади; співвідношення з інститутами політичної та економічної сфер суспільства; діяльності громадських організацій в процесі роздержавлення та створення ринкових умов; вплив на демократизацію країни.

Усвідомлення суті громадянського суспільства та відокремлення його від держави відбулося у XVIII ст. Упродовж наступних століть теорія громадянського суспільства зазнавала модернізації та вживалась в різних значеннях, тому, серед науковців точаться постійні дискусії стосовно сутності громадянського суспільства, взаємодії його структурних елементів з іншими суспільними інститутами. Відповідно, одним із завдань сучасної політичної науки є структуризація ідей та вчень про громадянське суспільство.

За визначенням Дж. Александера, розвиток ідей громадянського суспільства вкладається в три стадії, умовно названі «громадянським суспільством – I, –II і –III» [283, р. 19]. Основні положення сформульовані мислителями, в період від кінця XVII до першої половини XIX ст. дослідник відніс до «громадянського суспільства – I». Наступний період – «громадянське суспільство – II» – тривав від середини XIX ст. до другої половини XX ст., коли на тлі загострення конфліктів між соціальними класами у більшості європейських суспільств популярними стають соціалістичні ідеї. Ідея громадянського суспільства, яка була пов'язана зі становленням буржуазного суспільства та розвитку приватної власності, піддається гострій критиці ідеологами соціалізму К. Марксом та Ф. Енгельсом [2, с. 34]. «Громадянське суспільство – III», на думку Дж. Александера, відродилось у другій половині XX ст. як знаряддя критики «соціалістичного авторитаризму» у Центральній та Східній Європі. Шлях до громадянського суспільства

розглядався як спосіб повалення авторитарних режимів і побудови вільних та демократичних республік. В країнах розвиненої демократії концептуалізація громадянського суспільства в цей період розглядається як спосіб поєднання зусиль держави та громадянського суспільства в досягненні соціальної справедливості, налагодженні соціального партнерства між владою, бізнесом та громадою.

На відміну від Дж. Александера, українська дослідниця А. Колодій виділяє три класичні, інтерпретації громадянського суспільства, які створюються в рамках: (1) локкіанського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського; (2) гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму; (3) токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність [123, с.36–38].

Інший український дослідник, С. Рябов, також структурує етапи вивчення громадянського суспільства і виділяє два етапи у його дослідженні: на першому етапі в основу вивчення громадянського суспільства було покладено опозиційну пару природне – громадянське (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо); на другому – її змінила пара громадянське – державне (Г. Гегель, А. Токвіль) [226, с. 76].

Відомий британський науковець Дж. Кін, характеризуючи тему громадянського суспільства як «вкрай важливу для політичної та соціальної теорії» [309, р. 1], виокремлює три етапи відродження інтересу до концепції громадянського суспільства у ХХ ст. Перший етап він пов'язує з появою «школи громадянського суспільства» в японському марксизмі в середині 60-х рр. ХХ ст., яка розвивала ідею самоврядного соціалізму, другий – з «публічною критикою деспотичної державної влади та радикальним обстоюванням громадянського суспільства як незамінного елемента демократичного політичного і соціального ладу», розпочатою в 70-ті рр. ХХ ст. в країнах ЦСЄ, третій етап охоплює останнє десятиліття ХХ ст., коли ідея громадянського суспільства спрямовується на приховане чи відкрите протиставлення державним інституціям [120, с. 23–30].

На наш погляд, подібна структуризація вчень про громадянське суспільство сприяє упорядкуванню та окресленню меж цього поняття, визначенню його елементів, ознак та функцій. Однак, сучасна теорія громадянського суспільства розвивається досить динамічно, тому виокремлення певних етапів є умовним та створює певні проблеми для дослідників. Адже, відповідно до етапу дослідження громадянського суспільства змінювалась розуміння природи та сутності громадянського суспільства, а також методологія дослідження. Тому важливим є вивчення досліджень окремих вчених та визначення на цій основі спільного в розумінні сутності громадянського суспільства. Саме такого принципу дотримується коло науковців під керівництвом І. Кресіної, вказуючи, що у ХІХ ст. у політичній думці не просто відбулася дистинкція понять «громадянське суспільство» та «держава»,

а й сформувалися різні підходи до проблеми їх взаємовідносин, зокрема в Європі намітився «державоцентричний» напрям, а в Північній Америці «партнерський»; у XX ст. дискурс громадянського суспільства зосередився навколо таких проблем як виникнення феномена громадянського суспільства; місце громадянського суспільства в сучасному світі; взаємовідносини громадянського суспільства та держави [55, с. 103].

Дослідження громадянського суспільства сягає своїм корінням Стародавньої Греції та Риму, беручи початок від ідеї полісу Аристотеля та суспільства громадян М. Цицерона [268]. Давньогрецькі мислителі ототожнювали громадянське суспільство з державою чи республікою, вважаючи, що держава складається з певних елементів – соціальних верств населення. Верстви, зайняті працею для задоволення потреб, відносяться до «тіла» держави, військові, судді та стани із законодавчими функціями знаходять своє вираження у «душі» держави. Аристотель у своїх працях розрізнив поняття держави і громадянського суспільства. Тобто, «тілом» держави Аристотель називав ту сферу праці для задоволення потреб, яку в подальшому розвитку політичної думки віднесли до сфери громадянського суспільства, на відміну від участі в діяльності держави [6, с. 486]. Еволюцію ідеї громадянина продовжив М. Цицерон, на думку якого, держава виникає з суспільства поступово і природним шляхом [268, с. 268–269]. Держава, таким чином, є вторинною, а суспільство – основним, первинним.

До визначення ознак громадянського суспільства, громадянських законів та обов'язків у праці «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» звертається й Н. Макіавеллі. На його думку, держава прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, з метою його поневолення: «по-перше, воно не допускає надії на звільнення; по-друге, держава завжди намагається підірвати діяльність суспільства, для власного підвищення» [145, с. 272]. Розрізняючи державу і громадянське суспільство, Н. Макіавеллі аналізує політику з точки зору моралі, а приватне життя громадян поза політичною діяльністю, викреслюючи, таким чином, наявність громадянського суспільства, яке існує незалежно від держави.

З настанням епохи буржуазних революцій, в суспільстві починають вимальовуватись виразні контури громадянського суспільства – громадянські права та свободи, вільні спілки та асоціації. Концепції індивідуалізму розроблені Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є формували поняття свободи громадянина незалежного від держави. На думку Ж.-Ж. Руссо, люди, побоюючись втратити свої природні права, уклали громадянський договір для захисту спільними силами прав особи та майна. Саме з людської природи суспільства, яка утворює державу для забезпечення своїх інтересів, випливають сутнісні характеристики й ознаки держави і суспільства: «Суспільний договір встановлює між громадянами таку рівність, в силу якої вони мусять підкорятись рівним умовами і мусять наділитися рівними правами» [225, с. 214].

Деякі критики соціальної філософії Ж.-Ж. Руссо вважають концепцією заперечення громадянського суспільства і обґрунтування тоталітарної системи влади. Загальновідомо, що Ж.-Ж. Руссо був одним з батьків-засновників ідеї народного суверенітету та широкої демократії. Згідно з Ж.-Ж. Руссо, законну силу має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, при повному народовладді народу. На цій підставі він відкидав «принцип представництва», за якого громадянин передає свою волю іншому громадянину, тим самим обмежуючи своє право дійсного правомірного громадянина [225, с. 218–222]. В цьому він бачив сутність громадянського суспільства – держави.

Ідеї та вчення англійського філософа Дж. Локка – про суспільний договір, про природні та громадянські права, принципи індивідуальної свободи особистості, суттєво сприяли становленню теорії громадянського суспільства. Так, Дж. Локк розрізняв природний та громадянський стан: «Природний стан – це стан свободи, але не сваволі, тому що є закон природи, який у цій ситуації скеровує дії людей» [141, с. 263], громадянський стан відрізняється від природного тим, що він є «там, де кожен з його членів відмовився від цієї природної влади і передав її в руки суспільства» [141, с. 263].

Значний внесок в осмислення концепції взаємодії громадянського суспільства і держави зробив Г. Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство представляє собою особливу стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави в процесі історичної трансформації. Він стверджував, що «громадянське суспільство – це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати» [26, с. 169]. На його думку, відносини громадянського суспільства і держави можна визначити з позицій політичної раціональності переваг та недоліків обмеження самостійності, абстрактної свободи і конкурентного плюралізму громадянського суспільства на користь універсальних державницьких прерогатив. Проте, визнаючи відокремленість громадянського суспільства від держави, мислитель вказував, що лише при підпорядкуванні громадянського суспільства, держава зможе забезпечувати його свободу, представляючи суспільство в його єдності.

Необхідною складовою життєздатності громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості, наявності широких прав та свобод, а також можливості самостійно брати чи не брати участь в діяльності будь-якого інституту громадянського суспільства. Для того, щоб мати можливість вільно обирати і відстоювати свою точку зору, людина повинна мати певні свободи. Досить ґрунтовними, з точки зору свободи особи, є підхід до визначення громадянського суспільства І. Канта. Розглядаючи протилежні якості людської натури як марнославство, жагу до володіння, і в той же час намагання до

злагоди, І. Кант приходиться до висновку, що визначальним у співвідношенні свободи кожного зі свободою інших є формування громадянського суспільства. На його думку, громадянське суспільство засноване на таких принципах як свобода члена суспільства як людини; рівність його з іншими як підданого; самостійність члена суспільства як громадянина. [97, с. 89].

Вагомий внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробили ідеологи американської демократії Т. Пейн та А. де Токвіль. Т. Пейн вважав державу необхідним злом: чим меншим воно є, тим краще для суспільства. На його думку, влада держави має бути обмеженою на користь громадянського суспільства, оскільки кожному громадянину притаманна орієнтація на громаду. Наділені невід'ємними правами, вільні і рівні індивіди існували завжди, і уряд немає права обмежувати природні права громадян, на власний розсуд змінювати закони, порушуючи, таким чином, довіру та суспільний спокій [183, с. 43]. Таким чином, Т. Пейн радикально протиставив громадянське суспільство державі, як таке, що здатне захистити права та свободи громадян. На його погляд, самоврядне суспільство вимагає мінімальних політичних механізмів, а тому необхідним є скорочення влади держави.

Ідея розмежування громадянського суспільства і держави як дійсний прояв демократії, продовжена в поглядах А. де Токвіля. Мислитель визначив три загрози, яких має остерігатися демократичне суспільство. По-перше, загроза з боку держави у формі надмірної централізації влади, контроль над усіма сферами життя суспільства; по-друге, загроза розповсюдження «дикого» індивідуалізму, що призведе до ізоляції людей один від одного, до їхнього самоусунення від політики; по-третє, загроза з боку партій та «низів», схильність яких до повної рівності може звести людей до рівня однорідної маси і прокласти шлях до «рівності у рабстві» [247, с. 260]. А. де Токвіль стверджував, що громадянське суспільство і держава повинні перебувати в рівноправній взаємодії, що сприятиме утвердженню демократії.

А. де Токвіль визначає існування громадських і політичних асоціацій як основу демократії, оскільки вони розвивають громадянську свідомість, допомагають розібратися в правах й обов'язках, не дозволяють демосу замкнутися суто на приватних інтересах і відмовитися від контролю за урядом. Встановлюється взаємозалежність громадських і політичних асоціацій: перші стимулюють політичну участь, утворюють соціальну тканину інших, оскільки не вміючи управляти своїми малими суспільними справами, громадяни не зможуть брати участь в управлінні більшими – у формуванні політики, що відповідає сутності демократії. А. де Токвіль зауважує, що «демократична країна там, де люди досягли найвищого ступеня досконалості в мистецтві спільно домагатися мети... і частіше за інших застосовують цей новий метод колективних дій» та наголошує, що «якби люди в демократичних країнах не мали права або готовності поєднуватися

в політичних цілях, їх незалежність піддавалася б великій небезпеці; якби люди не набули звички поєднуватися в повсякденному житті, під загрозою виявилася б сама цивілізація» [247, с. 379].

К. Маркс та Ф. Енгельс розглядали громадянське суспільство як першооснову людського співжиття, а життєдіяльність громадянського суспільства вважали головною рушійною силою історичного прогресу [148, с. 34]. Громадянське суспільство, на їх думку, є формою класових відносин, які породжені капіталістичним способом виробництва і мають загинути разом з ним. Громадянське суспільство розглядається ними у вигляді громадської організації, що розвивається безпосередньо з виробництва і обігу як сукупність економічних, виробничих відносин, що відповідають продуктивним силам і утворюють базис держави. На цьому базисі формуються соціальні відносини, що досягають ступеня групових і класових, починаючи сприйматися крізь призму особистих інтересів, прав і свобод. Аналізуючи структуру громадянського суспільства, К. Маркс вважав її результатом буржуазного суспільства та говорив про корпорації та гільдії як форми «в яких сформувалась промислова буржуазія» [148, с. 391].

Важливими в сфері дослідження громадянського суспільства є ідеї українських мислителів М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, які вбачали державний ідеал майбутнього в народній федерації громад, що засновані на новій політичній рівності кожної громади і на повному внутрішньому самоуправлінні. Так, згідно проекту С. Подолинського і О. Терлецького Україна майбутнього – це спочатку федеративна демократична республіка громад, що добровільно об'єдналися, а потім – член всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. Основною ланкою федерації вважалась громада, яка водночас була і основою для ведення господарства, і органом політичного самоуправління [240, с. 183].

На думку М. Драгоманова, який представляє ліберально-демократичну позицію в українській політичній думці, децентралізація в управлінні державою призведе до створення вищої політичної організації людей, до всесвітньої федерації. Це не тільки федерація власне держав, а насамперед федерація дрібних громадських одиниць, що не є державами в загальноприйнятому розумінні цього слова, які є політично вільними і самостійними щодо своїх справ: «...Дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі у власні товариства, – це й є та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься без начальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств» [60, с. 374]. Важливою складовою концепції М. Драгоманова є проблеми взаємозв'язку соціальної держави та громадянського суспільства, зокрема обов'язку держави гарантувати економічні та соціальні права громадян, забезпечити їм гідний рівень життя. Він допускав розширення владних повноважень держави щодо гро-

мадянського суспільства тільки з метою виконання нею соціальних функцій, що цілком співпадає з інтересами останнього [130, с. 250].

Концептуально важливою для дослідження регіональних аспектів становлення громадянського суспільства в Україні є наукова спадщина В. Липинського, представника консервативного напрямку української політичної думки. На думку дослідника, до громадянства – основної складової громадянського суспільства, належать всі без винятку люди незалежно від їх соціального та матеріального стану: бідні й багаті, організатори й організовані, «пани» і «народ», а відрізняє їх всіх від держави більша слабкість, менше хотіння влади або неможливість це хотіння здійснити [139, с. 337]. Але громадянство є резервуаром сил, який перебуває в стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу, тоді як держава, яка є політичною організацією людей, має схильність до зруйнування руху, до створення сталих та непорушних форм. В. Липинський вважав, що взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, в основі якого лежить взаємне обмеження права сильніших правом слабших і права слабших правом сильніших. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді нищиться закон, бо право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня, але закон так само «нищиться», коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших. Закон, на думку В.Липинського, існує при гармонійному співвідношенні громадянського суспільства і держави [139, с. 37].

Таким чином, концептуалізація громадянського суспільства відбувалася завдяки науковим пошукам багатьох політичних мислителів. Ствердившись в епоху буржуазних революцій, концепт починає використовуватися як характеристика певної соціальної якості, економічного стану суспільного розвитку, що функціонує окремо від держави.

У першій половині ХХ ст., за визначенням дослідників, ідеї громадянського суспільства стають непопулярними, суспільство «дичавіє» (Дж. Кін), загострюються класові суперечності, а в багатьох країнах Європи встановлюються тоталітарні режими. Непопулярність поняття громадянського суспільства в першій половині ХХ ст. А. Карась частково пояснює його неприйняттям в соціології як наукової категорії, яка дедалі ширше витісняла традиційну проблематику соціальної філософії, переповненої «метафізичними» категоріями, часто марксистського спрямування [117, с. 360]. Одним з небагатьох дослідників, хто звернувся до концепції громадянського суспільства у довоєнний період був у А. Грамші, який у своїх «Тюремних зошитах», аналізуючи прихід до влади фашистів, вказує що «громадянське суспільство перетворилося на дуже складну структуру, яка витримує катастрофічне «вторгнення» безпосереднього економічного елемента (криз, депресій і т.д.): надбудови громадянського суспільства в цьому випадку відіграють роль як би системи траншів у сучасній війні» [314, р. 58], тобто можуть і повинні залишитися формою організації життя, що не

дозволяє, у випадку їх розвиненості, запанувати тоталітарному режиму. А. Грамші шукає оптимальні форми співвідношення держави й громадянського суспільства, вказуючи, що «держава = політичне співтовариство + громадянське суспільство», вважаючи при цьому, що державі призначено вичерпати себе й розчинитися в упорядкованому суспільстві», тобто «етичній державі або громадянському суспільстві» [290, р. 82]. Отже, А. Грамші був одним з небагатьох, хто використав концепцію громадянського суспільства при аналізі суспільних процесів у першій половині ХХ ст.

Перший ренесанс інтерес до цієї проблеми у повоєнний період був пов'язаний з науковими пошуками Франкфуртської школи. У 70-ті – 80-ті рр. ХХ ст. почалося його повторне відродження в американській та європейській політичній думці. Різноманітність інтересу до проблем громадянського суспільства зумовила появу численних методологічних підходів до аналізу цього явища. Одним з них є підхід, який розглядає громадянське суспільство як форму соціальної інтеграції людей, розділених приватними інтересами. Подібне розуміння сучасного громадянського суспільства ґрунтується на ідеях Е. Дюркгейма, який розглядав його через проблему солідарності. На думку соціолога, профспілкові, професійні об'єднання, церковні, регіональні центри здатні залучити своїх членів «до нового типу солідарності (або безумовностей), головною моральною цінністю якої є індивід» [Цит. за: 230, с. 107]. Американський соціолог Дж. Александер визначає громадянське суспільство як сферу універсалізації громадянської солідарності, як «місце», де формуються відчуття взаємозалежності громадян та їх інтересів одне від одного [284, р. 2]. Громадянське суспільство як спільність людей, пов'язаних моральними цінностями й відносинами солідарності, розуміли й активісти антикомуністичної опозиції в країнах Східної Європи. Від класичних ліберальних трактувань дану концепцію відрізняло колективістське розуміння ідеї автономності особистості. Індивід трактувався як такий, що перебуває в опозиції до держави й системи в цілому, але тільки не як автономний від суспільства. Таке розуміння автономності особистості можна визначити як «колективістський індивідуалізм» [272, с. 17].

Подібний підхід може бути доповнений концепцією соціального капіталу Р. Патнема. Соціальний капітал (у трактуванні політолога, це довіра й солідарність) приводить до встановлення більш тісних зв'язків між громадянами, сприяє формуванню ними асоціацій й, в остаточному підсумку, приводить до активізації громадського життя, підвищує особисту громадянську компетентність. Тим самим, соціальний капітал трансформується в те, що можна визначити як політичний капітал суспільства, необхідний для ефективної взаємодії з державою. Хоча концепція Р. Патнема в науковому середовищі оцінювалася неоднозначно, не можна не погодитися з тим, що довіра й солідарність виступають важливою умовою розвитку мережних відносин громадянського суспільства. Критика Р. Патнема полягала в тому,

що дослідник елементи довіри вбачав в таких негромадянських відносинах, як патронаж, блат або бартер. Сам же Р. Патнем не поширював довіру на вертикальні відносини клієнтел, тому що бачив у них прояв не взаємності, а залежності й нерівності [181, с. 217]. Близьку позицію займає польський соціолог П. Штомпка, для якого патерналізм є замінником довіри, покликаним дати людині відчуття впорядкованості й захищеності [323, р. 199].

На нашу думку, розуміння громадянського суспільства як самоорганізації соціуму на основі солідарності й спільних цінностей вимагає застережень. На практиці громадянське суспільство представлене різноманітними групами з конкуруючими інтересами, а часом і з власними версіями суспільного блага. Самообмеження в переслідуванні корпоративних інтересів, солідарність і здатність генерувати спільні інтереси проявляють себе як тенденція, що протистоїть конкуренції й суперництву групових інтересів.

Здійснюючи аналіз концептуального забезпечення дослідження проблеми громадянського суспільства, слід вказати, що в сучасній політичній науці існує спектр відмінних позицій у розумінні громадянського суспільства як явища, функціонально протилежного державі. Перша з них бере свій початок з ідеї М.Фуко про те, що «теоретичне протиставлення держави та громадянського суспільства... недостатньо плідне» [265, с. 275]. Руйнуючи звичну бінарну опозицію, М. Фуко вказує на феномен, який їх об'єднує – владу, яка може мати вираз у політичних та неполітичних формах. Проте, дану позицію дослідника не слід вважати відмовою від розмежування природи та функцій держави і громадянського суспільства, оскільки за парою держава – громадянське суспільство М. Фуко бачить пару політичне – соціальне. Таким чином він вказує, що державу і громадянське суспільство об'єднує те, що вони представляють дві моделі відносин влади.

Ідеї М. Фуко знаходять своє продовження у поглядах А. Бадью про суспільні структури як відносини влади, який зауважує, що структурування громадянського суспільства потребує певного знаку з боку суверенної влади [10]. Подібної логіки дотримується й Ш. Муфф, стверджуючи, що суспільство є «результатом політичного конструювання» [160, с. 152], а «соціальна об'єктивність утворюється завдяки діям влади. Це означає, що будь-яка соціальна об'єктивність зрештою є політичною» [159, с. 193]. У максимально-му вигляді ідеї М. Фуко представлені поглядами Е. Лаклау, автора концепції «неможливості суспільства». Дослідник зауважує, що оскільки «соціальне неможливе без певної фіксації значення, то ідеологічне повинно розглядатися як невід'ємна складова соціального», тобто неможливість суспільства означає, неможливість його автономного існування у відриві від політики та ідеології [133, с. 57]. Тобто, між ІГС та державою неминуче формуються «зони перетину», наприклад у вигляді експертних майданчиків, що так чи інакше вбудовані в режим функціонування політичних суб'єктів, найчастіше як периферійні агенти. При цьому держава нібито усувається від

відповідальності за вирішення проблем, і перекладає її, з одного боку, на інститути громадянського суспільства, а з іншого боку – на «нейтральну» інстанцію – експертів, що виступають від імені науки.

Слід зауважити, що таке генетичне (об'єктивістське) розуміння громадянського суспільства оформилося у межах індивідуально-особистісного підходу і означає «певний стан суспільства, що склався в результаті промислових і політичних змін» [287, р. 52], тобто внаслідок буржуазних революцій в західних країнах. В рамках такого підходу громадянське суспільство розглядається як протистояння індивідуальних та приватних інтересів державному, в якому гарантується захищеність основних прав та свобод власника. При цьому громадянському суспільстві притаманні не лише соціально-економічна складова, а й політична сфера. Відповідно до цього підходу, ІГС вважається «система незалежних або автономних від держави інститутів і відносин, заснованих на свободі особи, політичному плюралізмі та демократичній правосвідомості» [53, с. 74]. Водночас, до системи ІГС входять, окрім громадських організацій та соціальних рухів, і масові непарламентські, політичні партії, представники яких не входять до урядових структур. Тобто, наявність політичних партій – одна з ознак політичної складової такого розуміння громадянського суспільства.

Інший підхід до розуміння громадянського суспільства, який називають корпоративно-груповим (структурним), визначає певну сферу соціуму в якій реалізується повсякденні інтереси громадян та їх об'єднань, яка існує поряд з державою, але незалежно і окремо від неї. Згідно такого підходу, громадянське суспільство – це сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, релігійних, екологічних та інших суспільних інтересів, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави, і яке опосередковує її відносини з індивідами [319, р. 64]. Ю. Габермас, який є одним з дослідників, що працює в межах даного підходу, вважає необхідним при дослідженні громадянського суспільства простежувати зміну статусу приватної сфери, які супроводжуються процесом політичної відкритості, якому «внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації» [25, с. 19].

У даному контексті аналізують громадянське суспільство Дж. Коен та Е. Арато, які розглядають його по-перше, як наявність громадянських ініціатив, інших соціальних рухів та активності, по-друге, така активність створює фундамент для реалізації моделі, в рамках якої «колективна ідентичність» буде поєднуватись з «плюралізмом особистих цінностей», а політична та економічна підсистеми будуть контролюватись громадянським суспільством [129, с. 707]. На думку дослідників посередництво ІГС між громадянами й державою забезпечує не тільки трансляцію неформальних норм на рівень норм офіційного права, але і їхню універсалізацію, тобто прийняття їх у якості справедливих членами суспільства. Однією з останніх спроб оновлення та інтерпретації такого бачення суті громадянського

суспільства є дослідження Д. Дж. Гріна. Він вважає, що сьогодні варто говорити про три основних напрямки змін в громадянському суспільстві та його відносинах із державою: (1) реформа законодавства, покликана забезпечити неупередженість права за рахунок відділення законодавчого процесу від реалізації політичних програм; (2) оновлення моральної аргументації проти держави загального добробуту, більша частина функцій якої повинна бути повернута громадянському суспільству, особливо в сфері освіти й охорона здоров'я, що призведе до розширення сфери діяльності громадянського суспільства – сфери вільного вибору й самосвідомості, а не вказівок держави; (3) поживлення дискусії щодо морального клімату, який забезпечує свободу – необхідна нова етика суспільної солідарності, заснована не на перерозподілі доходів, а на взаємоповазі й почутті особистої відповідальності [33, с. 208–209]. Отже, очевидним є те, що однією з умов існування громадянського суспільства виступає особистість, та її право на самореалізацію. Фундаментом цього, в свою чергу, є утвердження права індивідуальної, особистої свободи. Ключовим в цьому розумінні є виокремлення людини в громадянському суспільстві як громадянина, члена громади і суспільства. Твердити про громадянське суспільство можна лише при появі в державі громадянина, наділеного найширшими правами та гарантіями їх захисту з боку держави. Соціальний зв'язок особи як суб'єкта публічної діяльності з суспільством та державою, що виявляється у взаємних правах та обов'язках, називається громадянством.

На наш погляд, однією з основних відмінностей у цих підходах є ставлення до політичної сфери. За умови індивідуально-об'єктивістського підходу громадянське суспільство та його інституції виражають певні політичні інтереси та потреби громадян. Більше того, політичні партії виступають спільним інститутом політичної та громадської сфер, в той же час індивідуальний та приватний інтерес є переважаючим перед державним. Тому, недостатнім є врахування групових інтересів у формуванні громадянського суспільства та обмежена роль держави в цьому процесі. Аналіз іншого підходу до визначення громадянського суспільства передбачає певне відокремлення громадянського суспільства від політичної сфери, де громадянин реалізує, насамперед неполітичні права. Місце та роль громадянського суспільства чітко відокремлені від держави, що сприяє структуруванню суспільства та створенню дієвих механізмів реалізації державної політики. Держава, в свою чергу, забезпечує суспільний консенсус між приватними та груповими інтересами, сприяє становленню та демократизації громадянського суспільства. Тому, для визначення громадянського суспільства та його елементів, необхідно використовувати як індивідуально-особистісний так, і корпоративно-груповий підхід, адже сам процес формування громадянського суспільства доводить нерозривний зв'язок обох підходів. Отож, концептуальний підхід до аналізу громадянського суспільства ґрунтується на синтезі індивідуально-особистісного та корпоративно-групового підходів,

і може бути названий індивідуально-груповим, основою якого є поєднання приватних, групових та суспільних інтересів, які взаємодоповнюють та врівноважують один одного.

На оновлення змісту поняття громадянського суспільства суттєво вплинув інтенсивний розвиток сектора некомерційних організацій, або «третього сектора». Під неприбутковим (третім) сектором розуміється сукупність (система) груп населення й організацій, що не ставлять перед собою цілей збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп й організацій або через володіння ними. Термін «неприбуткові» означає, що прибуток, який є результатом діяльності таких груп й організацій не розподіляється між їх учасниками, а використовується для реалізації цілей групи або організації. В. Ходкінсон та К. Маккарті розглядають третій сектор як сферу активності, що розвивається між родиною й більш широкими бюрократичними секторами прибуткового бізнесу й уряду [324, р. 1–23]. У рамках цієї концепції основними категоріями аналізу громадянського суспільства є неприбутковий сектор, сектор добровільної активності, третій сектор, неурядовий сектор. Вважається, що для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного блага, а головною функцією таких організацій є, розширення меж свободи й наділення населення владою, залучення населення до процесів соціальних змін.

Інтеграція до концепції громадянського суспільства категорії «третій сектор» призвело до того, що деякі дослідники почали розуміти громадянське суспільство виключно як «співтовариство НДО», сукупність суспільних неполітичних організацій, таких, як благодійні, етнічні, екологічні, культурні й тому подібних вільних асоціацій, відокремлюючи їх від політичного й економічного суспільств [292, р. 38]. К. Нелсен, ще більше звужує це поняття, виводячи за його межі частину організацій третього сектора: «... усередині кожної з держав іде утворення таких суспільних сил, які вважають правовий порядок об'єктом загальногромадянської політичної відповідальності. Сьогодні подібні суспільні структури реально кристалізуються у формах суспільних і правозахисних організацій, юридичних асоціацій, що орієнтуються на права людини. Цю тезу варто повернути й в інший бік – суспільні підрозділи, не працюючи на те, щоб їх специфічні проблеми (екологічні, правові, жіночі) ставали проблемами до яких просявляється ширша загальногромадянська участь, згортаються й випадають з життя громадянського суспільства. Із соціологічної точки зору, вони, зрозуміло, будуть зараховуватися до суспільства, але при цьому не будуть належати до громадянського суспільства в наведеному мною сенсі» [314, р. 52].

Згідно з іншою новітньою позицією в частині концептуалізації громадянського суспільства, представленої поглядами школи транснаціоналізму (Дж. Най-мол., Р. Кохен), в сучасному світі відбуваються незворотні процеси транснаціоналізації і такого спектру відносин, які традиційно відносять до внутрішніх. Представники даного підходу ключовими елементами

транснаціоналізації інститутів громадянського суспільства вважають: (1) створення майданчиків для комунікації із ключовими політичними гравцями, що відповідає прагненню наукових співтовариств набути якостей, необхідних для суспільної експертизи актуальних проблем; (2) розробку інструментарію й методології для вирішення практичних проблем; (3) генерування й поширення ідей, їх захист під час публічного обговорення; (4) сервісні (контрактні) послуги на замовлення влади або бізнесу; (5) збільшення ролі неурядового сектора в суспільних дебатах; (6) вироблення рекомендацій, що полегшують стабільний і стійкий розвиток суспільства [163, с. 155].

Зважаючи на те, що в сучасному світі сформувалася значна кількість інститутів, які функціонально націлені на забезпечення тісної взаємодії між елементами громадянського суспільства й транснаціональним середовищем, насамперед, щоб за допомогою некомерційного сектора вплинути на взаємини між державою й бізнесом, зробити їх більш прозорими й передбачуваними, науковцями визначено низку обставин, які сприяють розумінню дій транснаціональних структур. По-перше, у випадках, коли держави не можуть самотужки домогтися від компаній необхідного рівня інформаційної відкритості, вони беруть в союзники НДО, схильні діяти за принципом «мережних коаліцій». Найбільш ефективною є технологія створення «паралельного простору», коли поряд з реальним сектором в економіці існує його «двійник» у сфері публічної політики, який втягує у свою орбіту тих, хто в тією чи іншою мірою готовий брати участь у контролі над економічними ресурсами – чи-то за допомогою аналізу, моніторингу або політичної активності. По-друге, міжнародні інститути неминуче стимулюють створення власних «філіальних структур» на місцях [296, р. 408–409].

Однією з дискусійних проблем, яка піднімається в процесі концептуалізації проблеми транснаціоналізації інститутів громадянського суспільства є міфологізація твердження про те, що начебто «громадськість, яка має глобалістські орієнтації фактично залишила без уваги необхідність зміни існуючих повсякденних технологій державного управління» [264]. Саме через цей міф процес інтернаціоналізації інститутів громадянського суспільства викликає відповідну реакцію з боку своїх опонентів: «Всі великі гранти перехоплені панамі, які вміють грамотно писати фінансові звіти для західних грантодавачів. У них для цього сидять найняті за чималі гроші люди й укладають за західними стандартами звіти й нові заявки, – це вже професія. Вони легко присмоктуються до великих корпоративних, партійних або міжнародних грантів – чи американського уряду, ООН або ЮНЕСКО, і утворюють такий собі гуманітарний олігархат. Застрігають сальними пробками в порах свого суспільства й перехоплюють ресурси» [175]. Г. Павловський уточнює свою позицію, зауважуючи, що «громадянське суспільство – це пароль, за яким окремі невеликі групи громадян отримують право на явочне вторгнення в сформований політичний баланс та

нав'язують себе як додатковий носій суверенітету, його «апгрейда». Громадянське суспільство – пароль розширення концепції суверенітету на нові області, що заперечують у мейнстрімі» [175]. На нашу думку, поширення подібних помилкових стереотипів та спроби їх інтеграції в методологію дослідження громадянського суспільства пояснюється тим, що країни, які не мають подібних неурядових структур почувають себе не стільки суб'єктами співробітництва, скільки об'єктами діяльності в процесі транснаціоналізації інститутів громадянського суспільства.

Особливого значення потребує теоретичне осмислення поняття громадянського суспільства в процесі пояснення політичних трансформаційних процесів кінця ХХ ст. Зокрема, польський політолог Г. Екіерт на початку 1990-х рр. підкреслював, що «перехід до демократії найбільш імовірний у ситуаціях, коли сила держави й громадянського суспільства збільшуються одночасно» [299, р. 311]. Водночас, ряд західних дослідників вважає, що застосування самого поняття «громадянське суспільство» до реалій посткомуністичної Східної Європи й пострадянських держав кінця ХХ ст. взагалі досить сумнівно, оскільки його існування припускає наявність особливо-роду відносин між державою й суспільством: «держава обрामляє суспільство, але вона принципово відокремлена від нього. Сфера суспільного обмежує сферу поширення держави, і при цьому є достатньо поля, де домінує приватне життя, легітимна за своїм власним правом й захищена від необґрунтованого втручання держави. Наслідком вищевказаного є обмеження держава... Держава розглядається як найбільш всеохоплююча асоціація, але не більше того» [307, р. 110].

Евристичний характер вивчення трансформації соціуму, використовуючи концепцію громадянського суспільства, пов'язана з тим, що тут неминуче фіксується процес виділення суспільства з-під влади політичних структур. Перехід від тоталітарного стану соціалістичного суспільства в деяких аспектах подібний на перехід від традиційного суспільства до індустріального, адже міцний зв'язок соціально-економічної сфери з політичною характерний як для станового суспільства, так і для тоталітарного, яке можна розуміти як одним з видів корпоративно-станового суспільства. Зміна взаємини держави й громадянського суспільства можлива або при послабленні державного тиску на громадянське суспільство, або при розвитку самого громадянського суспільства, що перестає миритися з існуючим станом речей. В окремих випадках, зокрема й в Україні, діяли обидва фактори. Американські дослідники М. Вейгл і Дж. Баттерфілд на початковому етапі посткомуністичних трансформацій запропонували модель розвитку громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту, виділивши чотири основних етапи його трансформації: 1) оборона; 2) становлення; 3) мобілізація; 4) інституціоналізація [329, р. 23]. Перевагами цієї теоретичної моделі, є те, що вона дозволяє поряд із загальними рисами громадянського суспільства виділити суттєві відмінності на рівні окремих регіонів та країн посткомуністичного простору.

Проблема вивільнення громадянського суспільства досить добре описана і методологічно розвинена, проте вважаємо за доцільне підкреслити, що її не слід зводити до чинників спонтанності, суспільно-політичної активності громадян та змін у політичній сфері. Дуже важливою є економічна складова громадянського суспільства, самоорганізація й діяльність на основі економічних інтересів. Суттєвими є й виникаючі відносини між громадянським суспільством і державою, оформлені у вигляді взаємного контролю і взаємної відповідальності, до яких поступово включаються індивіди й різний рід асоціації. У такий спосіб створюється плюралістичне суспільство. Багато дослідників пов'язують становлення громадянського суспільства й плюралізму на пострадянському просторі з розвитком політичних партій і суспільних рухів. Однак необхідно враховувати, що існують природні бар'єри, які «обмежують становлення ефективної плюралістичної системи» [289, р. 148]. Важливим фактором є активність еліт, які використовують громадські організації в політичній боротьбі зі своїми опонентами, тим самим зводячи цей важливий елемент громадянського суспільства до засобу внутрішньоелітних протистоянь. С. Грін підкреслює, що «...саме еліти багато в чому визначають вимоги до суспільства, вони вирішують, чи потрібно їм спиратися на масову підтримку і як саме її створювати. Громадянське суспільство, в свою чергу, формує відповіді на ці конкретні рішення, а не за якимось певним зразком чи у гонитві за універсальними цінностями. Логічно вважати, що громадянське суспільство захищатиме права людини там і тоді, де і коли воно бачитиме реальну загрозу цим правам. Очікувати на іншу модель поведінки та докоряти громадянському суспільству тим, що воно не відповідає нормативним очікуванням, контрпродуктивно» [34, с. 37–38].

Оцінюючи успіхи демократичної консолідації в тій або іншій країні, було б невірною зосереджувати увагу винятково на діяльності еліт та на формуванні інститутів і так званих інституціональних ефектах, а саме такі підходи домінують у транзитології. Не випадково, М. Говард зауважує, що слабке громадянське суспільство не обов'язково корелює зі слабкою, нестабільною демократією, водночас, хоча нормальне функціонування демократії можливо й при низькому рівні залучення громадян, якісне зростання цього показника створює серйозний запас міцності для нових демократій [307, р. 95]. Не можна ідеалізувати громадянське суспільство, отожднювати його з ідеальним суспільством, оскільки громадянське суспільство є таким, яким є його громадяни.

Теоретичні проблеми інституціоналізації третього сектору активно осмислюються науковцями з постсоціалістичних країн та Німеччини, результатом об'єднання якої стала інтеграція в західну модель суспільних відносин частини постсоціалістичного простору. Більшість німецьких політологів поняття «третього сектору» відносять до організацій громадянського суспільства. Однак, А. Зіммер розглядає його як «широке явище, що слу-

жить для окреслення простору, в якому діють громадські організації і який обмежуються сферами дії інституцій державних, ринкових, громади або родини» [318]. Таке широке розуміння суті суб'єктів, діючих у третьому секторі, кардинально відрізняється від суб'єктів, що діють на ринку (фірми), в державі (структури влади). Тому, Х. Анхейер наводить шість головних рис, що дозволяють визначати суб'єктів, які діють у третьому секторі: юридично формалізована структура; організаційна незалежність від держави; відмова від орієнтації на прибуток; незалежність в управлінській діяльності; свобода об'єднуватися з іншими структурами; діяльність на засадах добровільності [285, s. 32–33].

Поряд з терміном «третій сектор» в Німеччині широко вживають термін сектор «non-profit». Але і між цими категоріями німецькі політологи бачать суттєву різницю – якщо перший термін частіше використовують у наукових цілях, то другий широко вживаний як у наукових, так і політичних дискусіях. Причому, сектор «non-profit» у ФРН не вимагає категоричної заборони на отримання доходів, але вони не можуть розподілятися між членами організації, а повинні інвестуватися в подальшу діяльність організації.

Плідно працюють над категоріальним апаратом й чеські дослідники. Відомий науковець П. Брхлікова вирізняє найбільш характерні елементи «третього сектору», зокрема незалежність від урядів; опора на працю волонтерів; надходження коштів переважно від добродійників; часткове або повне звільнення від податків. Інші чеські науковці розширюють перелік ознак «третього сектору», включаючи до нього такі як організація обов'язково має мати статут, або інший документ, що регламентує діяльність; приватні структури повинні бути інституційно відокремлені від урядових адміністрацій; отримані доходи не можуть розподілятися між членами організації і власниками. П. Брхлікова детально перераховує сфери в яких активно діють структури третього сектора: культура; освіта і наукові дослідження; охорона навколишнього середовища; охорона здоров'я; правова допомога; волонтерська діяльність; міжнародні зв'язки; профспілки; релігійні громади [291, p. 6–7]. При цьому більшість чеських науковців чітко проводить різницю між організаціями громадянського суспільства і структурами «non profit», яка проявляється у тому, що до структур громадянського суспільства зараховують профспілки, галузеві структури, групи лобістів, спортивні клуби тощо [302, p. 12–13].

На нашу думку, в процесі дослідження інституціоналізації та функціонування громадянського суспільства особливо важливим є звернення до методологічних позицій українських науковців (І. Кресіна, О. Скрипник, А.Коваленко, Є Перегуда), сформульованих стосовно аналізу громадянського суспільства в умовах політичної модернізації. Методологічно новаторськими можна вважати ідеї про те, що по-перше, громадянське суспільство не є інституційним феноменом поряд з такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація.

Воно не може характеризуватися як утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномена. Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, дотримання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання людьми (як громадянами) своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак громадянське суспільство не можна побудувати як щось нове поряд з не громадянським, його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації. По-друге, громадянське суспільство створює державу, а не навпаки. Відтак держава є частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. Проголошення, виборювання, розбудова держави свідчать про зрілість громадянського суспільства, усвідомлення громадянами спільності своїх політичних інтересів, юридичних прав і обов'язків. Відтак не можна говорити про відсутність громадянського суспільства за наявності його частин, зокрема держави. За недемократичних політичних режимів громадянське суспільство не відсутнє, воно передало державі надто багато не властивих їй функцій і повноважень, внаслідок чого держава поглинула громадянське суспільство. **По-третє**, ступінь розвиненості громадянського суспільства є характеристикою рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене тією мірою, якою зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Держава є сильною тією мірою, якою в рамках відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему і легітимно забезпечуючи правопорядок у суспільстві. Тобто держава сильніша тоді, коли активніше громадянське суспільство, коли вона займає менший сегмент у суспільстві за обсягом праворегуючої діяльності. **По-четверте**, громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин як свідомий суб'єкт політичних відносин і політичний актор. З огляду на цю природу громадянського суспільства некоректно визначати його як сферу реалізації приватних інтересів громадян поза втручанням держави та її організуючим, регулюючим впливом. Громадянське суспільство є сферою самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави. **По-п'яте**, громадянське суспільство не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Системою є саме суспільство, соціум як сукупність індивідів та спільнот. Громадянська атрибутивність тільки надає йому відповідного виміру. Аналогічно

правова держава не може бути структурована за критерієм входження до неї якихось підсистем. Вона характеризується певними якісними параметрами, принципами, а не ієрархією об'єднаних у ній інститутів. Для аналізу громадянського суспільства найбільш прийнятними класифікаторами можуть виступати часові й просторові характеристики, показники рівня політичної участі, ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина, адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо [55, с. 124–128].

Здійснений аналіз основних підходів та концепцій до аналізу громадянського суспільства дозволяє визначити його базові риси, зокрема створення суспільних об'єднань на основі добровільної (без зовнішнього примуса) участі індивідів і соціальних груп; переважання довірливих горизонтальних зв'язків усередині об'єднань; інтеграція даних об'єднань в автономну систему на основі загальної системи цінностей, що створює єдине бачення соціального світу. Що стосується самої шкали цінностей, то вона може варіюватися – в одних соціальних системах панують індивідуальні начала, а відносини особистості, колективу й суспільства будуються на основі зв'язків кооперації, в інших – колективні, де взаємодія особистості з колективом будується на основі підпорядкування спільним інтересам, які не слід плутати з інтересами керівництва.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

Актуальність проблеми розвитку та становлення громадянського суспільства в процесі поглиблення процесів демократизації української держави обумовило увагу представників вітчизняної політичної науки до аналізу шляхів розвитку громадянського суспільства. Дослідження процесів розвитку громадянського суспільства розпочалось на початку 90-х рр. ХХ ст., що було зумовлено обґрунтуванням розбудови демократичної та правової держави в Україні. Одними з перших до аналізу теорії та методології дослідження громадянського суспільства в своїх працях звернулися А. Колодій [123–124], І. Кресіна [55], А. Карась [117], Ф. Рудич [224], Г. Зеленько [94], Ю. Загородній [65–66], М. Михальченко [155–156], які адаптували методологію та теорію громадянського суспільства до вивчення вітчизняних українських умов. Предметом дослідження в цих роботах стали такі аспекти громадянського суспільства, як походження, функції, соціальна інтеграція, політична мобілізація населення під впливом потреби артикуляції власних інтересів, співвідношення держави і громадянського суспільства, проблеми ефективного контролю державного апарата з боку громадянського суспільства тощо. До аналізу теоретико-методологічних проблем функціонування громадянського суспільства на регіональному рівні звертається обмаль українських дослідників. Найбільш повно ця проблема аналізується ужгородською дослідницею М. Лендзел [136–137]. Пошук сучасних підходів до вивчення громадянського суспільства найбільш

повно відображено у дослідженнях Е. Гоулднера [305], Д. Шмідта [276], Л. Зандштрома [322], К. Ханна [306], М. Вайгла [329], С. Еліасона [300], М. Уоррена [328], Дж. Коена та Е. Арато [129 ;292–293] та низки російських науковців, зокрема Г. Дилигенського [57], С. Перегудова [184], В. Марахова [147], В. Гуторова [51], К. Под'ячева [188] та інших. Більшість із них, досліджуючи складні процеси взаємодії громадянського суспільства з різними рівнями соціуму пропонують модель аналізу громадянського суспільства, у рамках якої визначається чітка функціональна різниця між державою, політичним суспільством, громадянським суспільством, економічним суспільством й економікою. Зокрема, на думку С.Хендерсона, такий підхід дозволяє уникнути твердого вибору між деполітизацією суспільства, коли політичний вимір приписується державі і його надполітизацією, коли всі аспекти громадянського суспільства розглядаються як політичні або як підпорядковані політичному.

Аналізу основних характеристик громадянського суспільства, які зазнають змін під впливом політичних трансформаційних процесів та важливості врахування соціокультурної специфіки суспільства присвячені дослідження Т. Нардіна [312], Т. Стронга [321], М. Уолцера [327]; перспективи та імовірність трансформації суті громадянського суспільства під впливом процесів глобалізації найбільш повно розкрито у працях С. Гінера [304], К. Гелбрейта [303], Р. Далтона та М. Кохлера [294–295]. Зокрема, аналізуючи становлення політичних відносин між державою та громадянським суспільством в процесі політичних трансформацій, дозволив дослідникам зробити висновок, що країни навздогінної модернізації повинні прагнути до такого типу соціального устрою, у якому чітко розмежовуються не тільки публічні й приватні сфери, але й формуються нові канали для мобільності населення та його гетерогенного включення в національні економічні, політичні й соціальні процеси. К. Гелбрейт вказує, що саме в умовах масштабної модернізації формуються фундаментальні основи громадянського суспільства як процесу розподілу громадянських і політичних прав. Зокрема, М. Уолцер вказує, що існування громадянського суспільства припускає не тільки наявність автономних від держави політичних і громадських організацій, але і їх здатність ефективно взаємодіяти з ним у певних межах. Без наявності інституційно оформлених суб'єктів громадянського суспільства, без готовності суспільних груп і лідерів дотримуватися загальноприйнятих правил гри при відсутності каналів впливу суспільства на владу, імовірно є деградація самої демократичної політичної системи. Отже, успішний перехід до демократії пов'язаний зі здатністю громадянського суспільства сприяти досягненню згоди еліт, що створює передумови для розв'язання конфліктів на підставі демократичних правил гри, визнаних всіма сторонами.

Актуалізація аналізу прикладних проблем функціонування громадянського суспільства, його базових характеристик була спричинена

на змінами, що відбуваються у сучасному світі, зокрема процесами політичних трансформацій та глобалізації. Особливості процесів політичної модернізації, що призвели до формування певного типу громадянського суспільства проаналізовано у дослідженнях К. Оффе [316], **Н. Моузеліса** [311], П. **Штомпки** [277; 323], Г. **О'Доннелл** та Ф. **Шміттер** [315], Дж. Кін [120; 309], А. Улін [326], Дж. **Дризек** [298], Б. **Бекман** [288], Дж. **Лінц**, Е. Степан [310], Р. **Далто** [294–295] здійснили аналіз залежності між трансформацією функцій громадянського суспільства та процесами демократизації, зокрема етапу консолідації демократії. Проблема еволюції функцій громадянського суспільства під впливом глобалізаційних процесів є новою для української політичної науки, проте цей аспект проблем громадянського суспільства у спільному дослідженні аналізують О. Білий, А. Богачов, М. Вішке, І. Голубович, О. Довгополова, А. Єрмоленко [46]. Увагу українських науковців також привертають проблеми інституціоналізації та функціонування громадянського суспільства в умовах політичних трансформацій.

Одним з критеріїв впливу та дієздатності громадянського суспільства є процес взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою, особливо в умовах політичних трансформацій, коли роль держави є домінуючою. На сьогодні в українській політичній науці існує низка ґрунтовних праць, у яких розглядаються взаємовідносини громадянського суспільства та правової держави, зокрема це дослідження І. Кресіної [55], Ю. Левенця [135], Г. Щедрової [278], Т. Розової та В. Баркова [216], С. Тимченка [243], А. Кудряченка, В. Бебика, В. Бортнікова, О. Гаврилук., В. Горбатенка [189], О. Якубовського та Т. Бутирської [281], О. Скрипнюка, О. Петришина, О. Крупчана, Д. Прокопова, О. Скрипнюк [190]. У своїх дослідженнях українські науковці розглядають правову державу як інструмент життєзабезпечення громадянського суспільства, який вказує на необхідність формування ефективної взаємодії між державою та громадянським суспільством. Водночас, вони вказують на те, що побудувати громадянське суспільство, так само як і правову державу, за допомогою механізмів примусу неможливо. Їх органічна поява зумовлюється соціально-економічним, політико-правовим і культурно-ідеологічним середовищем, адекватним демократичній державі.

Аналізу специфіки становлення та окресленню тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні присвячено дослідження колективу авторів за загальною редакцією Ф. Рудича [224]. Розкриваючи діалектичну взаємозалежність інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, автори досліджують інституціоналізацію громадянського суспільства, звертаючись до порівняння цього процесу із країнами ЦСЄ.

Н. Ротар [222], Ю. Бабинов, О. Чемшит та В. Шрейдер [9] доводять, що громадянське суспільство є необхідною, але недостатньою умовою демократії, тому не можна вважати, що активне громадянське суспільство за

визначенням підтримує демократію, тому що саме по собі воно може мати й антидемократичну спрямованість. Громадянське суспільство, як на національному, регіональному, так і на глобальному рівні є ареною політичної боротьби й зіткнення інтересів.

Процес становлення неурядових організацій та їх роль для інституціоналізації громадянського суспільства в Україні стали предметом дослідження таких вчених, як А. Ткачука [18; 153; 158; 214; 246], М. Лациби, О. Віннікова, Л. Сідельнік [22; 134; 201], В. Нікітіна [165; 166], О. Докаш [15]. На їх думку, основним завданням громадянського суспільства в процесі демократизації має бути не досягнення певних змістовних цілей, а забезпечення завершення процесу демократизації цінностей, норм й інститутів, які, зрештою, забезпечивши формування демократичного типу політичної культури в українському суспільстві, сприятимуть завершенню процесів консолідації демократії. Тому, більшість зазначених вище науковців наголошує на потребі формування адекватної моделі громадської участі поряд з політичною, оскільки саме громадська участь виконує виховну функцію, формуючи в громадян здатності до діалогу, артикуляції й агрегуванню інтересів, навчаючи їх терпимості, самостійності й відповідальності, формуючи демократичні установки.

Потреба змін в системі місцевого самоврядування сприяла підвищенню наукового інтересу до вивчення його ролі у формуванні громадянського суспільства. Саме у такому контексті здійснюють аналіз місцевого самоврядування Б. Андресюк [4], А.Коваленко [122], В. Борденюк [17], А. Некряч [164].

Звернення до регіонального виміру громадянського суспільства потребувало залучення комплексу джерел, в яких характеризуються особливості регіонального розвитку України, визначається специфіка регіонів та їх вплив на загальнонаціональні процеси політичного розвитку України. В українській політичній науці аналізу процесів регіонального розвитку присвячені численні наукові дослідження О. Майбороди [142], М. Михальченка [155; 156], В. Котигоренка [128], Л. Нагорної [161–162], О. Гараня [215], О. Рафальського [142], М. Гона [30], З. Варналія [205], А. Круглашова [131], А. Онищука [170].

Проблематику громадянського суспільства необхідно аналізувати не лише з позиції політичного процесу, який відбувається в суспільстві, а й за співвідношенням моралі і права, формування та утвердження в суспільстві нової системи соціокультурних цінностей та відносин в умовах сучасного суспільно-політичного життя. Важливим є врахування історико-політичних підходів, визначення особливостей становлення інститутів приватної власності, місцевого самоврядування, політичного різноманіття на всіх історичних етапах української державності. Такий підхід зумовив вивчення наукового доробку таких дослідників як Ю. Макар [143; 144], В. Бурдяк та Н. Ротар [20], В. Крисаченко, О. Власюк [259], І. Пасько та Я. Пасько [179];

180], М. Рябчук [227], В. Степаненко [236; 237], Г. Бабінський, І. Бекешкіна, О. Білий, Г. Гронке, А. Єрмоленко, Н. Іванова-Георгієвська [269], Є. Тихомірова [244], М. Марчук [149].

Проблема громадянського суспільства в Україні є предметом низки наукових досліджень з політичних наук. Зокрема за останні п'ять років захистили дисертаційні дослідження з тих чи інших аспектів функціонування громадянського суспільства М. Бойчук [16], М. Бунік [19], М. Гурицька [50], В. Давиденко [52], Г. Зеленько [93], О. Карчевська [118], О. Косілова [127], П. Манжола [146], В. Мельник [151], О. Михайловська [154], В. Нікітін [166], Л. Новоскольцева [167], В. Пашенко [182], Ю. Тишкун [245], проте його регіональним аспектам присвячено тільки одне дослідження М. Арудова, здійснене на основі **досвід політологічного аналізу в Криму і стосується громадянської згоди як передумови громадянського суспільства в Україні [7].**

Аналіз наукових досліджень, присвячених аналізу інституціоналізації, функціонування, суб'єктності громадянського суспільства дозволяє стверджувати, що в сучасній політичній науці вивчення громадянської сфери здійснюється в її трьох інтерпретаціях: по-перше, громадянське суспільство вивчається як поза державна суспільна реальність, сукупність незалежних суспільних інститутів та організацій, які опонують державі; по-друге, як приватної сфери життя людей, сукупності індивідів, груп, організацій, яка принципово відмінна від державної чи суспільної сфер; по-третє, як суспільної сфери, яка опосередковує відносини між приватною сферою, поведінкою конкретних індивідів та державою.

Друга група джерел утворена комплексом Законів України та нормативно-правових актів, які регулюють:

- процеси утворення та функціонування громадських організацій в Україні [79; 80; 83];
- діяльність органів місцевого самоврядування [68; 70; 76; 78; 81; 84; 87; 89; 251];
- принципи взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади [69; 73; 77; 82; 195–199; 252; 253; 254; 255; 256];
- інформаційні процеси в Україні на регіональному та національному рівнях [71; 72; 74; 75; 85; 86; 88; 194].

До третьої групи джерел були віднесені матеріали, які характеризують процес діяльності інститутів громадянського суспільства, ЗМІ, органів місцевого самоврядування західного регіону України. Аналіз офіційних документів, зокрема програм, статутів, положень, заяв, звернень громадських організацій, дозволив отримати чітке уявлення про конкретний перебіг суспільно-політичних подій та явищ в західних областях та участю в них громадських організацій, засобів масової інформації.

З метою об'єктивного аналізу формування, розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства автором за підтримки Західноукра-

їнського центру Української академії політичних наук, кафедри теорії та історії політичної науки Волинського державного університету імені Лесі Українки, Асоціації захисту прав молоді Волині було проведено експертне опитування представників громадських організацій, органів місцевого самоврядування та органів самоорганізації населення, політичних партій, засобів масової інформації у Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецьких областях України [92].

Таким чином, підкреслюючи високий науково-теоретичний та методологічний рівень існуючих досліджень окремих аспектів функціонування громадянського суспільства як в умовах політичних трансформацій в цілому, так і в Україні, слід визнати, що регіональний вимір цього процесу є малодослідженим.

Здійснений аналіз концептуального забезпечення процесів інституціоналізації та функціонування громадянського суспільства в сучасній політичній науці дозволяє визначити сукупність основних вимірів, оцінка яких дозволить охарактеризувати якісні та кількісні параметри громадянського суспільства в умовах неконсолідованої демократії в Україні, зокрема у західному регіоні. По-перше, це структура громадянського суспільства, тобто кількісні параметри зареєстрованих НДО та якісні параметри їх діяльності, які разом формують інфраструктуру громадянського суспільства, його людські й фінансові ресурси. По-друге, це зовнішнє середовище, з яким співіснує та взаємодіє громадянське суспільство, насамперед політичне, соціокультурне та бізнес середовище. По-третє, це цінності, які практикуються й пропагуються громадянським суспільством та відображаються на рівні взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. По-четверте, це вплив діяльності акторів громадянського суспільства на публічну політику, який відображається у ЗМІ та опосередковується їх діяльністю. Аналіз окреслених параметрів функціонування громадянського суспільства дозволяє оцінити ефективність виконання ІГС процесів агрегації та артикуляції інтересів громадян, опосередкування відносин між особистістю й державою, контролю за владою, інформування громадськості й впливу на суспільну думку, участі у реалізації самоврядування тощо.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

2.1. Соціокультурні особливості інституційних процесів громадської сфери в західному регіоні України

Практично немає такої сфери державної політики, в якій при її успішному здійсненні можна було б обійтись без реального врахування регіональних аспектів. І це цілком виправдано, адже державна регіональна політика і політика регіонів – це дві половини одного цілого. Можна виокремити два аспекти регіональної політики – державна стратегія регіонального розвитку та політика регіону. Регіональна політика держави спрямовується на впровадження умов діяльності регіонів, ефективне використання регіональних ресурсів і можливостей. Внутрішня політика регіонів спрямована на використання усіх ресурсів регіону для підвищення життєвого рівня населення, удосконалення структури матеріального виробництва, допомоги розвитку підприємництва, економічному і соціальному розвитку регіону.

Важливо підкреслити, що до кінця 80-х рр. ХХ ст. регіональна стратифікація політичного життя практично не була помітною через тоталітарний характер влади, який практично не залишив простору для політичного розвитку областей. Відносини між центром і регіонами суттєво змінились лише внаслідок реформування політичної системи України. В процесі руйнації старої тоталітарної авторитарно-бюрократичної системи відбулося зниження можливостей державно-владних структур вирішувати актуальні проблеми суспільства. Ці процеси актуалізували проблему регіональних ідентичностей в Україні. Проблема регіональної ідентичності як на теоретико-методологічному, так і на практичному рівні є недостатньо дослідженою. Відсутність точних даних про співвідношення регіональних, національних і загальногромадянських цінностей у свідомості громадян України та особливості їх проявів на регіональному рівні спонукає окремих дослідників до спроб гіперболізації, применшення чи навпаки, заперечення існування явища регіональних ідентичностей.

У політичній науці на сьогодні сформувалося два основних підходи до аналізу регіональних ідентичностей. Перший підхід базується на понятті патерн регіональний розвиток – «тип відтворення регіональної ідентичності, який формується історично» [27, с. 13]. Патерн визначається як аналог габітусу П. Бурдьє, – це матриця, соціокультурний код, зразок, модель розвитку. В основі регіональної ідентичності перебувають регіональні традиції й ідеологія, тип заселення й процес засвоєння регіону. Відзначимо, що, на думку прихильників цієї позиції, для аналізу регіональних політичних процесів існує необхідність аналізу неполітичного матеріалу оскільки політичні процеси періоду постсоціалістичних трансформацій «неможливо пояснити тільки в рамках політичної теорії» [325, с. 11].

Другий підхід заснований на визнанні ключової ролі регіональних еліт у політичних процесах, що відбуваються на регіональному рівні. Регіональні еліти як політичні актори транслюють ідентичність у політичний порядок денний, тому саме їх слід розглядати як найбільш активних агентів формування регіональних ідентичностей [313, р. 352]. Цією обставиною на практиці активно користуються українські регіональні політичні еліти, які є головними агентами культивування політичних регіональних ідентичностей. Однак, слід наголосити на тому, що «у спеціальній літературі завжди зневажають тим фактом, що регіони, як і нації-держави, також є «уявними спільнотами» [317, р. 79]. Як і у процесі державотворення, регіональні діячі конструюють певну просторово-тимчасову ідентичність згідно зі своїми інтересами. Однак, на відміну від процесу державного будівництва, ідентифікаційні символи повинні бути споконвічно максимально доступні розумінню й сприйняттю більшості, що населяє той або інший регіон.

Не заперечуючи провідної ролі регіональних еліт у формуванні регіональних ідентичностей, зауважимо, що другий підхід має тенденцію до суб'єктизації процесу формування ідентичностей на регіональному рівні. Адже, регіональні еліти формують ідентичності на основі того, що їм дісталось в спадщину від минулого, і переступити через це без виникнення політичних і культурних загроз вони не в змозі. Регіональні еліти завжди мають безліч альтернатив у формуванні регіональних ідентичностей, але ці альтернативи є похідними від стежки залежностей, яка створює певний коридор можливостей. Регіональні ідентичності можуть варіюватися як комбінації елементів, створених на основі певної бази, що відрізняються кількісно, ідеологічно, функціонально, але не якісно. Тому, варто наголосувати на патернах як типах відтворення ідентичності: національної (державної), регіональної й місцевої. Регіональна ідентичність може збігатися з територіально-адміністративними межами, але в ряді випадків вона може бути більшою або меншою за своїм територіальним, етнічним, історичним обсягом. Патерни мають свою політичну складову, яка відтворює себе в нових формах навіть після значних трансформацій.

Незважаючи на те, що політичний патерн належить до реальності політичного світу, він проявляється не як строго обумовлена структура політичних інститутів або форм політичної діяльності, які можуть суттєво різнитися залежно від конкретно-історичної ситуації, а як матриця кращих типів діяльності й способів політичної організації соціуму. Це означає, що при зміні форм політичної організації суспільства, новий спосіб його організації й спосіб, що йому передував, будуть, швидше за все, однотипні. Політичний патерн регіону містить кілька складових: (1) основні способи реакції регіонального співтовариства на виклики навколишнього середовища; (2) історичні моделі взаємодії політичного співтовариства з навколишнім середовищем; (3) способи взаємодії еліт і населення з навколишнім світом політичного [150, с. 218]. Ці способи взаємодії реалізуються через

кілька структур діяльності еліт. Насамперед, через структури політичної діяльності регіональних еліт, які використовуються у взаємодії з населенням регіону і залежать від специфіки тих ресурсів, якими розпоряджаються еліти. По-друге, через структури політичної діяльності регіональних еліт, які використовуються стосовно політичного центру. Наявність внутрішніх ресурсів ще не означає, що регіональні еліти вільні у виборі своєї політичної діяльності. Вони вбудовані в політичну систему суспільства, політичний простір, де їхні дії обмежуються об'єктивними стосовно регіону обставинами. Центр не тільки вибудовує відносини з регіонами, він визначає основи внутрішньої структури політичних відносин у регіонах, включаючи й відносини з населенням. По-третє, через структуру внутрішньоелітних взаємодій, які залежать від структури владних груп у регіоні. Форма організації владних груп визначена як характером політичної системи, так і ресурсною базою регіону. Це найбільш мінлива частина патерна, але водночас відносно стійка стосовно політичної ситуації, політичній системі в цілому. По-четверте, через способи взаємодії мас зі світом політичного. Ці способи можуть задаватися традиційними для даного регіону і визначатися релігійними, етнічними, історичними обставинами, які визначають ставлення населення до влади, політичного центру, місцевої влади, моделей участі в політиці.

Таким чином, політичний патерн є базовою структурою, яка забезпечує наступність, стабільність розвитку, його основна роль полягає у підтримці тих політичних способів відповіді на виклики середовища, які найбільш адекватні історичним умовам. Ситуативні потреби цілком можуть привести до встановлення інших, не характерних для даного суспільства режимів, практик, форм політичної організації, але через певний проміжок часу відбудуватиметься повернення до традиційних для даного регіону моделей. Водночас, політичний патерн виступає механізмом, що забезпечує органічний опір зовнішньому середовищу, який може модифікуватися в деталях, але зберігати свій цілісний зміст. Проте, не слід вважати, що політичний патерн абсолютно незмінний. Він піддається еволюції, здатен модифікуватися, насамперед за рахунок включення (або виключення) елементів, які формуються новими умовами. До певної межі ці елементи будуть мати допоміжний, другорядний характер, поки не відбудеться якісна зміна патерна. Політичні трансформації та модернізації ні процеси не руйнують патерни, але стихійно коректують їх, привносять у них нове або повертають їх до старих стандартів.

Отже, регіональна ідентичність передбачає збереження регіоном і його населенням якісної тотожності упродовж тривалого часу. Вести мову про тотожність можна лише в рамках певної, сформованої соціальної системи, у якій всі складові елементи є взаємозалежними. Якщо при переході соціальної системи з одного стану в інший її елементи (у цьому випадку – регіони) зберігають свої взаємозв'язки з іншими елементами та центром

країни, а населення співвідносить себе з даними одиницями територіального розподілу, то можна говорити про збереження регіональної ідентичності.

Регіональна ідентичність підкріплюється базовою для регіону моделлю політичної культури, яка виявляється в національно-специфічних формах. Як зазначає відомий американський політолог С. Коен «жодна політична система в жодній країні не буде стабільною, якщо вона не народжена у цій країні, на її ґрунті, як результат розвитку власної політичної культури» [20, с. 32].

Аналізуючи проблеми, пов'язані із подоланням тоталітарних елементів політичної культури, українські науковці багато уваги приділяють визначенню базового типу політичної культури регіону, який пов'язують з геополітичним становищем. Східноукраїнська базова модель політичної культури однозначно визначається як східна, для якої характерною рисою є перевага почуттів над волею і розумом. Щодо західноукраїнської базової моделі, то О. Рудакевич, виходячи з особливостей ментальності та психологічного складу українців цього регіону, визначає їх політичну культуру як західну, європейського типу. Для такого типу політичної культури визначальними особливостями є гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини: розуму, почуттів і волі. Її носії перебувають у постійному напруженні, динаміці, здійснюють активний взаємовплив, але одночасно є врівноваженими [223, с. 27]. В. Янів, підкреслюючи, що саме індивідуалізм «найміцніше зв'язує нас з Європою», визначає базовий тип політичної культури України в цілому як «межовий», у якому поєднуються елементи західної та східної політичних культур: «Ми, що належимо в основному до Європи, надмірно відхилилися від неї, щоб могли викресати в собі досить волі, необхідної для збудування держави, але й не наблизилися настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові» [282, с. 72].

Л. Нагорна приходять до висновку, що політична культура в Україні не є однорідною, тому можна говорити тільки про одночасне функціонування двох типів (фрагментів) політичної культури. Політична культура центральної і східної України є більш реалістичною і прагматичною, з виразною перевагою універсалістський критеріїв, колективістських орієнтацій, егалітаризму та етатизму, що дозволяє говорити про перевагу елементів східного типу політичної культури. Політична культура західноукраїнського регіону позначена пріоритетом духовних начал, відчуттям свободи як найвищої цінності людини і суспільства, самоорганізацією на основі індивідуалізму, елітизмом. Це, безперечно свідчить про домінування західного типу політичної культури [161, с. 265–266].

Цементуючим елементом політичної культури слід вважати політичний світогляд, який є частиною загального світогляду окремої людини, соціальної групи або соціальної спільноти. Великий вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій та антипатій людей робить пануюча у суспільстві система світосприйняття і пов'язаних із нею позицій, ціннісно-нормативних

установок, фундаментальних поглядів на людину, суспільство, світ. Для політичної свідомості населення східного регіону України характерною рисою є міфологізація й відповідно, ідеалізація дійсності. В західній Україні усі базові політичні цінності підкорені іншому визначальному ідеалу, який сформувався в процесі становлення української державності і має назву «незалежність». Навіть сьогодні, коли українці відновили власну державу, в політичній культурі зберігається орієнтація на «незалежність від», яка спрямовує її носіїв у напрямку долання та руйнації існуючого стану речей і значно менше стимулює державотворення. Як зазначає В. Кизима, специфіка розуміння незалежності в Україні полягає в тому, що більшістю вона сприймається не як творча свобода, а як стихія вольності та руйнування [119, с. 120].

Особливості політичної культури західного регіону України конкретизуються зверненням до місцевого самоврядування, яке вимагає наявності традиції, що формується століттями. Відома дослідниця Н. Яковенко навіть висловила думку, що свого часу кордон Європи проходив по околиці останнього східного міста, яке мало Магдебурзьке право [280, с. 319]. Це стосується й України, лише частина території якої знала в минулому, що таке місцеве самоврядування. Для промислових регіонів півдня та сходу це цілком нове явище. Там місцеве населення, намагаючись опертися на традиції, неминуче апелює до радянських зразків, бо інших не пам'ятає.

Слід зауважити, що попри відмінність регіональних політичних субкультур в Україні, які різняться за окресленими вище параметрами, є низка спільних моментів. Наприклад, в політичній культурі всієї України не сформувалося традиції отожднювати політичного лідера і державу, оскільки тут історично був вироблений і функціонував механізм виборності вищих лідерів. Так у Запорізькій Січі, особа, яка обиралася до козацької ради, повинна була двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджуватися тільки на третій раз, знову після тривалих вмовлянь, ритуальних лайок й погроз. Демократична традиція виборів простежується й у церковному житті, яке відіграло важливу роль у політичних процесах в Україні у ХУІ–ХУІІІ ст.: «Митрополита у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архимандритів, ігуменів і навіть митрополитів», зазначає І. Огієнко [169, с. 178–179].

Соціокультурні особливості інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України пов'язані із культурною пам'яттю цієї частини нашої держави. А. Хеллер переконана, що громадянське суспільство як таке і його складові елементи можуть існувати, не спираючись на культурну пам'ять. Під культурною пам'яттю дослідниця розуміє «не сліди минулого, що втримуються в колективній свідомості або колективному несвідомому, а об'єктивні структури, які зберігають у концентрованій

формі загальні для групи людей значення й змісти, прийняті як даність» [308, s. 139]. Тобто, мова йде про об'єктивні структури, які викликають асоціації й спогади, що формують колективну пам'ять. Це так називається культурна пам'ять першого порядку, головною функцією якої полягає у конструюванні ідентичності через постійне нагадування про минуле, «коли за допомогою церемоній і ритуалів конкретна подія в конкретному минулому постійно переживається як сьогодні» [308, s. 139]. Відповідно, громадянське суспільство не спирається та не формує ідентичностей. Дійсно, найбільш масштабні для України події останніх десятиліть – проголошення незалежності (1991 р.) та помаранчева революція (2004 р.) багато в чому змінили життя людей, але не створили культурної пам'яті, тому що не виробили стійкої ідентичності. Водночас, політизовані національні рухи, що сформувалися на тлі громадянської ініціативи у 1989–1991 рр. та протистояли тоталітарній державі, сформували культурну пам'ять, яка на жаль активна доти, доки вони забороняються та має назву контрпам'яті. Після перемоги у 1991 р. контрпам'ять набула офіційного статусу і завдання її культивування взяла на себе держава.

На нашу думку, діяльність багатьох структур громадянського суспільства в західному регіоні України засвідчує наявність прагнення до створення власної культурної пам'яті, викликане побоюванням знеособлення людей у світі, підпорядкованому суто утилітарним міркуванням і втратою впевненості в передачі своєї культурної спадщини майбутнім поколінням. Західноукраїнський регіон є прикладом створення культурної пам'яті завдяки зусиллям саме громадянського суспільства. Один з них пов'язаний з проблемою проголошення незалежної української держави, коли існувало соціальне замовлення на формування нової культурної ідентичності, яке виконувала інтелігенція. Отже, масова свідомість громадян західного регіону України зорієнтована на одночасне формування та функціонування громадянського суспільства та сильної держави.

Звернення до регіонального виміру громадянського суспільства вимагає врахування складного та суперечливого процесу державотворення України, який відображає формування патерну західного регіону нашої держави та відповідного базового типу політичної культури. Якщо у більшості країн, в яких наявне громадянське суспільство, процес його становлення відбувався одночасно з розвитком держави, то в Україні ІГС формувалися фрагментарно, епізодично і залежали від політичного впливу сусідніх держав [102, с. 148]. Проте, можна стверджувати, що політична історія України має переконливі приклади зародження та існування системи незалежних від держави громадянських інституцій та суспільних відносин.

Закладення основ громадянського суспільства в Україні пов'язують зі становленням інституту приватної власності на землю за часів Київської Русі, де земельна власність була підставою для отримання громадянських вольностей [49, с. 56]. В період литовсько-польської доби в Україні таки-

ми правами була наділена шляхта, яка за державну службу отримувала від великого князя земельні маєтності, щоправда на правах посідання, а не приватної власності. Одночасно з врегулюванням земельних відносин здійснювалося становлення так званого магдебурзького права. Сутність цього права полягала у звільненні міського населення з-під юрисдикції центральної державної влади та адміністрації і наданні повноважень самоврядування на корпоративно-цеховій основі. Місто становило громаду з власним судом, міським головою і міською управою. Магдебурзьке право утверджувало пріоритет права і виборної спадкоємності посад, що стало основою місцевого самоврядування [103, с. 41].

Наступним етапом формування основ громадянського суспільства можна вважати становлення незалежної українське верстви – козацтва. Устрій козаччини мав риси самоврядування і втілював ідею рівності перед звичаєм (законом). Козацтво, як певне автономне суспільне угруповання, маніфестувало себе як відкритий орден і включало представників всіх шарів держави: шляхту, релігійних лицарів, міщан, простих селян, а тому до певної міри, впливало на формування політичної культури української громади, створювало підґрунтя громадянського суспільства [179, с. 93].

Після ревізії результатів козацької революція XVII ст. та розподілу України між Польщею та Росією, соціальною основою громадянського суспільства взяла на себе інтелігенція. Переломним етапом для української інтелігенції стало XIX ст. Відбувся її інтенсивний кількісний ріст, змінилися соціальні джерела формування та демократизувався її склад. Інші соціальні верстви, зокрема, селянство було не пристосоване для модернізаційних процесів суспільного розвитку, а тим більше було не здатне очолити українське суспільство. Не претендувала на роль громадянсько-політичного лідера й національна буржуазія. За своїми морально-політичними якостями вона мало чим відрізнялася від російської буржуазії, характерними ознаками якої була аморфність, залежність від режиму, чіплення за станові привілеї. Таким чином, інтелігенція була єдиною спільнотою, яка могла згуртувати всі прошарки населення і бути посередницею між державою та особою. Фактично вона виконувала в Україні роль нації, відображаючи чисельні соціальні, класові, національні протиріччя суспільства. Інтелігенція певним чином була опонентом держави.

Українська інтелігенція та політична еліта інших європейських країн, засвоїла багато ідей французької революції. Зокрема, вона прийняла найкращі надбання ліберального світогляду. Незадоволеність інтелігенції устроєм Російської імперії, намагання змінити ситуацію на краще, призвели до створення нею відповідних організацій, через які вона намагалась реалізувати свої суспільні можливості. Вже в документах Кирило-Мефодіївського товариства були закладені принципи існування демократичної держави, ідеї рівності та справедливості. Логічним продовженням цих ідей, стало зародження з 50-х рр. XIX ст. руху культурно-просвітницьких укра-

їнських «громад», які внесли вагомий внесок у розвиток українського суспільства [54, с. 27].

Згодом, закон про земства створив передумови становлення органів місцевого самоврядування. Виборність посад, можливість законодавчого регулювання місцевих проблем стали основою життєдіяльності громади. Проте феодальний устрій тривалий час мав потворні форми кріпацтва. Це зумовило і специфіку розвитку суспільства, наклало певний відбиток на взаємовідносини між основними верствами населення, на їх психологію. За таких умов основою соціально-економічного ладу стає сільська община, яка з одного боку, сприяла єднанню і взаємодопомозі селян, з іншого – культивувала дух покори.

Отже, Україна на поч. ХХ ст. репрезентувала континентальну (фрагментарну) модель громадянського суспільства і належала до тих країн, в яких сфера громадянського суспільства була обмежена і регулювалась державно-бюрократичним апаратом. Проте, громадянське суспільство в Україні зароджувалось протягом всіх етапів нетривалого державотворення. Відсутність власної держави унеможлилював розвиток національної буржуазії, політичної еліти, які б могли відстоювати політичні права та свободи, закладати основи ринкової економіки, розвивати самоврядування.

Визначена кореляція між основними етапами державотворення та інституціоналізацією громадянського суспільства на українських землях вказує на виразність соціокультурного чинника у цих процесах. Поділ країни на Лівобережну та Правобережну у ХVІІ ст., відповідно російську та польську сфери впливів, відобразився в подальшому соціальному, культурному та політичному розвитку. Західна Україна, під перебуванням Польщі та Австро-Угорщини успадкувала європейську громадянсько-правову традицію. Інша частина країни, залишившись під впливом російської політичної культури та ментальності, не змогла протистояти знищенню демократичних українських інституцій, нівелюванню культурних та народних звичаїв, що зробило з українського суспільства аморфну масу.

Наприклад, вже в ХІХ ст. у Галичині виникають паростки громадянського суспільства, що пояснюється європейською політичною культурою, яка існувала в Австрійській імперії. Український народ отримав прав виступати суб'єктом держави, греко-католицькій церкві і духовенству було надано рівний статус з римо-католицьким. В суспільстві існували свобода слова, функціонування політичних та громадських об'єднань, право на соціальний захист, певні виборчі права тощо [224, с. 264].

Об'єктивно, в Західній Україні протягом першої половини ХХ ст. існував широкий спектр інститутів громадянського суспільства: політичні партії та організації, молодіжні, жіночі, спортивні, наукові об'єднання, незалежні засоби масової інформації. Проте, ідеї українських мислителів, так і не були покладені в основу українського державотворення. Зі становленням радянської тоталітарно-бюрократичної системи в Східній Україні

в 20-х рр. ХХ ст. процес формування громадянського суспільства загальмувався, а потім і взагалі був насильно перерваний. Подальший розвиток місцевого управління здійснювався у напрямі посилення ролі виконавчих структур у місцевих радах, керівництва ними з боку вищих державних органів та партійних структур. Замість дійсно представницької системи створювалася і посилювалася виконавча вертикаль, підпорядкована партійній номенклатурі. Приєднання до Радянської України привело політичну систему західноукраїнських земель у повну відповідність до тієї, що вже існувала на решті території СРСР. Включення до складу Радянської України Галичини та Волині (1939 р.), Бессарабії та Північної Буковини (в 1940 р.), Закарпатської України (1945 р.) призвело до повної ліквідації традиційних українських політичних та громадських інституцій й багато в чому штучного адміністративно-територіального устрою. Наприклад, аналіз взаємозв'язаного розвитку етнічних, політичних і адміністративних меж Волинської області дає змогу О. Врублевському та В. Артеменку виділити в її історії такі етапи формування адміністративно-територіального устрою, які загалом відбивають генезу та розвиток інститутів громадянського суспільства:

1. Розвиток територіальних політико-адміністративних процесів у давньоукраїнських державах формувалася згідно з етнічними особливостями, правовими і господарськими відносинами. Саме тому такі елементи територіально-політичного устрою як землі, волості зберегли цілісність протягом наступних періодів.

2. Під час перебування під владою Польщі й Литви природний розвиток адміністративно-територіальної системи території Волині був перерваний впливом цих держав, що нав'язували свої зміни.

3. З втратою незалежності уповільнився процес природного формування територіальних форм суспільного життя.

4. Під час перебування Волині у складі Російської імперії, устрій характеризувався поширенням територіального поділу метрополії, що не відповідав інтересам корінного населення.

5. У 1917–1920 рр. формування АТУ території області здійснювалось згідно з етнічними, історичними і господарськими особливостями території.

6. У складі Польщі адміністративний поділ території області відображав її колоніальний статус.

7. У період існування СРСР значна частина етнічних українських земель залишилась поза межами області. Значні зміни в системі адміністративно-територіальних органів були результатом ігнорування історичних традицій і підпорядкованості інтересам народногосподарського комплексу.

8. На сучасному етапі існує проблема реформування АТУ і приведення його у відповідність з об'єктивними економічними процесами та характером тяжіння населених пунктів до організаційних центрів території [24, с. 11–12].

Радянський політичний режим жорстко знищував незалежні організації або перетворював їх у сателітів комуністичної партії. Право на існування громадських організацій (піонерська, комсомол, профспілки та інші) визначалося необхідністю створення «фасаду» демократії та поширення ідей партії й держави. Звичайно, за таких умов, в Західній Україні ІГС фактично припинили свою діяльність або перейшли в нелегальний статус.

Традиції існування незалежних від держави громадських організацій були перервані протягом становлення радянського режиму. Діяльність інституцій громадянського суспільства становили загрозу існуванню тоталітарної системи, хоча «у 60-х роках, в часи хрущовської відлиги, намітились деякі позитивні тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому сприяв дисидентський та правозахисний рух, а також поява різномірних неформальних об'єднань на взірець груп рокерів, хіпі, самвидаву тощо» [187, с. 196]. Формально, гарантії дотримання права на об'єднання, громадянам надавала Конституція УРСР 1978 р., а Закон «Про громадські об'єднання» регулював у Радянському Союзі питання створення та припинення діяльності об'єднань громадян. Однак, партійний апарат нівелював культуру громадського руху як складову політичної культури, в існуванні якого, режим відчував загрозу власному існуванню, а тому знищував або одержавлював всі незалежні об'єднання громадян.

Враховуючи історико-культурні традиції регіону, режим розпочав наступ на особливості політичного розвитку, використовуючи репресії, масового знищення носіїв демократичної політичної культури. Проте радянській владі не вдалося повністю знищити усі цінності західноукраїнського суспільства. Незважаючи на негативні наслідки анексії – втрату західноукраїнським суспільством його широкої політичної організаційної структури, слід виділити головний позитивний момент – в одну політичну систему об'єднано дві частини українських земель. Відповідно, посилювався взаємовплив різних за політичним досвідом регіонів. Висока національна свідомість західноукраїнського населення суттєво вплинула на піднесення самосвідомості українців Центральної і Східної України. Позитивно вплинув на цей процес і більш високий загальний рівень політичної культури західного регіону. Цим самим створено сприятливі передумови для подальшої боротьби за українську державність. Однак, партійно-адміністративний апарат намагався всіляко знищити незалежні від держави громадські інституції, знизити культуру громадського руху, Таким чином, подальший розвиток громадянського руху потребував зміни існуючої системи, подальшої демократизації суспільства, а отже громадські організації ставали суб'єктами політики, і реально впливали на неї.

У 1989–1991 рр. діяльність громадських організацій стала одним із факторів зміни недемократичного режиму, адже піднесення громадської активності сприяло створенню громадських організацій, які об'єднали тисячі українців. Подальший перебіг історичних подій призвів до розвалу радян-

ської системи та утворенню незалежних держав, в тому числі й України. Однією з передумов подальшого поступу було створення умов для розвитку громадянського суспільства. Вони можливі лише тоді, коли взаємини держави і суспільства, влади і народу будуються винятково на правових засадах.

З проголошенням незалежності України у 1991 р., регіональні відмінності в політичній культурі та громадській свідомості, порівняно з попередніми роками радянського періоду, значно зросли. Відповідно, новостворені ІГС набували характерних ознак розвитку та особливостей функціонування, створювали та впроваджували специфічні механізми впливу на регіональний розвиток. Водночас, з західному регіоні України процеси інституціоналізації громадянського суспільства пов'язувалися з процесами, які відбувалися в попередні етапи розвитку цієї території, детермінувалися особливостями політичної культури та петерном даного регіону. Відповідно, інституційні процеси в громадській сфері відбувалися у двох домінуючих напрямках – становленні недержавних об'єднань та розвиткові місцевого самоврядування.

2.2. Формування та розвиток мережі громадських організацій у контексті артикуляції інтересів громадян західного регіону України

Громадянське суспільство, будучи відносно незалежною від держави та комерційного життя суспільною сферою, в якій окремі індивіди та групи співпрацюють заради власних інтересів та цінностей, врівноважує комерційного сектора та публічної влади в суспільстві. Важливою частиною сучасного громадянського суспільства, його інституційною основою є некомерційний (третій) сектор, інституціоналізація якого є одним із факторів розбудови громадянського суспільства.

Організаційними характеристиками громадських організацій, що утворюють третій сектор, є низка спільних характеристик, зокрема недержавний (неурядовий) характер організації; *самоуправління, тобто повна самостійність у вирішенні усіх питань, пов'язаних з їх діяльністю, яка здійснюється відповідно до статутних (установчих) документів; добровільність створення організації та членства в ній; некомерційність, тобто організації не створюються з метою ведення підприємницької, комерційної діяльності; неприбутковість; корисність організації: «для своїх членів – приватнокорисна або організація взаємної вигоди; для суспільства в цілому – через їхнє сприяння благодійництву, розвитку освіти, науки, культури, захисту природного середовища, надання певних соціальних послуг тощо – суспільно корисна організація» [246, с. 7]; особливості фінансування, яке, як правило, має змішаний характер – від членських внесків, отримання благодійної та спонсорської допомоги до створення власних підприємств та установ. Отже, організація може бути віднесена саме до організацій *третього сектору* у тому випадку, якщо вона має приватноправову природу,*

тобто є юридичною особою приватного права і не має на меті ведення підприємницької діяльності та/або розподілу прибутку серед учасників, тобто бути неприбутковою.

Реалізуючи громадянські ініціативи, НДО намагаються заповнити ті ніші, в яких вплив держави є обмеженим, вони перебирають на себе функцію підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності влади за прийняті рішення. Для цього структури третього сектору здатні залучати значні ресурси з різних секторів, в тому числі і міжнародні. Проте, становлення третього сектору як особливої системи самоорганізації та реалізації громадських ініціатив відбувається з урахуванням політичних традицій та історичних реалій українського суспільства. Громадські організації виступають у ролі соціальних інститутів, що агрегують та артикують інтереси та потреби громади, контролюючи при цьому державну владу. Їх діяльність тісно пов'язана зі здійсненням й захистом прав і свобод та задоволенням політичних, економічних, правових, соціальних, культурних та інших інтересів. Функціонування громадських організацій, як соціального явища, зумовлена потребою взаємодіяти з усіма сферами суспільства, в тому числі й політичною. Характер взаємодії громадських організацій з політичними інституціями та визначення рівня їх суб'єктності залежать, насамперед, від специфіки політичних відносин у суспільстві та регіонах.

За даними Українського незалежного центру політичних досліджень, сьогодні в Україні сформована мережа організацій громадянського суспільства, яка включає 52 693 громадських організацій та їх відділень; 15 867 політичних партій та їх відділень; 10 705 благодійних організацій; 20 186 релігійних організацій, 18 960 профспілкових організацій та їх об'єднань; 982 кредитних спілок; 5 480 споживчих товариств; 473 об'єднань споживачів; 6 003 об'єднань власників багатоквартирних будинків. Однак, кількість громадських організацій, які діють активно не перевищує 2–2,5 тис. Більшість із них створено для розв'язання проблем, які входять до компетенції державних та муніципальних органів: допомагають сім'ї та молоді (45%), вирішують соціальні проблеми (35%), працюють в сфері політики та законодавства (16%), займаються просвітництвом громадян (34%), поширюють інформацію (35%), вирішують екологічні проблеми (8%). Починаючи з 2006 р. суттєво зростає кількість НДО (42%), які займаються захистом інтересів та прав громадян, їх лобіюванням [8, с. 19].

Проте, зрілість, ефективність та потрібність структур громадянського суспільства визначається не кількісними характеристиками, а завершеністю інституціоналізації. На нашу думку, аналіз інституціоналізації НДО у західному регіоні України потребує врахування по-перше, специфіки життєвого циклу громадської організації, яка в своєму розвитку проходить три стадії – виживання, яка характеризується відсутністю стабільних ресурсів та персоналу, а сама НДО погоджується практично на будь-яку роботу; стабілізації, коли організаційно сформоване НДО формує мере-

жу партнерських відносин та успіху, позначеної здатністю НДО створювати коаліції під власним проводом [221, с. 84]. По-друге, оцінки якісних параметрів інституціоналізації, зокрема (1) етапів інституціоналізації, які відображають динаміку цього процесу, (2) формування нормативно-правової бази діяльності НДО, (3) класифікаційних схем, які унаочнюють процеси агрегації та артикуляції інтересів, (4) мережі НДО як сукупності певної кількості громадських організацій, що діють в територіально обмеженому просторі; (5) організаційної спроможності НДО, яка стверджує здатність НДО до партнерства на регіональному, загальнонаціональному та міжнародному рівнях. Розглянемо процес інституціоналізації НДО в західному регіоні України згідно із запропонованими нами критеріями.

Процес інституціоналізації третього сектору в Україні має свої регіональні особливості, серед яких найважливішими є здатність впливати на процеси структурних змін в усіх сферах життя через включення громадян у політичний процес, налагодження громадського контролю за діями інститутів влади та низкою змістовно специфічних етапів. Перший етап охоплює початок 1990-х – 1996 рр. і характеризується створенням перших недержавних організацій, визначенням напрямів та специфіки їх діяльності. У цей період відбувається легітимація інститутів та принципів громадянського суспільства, апробація нових форм та механізмів його взаємодії з органами влади на регіональному та центральному рівнях, паралельно відбувається формування правового поля діяльності громадських організацій України.

Другий етап (1996 – 1999 рр.) позначений масовим збільшенням кількості громадських організацій, спричиненого сприятливими умови законодавчого забезпечення та посиленням міжнародної допомоги для розгортання діяльності громадських організацій [92, с. 9]. В кінці 90-х рр. в Україні спостерігалось певне гальмування процесів становлення громадянського суспільства, мінімізація відносин громадських організацій з державою. Кланово-олігархічний режим Л.Кучми намагався нівелювати та обмежити роль недержавних інституцій у процесах управління державою, підтримуючи виключно діяльність лояльних до режиму структур третього сектору.

Третій етап розпочинається, на нашу думку, з 2000 р. і триває до сьогодні. На цьому етапі громадські організації значно зміцнили свою організаційну спроможність, підвищили ефективність діяльності, змогли ситуативно впливати на вирішення важливих проблем для своїх цільових груп, налагоджують міжсекторне і міжнародне партнерство. Принциповим є те, що поступово відносини між регіональною владою та громадськими організаціями еволюціонують у напрямку рутинізації та стандартизації тих механізмів, які сформувалися на попередніх етапах.

Визначення основних етапів формування системи НДО у західному регіоні України засвідчує, що поряд з громадською ініціативою, в інституціоналізації громадянського суспільства визначальну роль відіграє нормативно-правове забезпечення його функціонування. Правове поле

функціонування інституцій третього сектору формується поступово. Після проголошення незалежності України, були ухвалені базові закони, зокрема «Про об'єднання громадян» [79], «Про благодійництво та благодійні організації» [69], «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» [83]. Згодом, Конституцією України було закріплено вихідний принцип громадянського суспільства: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», а Ст. 36 основного закону гарантує громадянам України право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації [126]. Враховуючи, що право на свободу об'єднань є одним з основних політичних прав громадян, багатоманітність суспільного життя є необхідною підставою реалізації цього конституційного права.

Згідно чинного законодавства об'єднанням громадян є «добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та свобод» [140, с. 50], яке створюється з метою задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян. Діюче українське законодавство надає широкі права та можливості для діяльності третього сектору. Громадські організації мають право виступати учасниками цивільно-правових відносин, представляти та захищати свої інтереси у державних та громадських органах, брати участь у політичній діяльності, вносити пропозиції до органів влади і управління. В зв'язку з цим організації третього сектору виступають активним гравцем в розбудові інститутів громадянського суспільства та можуть здійснювати суттєвий вплив на учасників політичного процесу. Діяльність третього сектору регулюється також Цивільним кодексом України, в якому об'єднання громадян визначаються як невідприємницькі товариства. Такі товариства або організації не можуть ставити за основну мету одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками, проте поряд зі своєю основною діяльністю вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність.

На нашу думку, однією з не вирішених проблем діючого законодавства щодо об'єднань громадян є відсутність базового закону, який би встановлював загальні правила утворення, реєстрації, реорганізації, діяльності та ліквідації тих юридичних осіб приватного права, мета діяльності яких спрямована на вирішення соціально значущих питань силами громадськості і не спрямована на виключне отримання прибутку, тобто неприбуткових організацій. Це призводить до надскладної системи нормативно-правового регулювання діяльності громадських організацій. Наприклад, загальна кількість актів, що впливають на утворення і діяльність ОГС, затверджених протягом 2008 р., становила 180 (порівняно зі 155 актами у 2007 р.). Верховна Рада ухвалила 12 законів та п'ять постанов, президент видав 25 указів, а Кабінет Міністрів ухвалив 46 постанов та 34 розпорядження щодо ОГС. Загалом, ці органи ухвалили у 2008 р. 4652 акти, з яких 122 (2,6% від

загальної кількості) стосуються ОГС. Ці показники також дещо вищі, ніж у 2007 р., коли з 4074 ухвалених Верховною Радою, президентом і КМУ актів 99 (2,4% загальної кількості) стосувалися ОГС. Інші центральні органи виконавчої влади видали 48 актів, що впливають на утворення і діяльність ОГС (порівняно з 42 у 2007 році). Відповідно, Конституційний суд і суди загальної юрисдикції видали 10 рішень та листів, які мають вплив на захист прав ОГС (у 2007 році таких рішень було ухвалено сім). Протягом 2008 року зареєстровано 122 законопроекти (порівняно з 65 у 2007 р.), що можуть впливати на утворення і діяльність ОГС, у т. ч. шість було подано президентом, 22 – КМУ, а 94 – народними депутатами. З цих законопроектів п'ять набрали чинності закону, сім ухвалено в першому читанні, а стосовно 22 одержано подання профільних комітетів про розгляд [21, с. 8–9].

Особливістю правового регулювання третього сектору в Україні є й використання різних термінологічних визначень, зокрема (1) об'єднання громадян – найбільш загальний термін, що стосується громадських організацій, професійних спілок, політичних партій і відповідає Ст.36 Конституції України [126]; (2) громадські організації – об'єднання громадян, створені для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів, що відповідає Ст.3 Закону «Про об'єднання громадян» [79]; (3) благодійні організації – недержавні організації, що здійснюють благодійну діяльність відповідно до Ст. 1 Закону «Про благодійництво та благодійні організації» [69]; (4) неприбуткові організації, суть яких опосередковано визначаються в С. 7.11 Закону «Про оподаткування прибутку підприємств» [80].

Паралельно, українським законодавством, яке є неспеціальним для регулювання діяльності громадського сектору, використовуються такі категорії як *некомерційні організації* (Фонд соціального страхування від нещасних випадків); *що не мають на меті одержання прибутку* (фондові біржі); *безприбуткові* (Національний центр підготовки банківських працівників); *самоврядні організації* (Національна академія наук України та галузеві академії наук); *саморегулюючі організації* (державне регулювання ринку цінних паперів); *громадські формування; громадські природоохоронні формування (природоохоронні організації); політичні формування; громадські об'єднання; громадські наукові організації*. Найпоширенішою практикою є виділення таких організаційно-правових форм НПО як асоціація/товариство, спілка організацій, фонд/фундація, установа [153, с. 21–22].

Проте практика діяльності громадських організацій окреслила і коло проблем. Зокрема, за результатами опитувань, які проводились українським незалежним центром політичних досліджень та коаліцією громадських організацій у рамках Проекту «Створення доктрини громадського сектору» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у грудні 2006 р., громадські організації досить низько оцінюють якість законодавчого за-

безпечення їхньої діяльності – 2,54 бали у середньому по всіх опитаних за п'ятибальною шкалою [201, с. 65]. А серед проблем, які виникають найчастіше, респонденти називають ті, що пов'язані з недосконалим правовим регулюванням. Серед найактуальніших та найгостріших проблем для респондентів виявилися такі:

- Недостатня урегульованість питань фінансового забезпечення організацій громадянського суспільства (ОГС): оподаткування членських внесків, заробітної платні, витрат на відрядження, грантів (17,8 %); відсутня податкова стимуляція потенційних донорів та меценатів для громадських організацій з боку місцевого бізнесу, проблематичність отримання пожертв від юридичних осіб (15,6 %); загальні скарги на обмежені можливості фінансування, недосконалість законодавства у сфері фінансування діяльності організацій громадянського суспільства (13,3%); проблеми надання платних соціальних послуг без втрати статусу неприбутковості (11,1 %); абстрактність і нечіткість норм законодавства щодо отримання доходу від основної діяльності громадських організацій, соціального підприємництва (11,1 %); відсутність фінансування з боку держави, неможливість участі в реалізації державних програм на місцевому рівні за рахунок бюджетних коштів (8,9 %); відсутність ліцензійних умов для неурядових організацій – надавачів соціальних послуг (6,7 %); відсутність спрощеної системи оподаткування та звітності для неурядових організацій, важка бухгалтерія (6,7 %); складні відносини між державними і місцевими бюджетами та громадськими організаціями (4,4 %).

- Недосконала процедура реєстрації: складна процедура створення і реєстрації громадської організації; труднощі з перереєстрацією на даному етапі (15,6 %); багато звітності до контролюючих органів, при цьому часто змінюються рахунки і адреси цих служб і про це ніхто не повідомляє (13,3 %); складнощі з веденням державних реєстрів (4,4 %).

- Відносини громадських організацій з державою та органами місцевого самоврядування: несприятливим є законодавство щодо участі громадських організацій у роботі органів місцевого самоврядування (у виборах на місцевому рівні, у представленні інтересів територіальної громади тощо) (8,9 %); лише декларативна підтримка державою сектору громадських організацій, немає державної програми підтримки розвитку громадського сектору (6,6 %); відсутність механізмів значущого впливу організацій громадянського суспільства на процес прийняття державних рішень (6,6 %); ускладнений доступ до інформації з органів державної влади (4,4 %); недостатнє делегування функцій від держави (4,4 %)

- Суперечливість і неоднозначність нормативно-правових актів (НПА): неоднозначність формулювань в НПА, що дає можливість суб'єктивного трактування контролюючими органами (11,1 %); суперечливість законодавства (6,6 %) [201, с. 79–81].

Враховуючи негативну оцінку правового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства, яку надали опитані представни-

ки громадських організацій, не виникає сумніву щодо необхідності вдосконалення правової бази їхньої діяльності. Сьогодні в Україні реформування правового забезпечення у цій сфері здійснюється безсистемно, а іноді хаотично та вимушено, внаслідок чого багато суттєвих питань для функціонування організацій громадського сектору залишилися за межами правового регулювання.

В цілому, нормативно-правова база, що регулює діяльність недержавних організацій, в окремих частинах не відповідає сучасним потребам та недостатньо регулює такі види діяльності, як благодійність, соціальні послуги, волонтерство, міжсекторна співпраця тощо. Однією з найскладніших для третього сектора, як і на початку незалежності, залишається проблем фінансування. Держава фінансово в змозі підтримувати лише окремі громадські організації, а фінансування іноземних донорів має фрагментарний характер. Розвиток власного вітчизняного донорства перебуває ще в зародковому стані і не може успішно розвиватись через недосконалість чинного законодавства та систему оподаткування. Попри недосконалість законодавства, в Україні сформувалася достатньо розгалужена система громадських організацій, які можна класифікувати, виходячи з основної мети їх діяльності:

- молодіжні (об'єднання громадян віком від 14 до 35 років);
- дитячі організації (об'єднання громадян віком від 6 до 18 років);
- політичні партії (об'єднання громадян, прихильників певної програми суспільного розвитку, що мають на меті сприяння і вираженню політичної волі громадян);
- творчі спілки (об'єднання професійних, творчих учасників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва);
- благодійні організації (об'єднання створені з метою розвитку благодійної діяльності, утвердження гуманізму і милосердя);
- професійні спілки (об'єднання громадян пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної і трудової діяльності);
- релігійні (утворені з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і розповсюджувати відповідну віру);
- інші (саморегулюючі, спортивні, об'єднання роботодавців, кредитні спілки тощо) [44, с. 51–53].

Класифікацію організацій третього сектору можна здійснювати й за іншими параметрами, зокрема рівнем формалізації, коли громадські організації поділяють на формальні (zareestrovani в органах державної влади) і неформальні (які існують доти, доки є приватна ініціатива окремих особистостей); за географічним критерієм – такі, що функціонують на території всієї держави й такі, що діють в межах окремого регіону. У західних областях України особливого поширення набули регіональні організації, що діють на території декількох областей або західного регіону в цілому, наприклад Західноукраїнський ресурсний центр, Волинський ресурсний центр,

Західний центр Української Академії політичних наук, обласні та місцеві організації [58, с. 52].

На нашу думку, варто виділити й такі дві основні форми діяльності організацій третього сектору як (1) закрита, яка передбачає, що громадська організація спрямовує діяльність на захист своїх членів, для яких членство в організації є важливим фактором, однак не кожен бажаючий може стати членом такого об'єднання (Товариство «Холмщина», «Діти війни») та (2) відкрита, згідно з якою важливим є не саме членство, а можливість діяти на широкий загальний шляхом проведення фестивалів, концертів, масових просвітницьких заходів. В цілому ж, НДО в західному регіоні України здійснюють ліберальну політику членства – 61% мають штатних працівників, 76% активно використовують працю волонтерів [8, с. 21]. Водночас, фінансова нестабільність зменшує шанси на використання висококваліфікованих спеціалістів.

Для західного регіону України класифікація організацій третього сектору може бути здійснена з урахуванням історичного досвіду цих територій, який дозволяє розрізнити по-перше, організації, які існували до встановлення радянського режиму (тобто до 1939 р.) і відновили свою діяльність після 1990 р. Зокрема, це Товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, УСО «Пласт», «Січ», Товариство Лева тощо, які зберігають традиції і характер структур, що залишилися у спадок від історичних моделей цих організацій.

По-друге, це організації, що залишилися працювати після розпаду СРСР. До цієї групи належать ті організації, які за умов ринкової економіки і позбавлення стабільного державного фінансування, як правило, згортають свою діяльність або перетворюються на структури, що заробляють кошти, використовуючи збережену з часів Радянського Союзу матеріально-технічну базу. Прикладом таких організацій є комсомол, представники якого в більшості перейшли у бізнесовий сектор; піонерська організація, послідовники якої маючи у власності найбільші табори відпочинку, отримують значні кошти з державного бюджету; профспілкові організації та товариства охорони культури і пам'яток, що здають свої приміщення в оренду комерційним структурам, для поповнення своїх бюджетів.

По-третє, організації, що виникли з початком процесів демократизації в кінці 1980-х рр. та після проголошення незалежної України. До цієї групи варто віднести новостворені організації, діяльність яких зазвичай має змішаний характер. В умовах соціально-економічної нестабільності, вони змушені самостійно створювати власну матеріально-технічну базу, утримувати приміщення та штат працівників. Розвитку більшості новітніх організацій «третього сектору» не сприяє економічна ситуація в державі, що часто призводить до фактичного припинення їх діяльності. Водночас, їх значна кількість вказує на існуючу потребу агрегації та артикуляції інтересів, що формуються в надрах громадянського суспільства.

Динаміка кількості громадських організацій, що діють в областях, які утворюють західний регіон України, засвідчує постійне зростання зацікав-

леності до представництва інтересів через НДО як інститут громадянського суспільства (див. Додаток А). За період незалежності на Волині спостерігається стрімке зростання чисельності громадських організацій. Станом на 1 січня 2003 р. в області було легалізовано 2742 об'єднання громадян, з них – 783 громадські організації та 1959 партійних осередки. Понад 37% громадських організацій засновані всеукраїнськими та міжнародними об'єднаннями. Майже чверть об'єднань (23%) діяли в обласному центрі, 6,9% – у Ківерцівському, 6,6% – Ковельському, по 5% – у Луцькому, Маневицькому і Ратнівському районах. У структурі громадських об'єднань за спрямуванням та видами діяльності найбільша питома вага припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (17,6%), молодіжні і професійної спрямованості відповідно (13,9 і 13,8%). Об'єднання ветеранів та інвалідів склали 8,3% від загальної кількості громадських організацій, освітні, культурно-виховні – 5,2%, жіночі – 4,1% [206, с. 65].

У 2007 р., за даними управління юстиції облдержадміністрації, у Волинській області зареєстровано понад 1000 громадських організацій, у 2009 р. – близько 11 тис., однак діють з цього переліку не більше 10% [209]. Значна кількість із зареєстрованих НДО була створена заради задоволення приватних інтересів лідерів або нечисленних груп організаційного активу. Якщо ж ці інтереси з часом відходили на другий план, організація фактично припиняла діяльність, залишаючись лише у формальному переліку. Одним з показників припинення діяльності є відсутність НДО за юридичною адресою. За повідомленням *Головного управління юстиції у Волинській області повідомляє, що після проведених перевірок у четвертому кварталі 2009 р. встановлена відсутність за юридичною адресою таких громадських організацій як Громадська організація Федерація міні-футболу Волинської області, Громадська організація «Молодий Рух Волині», Спілка власників землі, Волинська обласна дитяча громадська організація [209].*

Найпопулярнішими напрямками діяльності громадських організацій Волині залишається розвиток місцевого самоврядування, підтримка підприємництва, міжнародні зв'язки, екологічні проекти. Активізується співпраця громадських організацій Волині з місцевою владою. Серед форм такої співпраці – участь у засіданнях «круглих столів», громадських слухань, консультаціях з приводу підготовки адміністративних рішень місцевого рівня, праця в складі робочих груп [207, с. 95].

У Закарпатській області впродовж 1993–2000 рр. виникнення громадських організацій відбувалося прискореними темпами: якщо в 1993–1996 рр. В середньому щорічно реєструвалось близько 8,8 організації, то у 1997–1999 рр. щороку в середньому легалізувалось 25 організацій (з тих, які здавали звіти наприкінці відповідного року); тобто, щорічна середня кількість об'єднань, які легалізувались, зросла у порівнянні з першим етапом аж у 2,8 рази [67, с. 23]. У 1996 р. кількість громадських організацій в

області становила 325, 2001 р. – 1272, 2004 р. – 4014. Тобто, з початку 1996 р. до початку 2004 р. кількість об'єднань громадян на Закарпатті зросла у 12,4 рази. На початку 2001 р. в Закарпатській області було зареєстровано 941 громадську організацію, 2002 р. – 1113, 2003 р. – 1249, 2004 р. – 1394. Якщо у 2001 р. громадські організації області склали 74% об'єднань громадян, 2002 – 42%, 2003 р. – 36,7%, то у 2004 р. – 34,7% [67, с. 26]. Тобто, частка громадських організацій серед об'єднань громадян області скоротилась більше, ніж вдвічі. Це скорочення відбулося насамперед завдяки зростанню частки осередків політичних партій до 57%, тобто, політична сфера за формальними кількісними показниками суттєво потіснила громадянське суспільство на Закарпатті.

Серед громадських організацій Закарпаття чисельно переважають молодіжні, профспілкові, об'єднання національних меншин, спортивні, жіночі, освітні та культурно-виховні організації. Так, кількість оздоровчих та фізкультурно-спортивних становить 14,2% від усіх громадських організацій; молодіжних – 13%; професійної спрямованості – 11,5%; об'єднань ветеранів та інвалідів – 6,8%, національних та дружніх зв'язків – 6,7%, освітніх та культурно-виховних – 5,8%, жіночих – 5,2% [67, с. 26].

Активність громадських організацій Закарпаття є нижчою, ніж в інших областях західного регіону. Головними причинами цього науковці визначають по-перше, соціальну пасивність населення; по-друге, усталені традиції лояльності та підпорядкування діючій владі, обумовлена складною політичною історією цієї території; по-третє, те, що влада традиційно співпрацює з громадськими організаціями під час виборів; по-четверте, підконтрольний владі бізнес, який не сприймає третій сектор як рівноправного партнера. До прикладу, про діяльність профспілок у регіоні свідчить лише статистична звітність. Водночас, яскравими прикладами окреслення тенденції до посилення ролі громадських організацій Закарпаття у регіональному розвитку можна вважати діяльність таких громадських організацій як «Інститут державного управління і регіонального розвитку» (IPARD) та «Фундація регіональних ініціатив» (FRI).

Зважаючи на те, що в Закарпатській області проживають представники понад 100 національностей, зокрема за даними перепису 2001 р. 80,5% населення області складають українці, в тому числі 10,1 тис. русинів, 12,1% (151,5 тис.) угорців, 2,6% румунів (32,1 тис.), 2,5% росіян (31 тис.), 1,1% циган (14 тис.), 0,5% словаків (5,6 тис.), 0,3% німців (3,5 тис.) та 1540 білорусів, 565 євреїв, 518 поляків, 490 вірмен, в структурі НДО краю представлено багато національно-культурних товариств. За останні п'ять років у Закарпатті окреслилася тенденція до збільшення національно-культурних організацій – сьогодні їх в краї зареєстровано 56. 3-поміж них найбільше ромських – 17, 12 угорських, 9 русинських, по 4 румунські і словацькі, по 2 – російські, німецькі і єврейські, по 1 – польській, вірменській, білоруській і грецькій громадській організації [67, с. 132].

За інформацією головного управління юстиції в області, на Івано-Франківщині станом на 1 лютого 2010 р. зареєстровано і діє понад 700 громадських об'єднань, серед яких – 132 обласні організації політичних партій [59]. Громадські організації функціонують переважно за фінансового сприяння міжнародних донорських структур. Серед досить активних такі, як фонд «Наш Станіславів», громадське об'єднання «Відкрите суспільство», благодійний фонд «Солідарність», Асоціація економічного розвитку Івано-Франківщини. Найбільш чисельними залишаються профспілки, проте їхній вплив на трудові колективи є мінімальним. В цілому діяльність громадських організацій в області характерна наступністю, що спричиняє й їх постійну взаємодію з уже визначеними донорами [207, с. 119]. Специфікою структури громадських організацій в івано-Франківській області є наявність 13 громадських організацій етнографічних груп українців, зокрема на території області діють **Всеукраїнське товариство «Гуцульщина», Обласне громадське товариство «Бойківщина», Івано-Франківське обласне суспільно-культурне товариство «Надсяння», Рожнятівське науково-культурологічне товариство «Бойківщина», Городенківське районне суспільно-культурне товариство «Надсяння», Долинське районне суспільно-культурне товариство «Лемківщина», Косівське товариство «Гуцульщина», Надвірнянське товариство «Гуцульщина», Надвірнянське районне суспільно-культурне товариство «Лемківщина», Рогатинське районне суспільно-культурне товариство «Надсяння», Рожнятівське районне лемківське товариство «Бескидське земляцтво», Громадське об'єднання українців, переселених з Польщі «Відродження» [42].**

Починаючи з 2009 р. Громадські організації Івано-Франківщини об'єднують зусилля у справі інтеграції громадських ініціатив. У листопаді 2009 р. в Івано-Франківську відбулась установча конференція громадських організацій області з метою створення «Спілки громадських організацій України «Народна Рада»». У громадському форумі взяли участь 38 громадських організацій області широкого спектру діяльності. Учасники форуму уклали меморандум про співпрацю в якому висловили свою згоду щодо об'єднання зусиль та співпраці з метою створення концептуальних, науково-дослідних, консультативних умов для реалізації соціально-гуманітарних та інвестиційних проектів-програм на основі взаємовигідних відносин. Було визнано, що зусилля НДО області повинні сконцентруватися навколо створення умов, які спрямовані на зниження напруженості в суспільстві і формування позитивного іміджу держаної влади серед населення; створення умов для формування середнього класу із творчої, освітньої, наукової, управлінської, медичної інтелігенції та представників малого і середнього бізнесу на культурних, гуманітарних, духовних заходах; створення умов для підвищення добробуту громадян, соціального захисту малозабезпечених верств населення; створення умов по удоско-

наленню механізму забезпечення в питаннях захисту прав і свобод людини і громадянина; створення умов залучення до управління суспільними справами найбільше творчо обдарованих людей, сформувати управлінську еліту, забезпечити наступність і розвиток управлінської культури, на цій основі підвищити керованість справами в регіоні [234].

У Львівській області нараховується понад 2,5 тисячі осередків громадських організацій, однак основна їх частина зосереджена в обласному центрі. Від початку проголошення незалежності України кількість громадських об'єднань на Львівщині неухильно зростає, проте активними вважаються тільки 5%. (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.2.1
Динаміка кількості об'єднань громадян у Львівській області

Громадські організації	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Всього	2536	6919	8244	12460	13495	13896
Громадські організації	2048	2727	2914	3078	3322	3579
Політичні партії (осередки)	488	4192	5330	9382	10173	10317

Джерело: [238, с. 204].

На початок 2008 р. в області легалізовано 13896 громадських об'єднань, це на 3% більше, ніж на початок попереднього року, та в 5,5 рази більше, ніж у 2000 р. Із легалізованих громадських об'єднань 10317 – осередки політичних партій, кількість яких порівняно з 2006 р. зросла на 1,4% та майже у 21,1 рази – порівняно з 2000 р. Ще 3579 – громадські організації, з яких 2459 (понад дві третини) є постійно діючими центральними органами місцевого значення та 1120 – осередки міжнародних, Всеукраїнських та місцевих об'єднань. Кількість громадських організацій зросла порівняно з попереднім роком на 7,7% та в 1,7 рази проти 2000 р. Крім того, легалізуючими органами області зареєстровано 22 спілки об'єднань громадян, 857 благодійних організацій (об'єднань, фондів тощо) та 1468 профспілкових організацій. Упродовж 2007 р. було легалізовано 184 партійних осередки, це у 4,4 рази менше, ніж у 2006 р. Із діючих в Україні на кінець 2007 р. 141 партій в області мали осередки 132 політичні партії. Дві третини усіх легалізованих в області осередків політичних партій належали 8 партіям, кожна з яких мала на Львівщині від 364 до 1825 [238, с. 204].

За даними експертів, у Львівській області нараховується найбільша кількість неурядових організацій на одиницю населення (на 10 тис. жителів

припадає 2,46 організації, тоді як у Центральній і Східній Україні середній показник становить 0,46, а у Південній лише – 0,58). Серед великої кількості структур виділяють три «середовища» громадських організацій: (1) інтелектуальне середовище (культурно-мистецькі, пошуково-прогностичні, науково-дослідні), (2) менеджмент-середовища (працюють під конкретні проекти), (3) політико-стратегічні середовища (для яких громадські організації є стартовим майданчиком для політичної діяльності) [201, с. 24]. Для координації їх діяльності у 2007 р., був створений **Громадський форум м. Львова, як мережа, що об'єднує понад 150 організацій** [].

Громадські організації Львівщини, порівняно активно співпрацюють з політичними партіями, а багато з них фактично є сателітами політичних сил, наприклад, «Самопоміч», яку очолював обраний в 2006 р. міський голова Львова. На виборах активно співпрацюють Львівська обласна громадська організація Комітету виборців України та Центр політичних досліджень [242, с. 5].

Доволі активними є і профспілкові організації Львівської області, які особливо в 90-х роках провели цілий ряд масштабних акцій. Найгучніші акції проводили профспівки освітян, які пікетували обласну державну адміністрацію та оголосили страйк шкільних установ, вимагаючи підвищення заробітної плати та погашення заборгованості. Профспілкові організації шахтарів м. Червонограда теж часто вдавалися до страйків, вимагаючи погашення заборгованості. Найбільш резонансну акцію провела профспівка Львівського національного університету імені Івана Франка, підтримуючи намагання звільнити ректора.

Особливістю НДО Львівщини є те, що багато організацій, незважаючи на сферу, в якій вони працюють, орієнтовані на постійне підвищення свого професіоналізму. Це зумовлене не лише бажанням отримання інвестицій, а й потребою розвитку як організації, так і її колективу. Саме тому більшість громадських об'єднань займаються не лише стратегічним плануванням розвитку організації, а й проводять вишкільні програми для своїх членів: різного роду тренінги, навчальні програми, організують регулярні зібрання з метою підвищення професійного рівня членів свого колективу із залученням відомих фахівців. Поширеною в таких організаціях є практика передавання власного досвіду «ветеранів» іншим членам організації. Це безпосередні розповіді про можливі навчальні, грантові програми, специфіку отримання міжнародних стипендій та особливості ведення співбесід. В таких організаціях часто формується внутрішня інформаційна мережа, в якій члени організації можуть отримати відомості про можливі навчальні програми та проекти. Прикладом такої організації у Львові є «Молода дипломатія», котра функціонує у Львівському національному університеті імені І. Франка. Ті громадські організації, які спрямовані на забезпечення соціально-культурного розвитку молоді, в більшій мірі вишкільний досвід отримують в процесі підготовки та реалізації проектів.

Він передається безпосередньо від одних членів організації до інших. Такий підхід до внутрішнього росту колективу здійснюється, наприклад, у «Студентському товаристві національного університету імені І. Франка» [228, с. 378–379].

Попри велику кількість організацій «третього сектору» у Рівненській області, небагато з них відзначаються високою активністю. За даними Головного управління юстиції у Рівненській області про легалізацію неурядових організацій за 1993–2007 рр. в області було зареєстровано 538 громадських організацій соціального спрямування діяльності. Динаміку реєстрації громадських організацій Рівненщини відображена у таблиці 2.1.2.

Більшість громадських організацій, як і в інших західних областях, відстоюють конкретні інтереси своїх членів. Серед них – Товариство сліпих, Відділення багатодітних сімей, Товариство мисливців та рибалок, Автомобільний клуб тощо. Чимало організацій є громадськими об'єднаннями лише за професійним принципом. Близько 20% їх становлять молодіжні або дитячі організації; решта – це благодійні організації та фонди. Профспілковий рух на Рівненщині теж не вирізняється активністю. Незважаючи на велике число профспілкових організацій, переважна більшість є об'єднаннями громадян за галузевим принципом.

Таблиця 2.2.2

Динаміка кількості громадських організацій у Рівненській області

Роки	1993	1997	2001	2003	2005	2006	2007
Кількість організацій	16	80	160	320	360	480	538

Джерело: [274, с. 84].

3 липня 2003 р., м. Рівне, разом із м. Херсоном та м. Сумами брало участь у проєкті «Розвиток громадянського суспільства в Києві та обраних регіонах України». До 2007 р. тут було створено Центр соціального партнерства, головна мета діяльності якого визначалася як вирішення місцевих програм у соціальній сфері, завдання полягало в сприянні підвищенню потенціалу соціально орієнтованих недержавних організацій, їх зміцнення та перетворення на реальних суб'єктів соціальних процесів в регіоні. У рамках даного Проєкту в м. Рівному та в області активізували свою діяльність десятки недержавних громадських організацій [263, с. 42]. Діяльність громадських організацій Тернопільщини теж має свою специфіку. Перш за все, вона пов'язана із їх тісною співпрацею з політичними партіями. Цьому сприяє традиційна громадянська активність населення регіону, традиції національної самосвідомості. Найбільшу увагу привертають до

себе Тернопільське агентство міського розвитку, Тернопільський обласний комітет захисту УГКЦ, громадська організація «Молода Україна», Товариство охорони прав і гідності учнів «Фортеця», братство вояків ОУН-УПА, громадсько-спортивна патріотична організація «Тризуб», СУМ, «Пласт», Ліга українських жінок, Асоціація молодих політологів і політиків тощо [185].

У Чернівецькій області функціонує 545 легалізованих громадських організацій, у тому числі 3 із статусом міжнародних, 2 – всеукраїнських. Серед них 21 об'єднання національних зв'язків, 86 молодіжних об'єднань (7 студентських, 10 дитячих), 24 жіночих, 46 об'єднань ветеранів та інвалідів, у тому числі 25 – ветеранів та інвалідів війни, 70 об'єднань професійної спрямованості, 18 об'єднань охорони природи, 5 об'єднань охорони пам'яток історії та культури, 71 оздоровче та фізкультурно-спортивне об'єднання, 7 об'єднань із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС, 7 науково-технічних товариств і творчих об'єднань, 33 освітніх, культурно-виховних, 146 інших громадських об'єднань. Крім того, діють 74 благодійних громадських організацій [43]. Багатонаціональність і полікультурність Чернівецької області спричинила створення на її території 17 національно-культурних товариств.

За напрямками діяльності громадські організації області можна класифікувати наступним чином: (1) громадсько-політичні організації, лобювання інтересів різних груп населення – 99, з них – розвиток і захист бізнесу та підприємницької діяльності – 20, розв'язання проблем молоді – 26, соціальний захист різних верств населення – 17, розвиток громадських контактів – 19, екологія та захист навколишнього середовища – 11, вирішення проблем жінок – 6; (2) професійні організації та товариства – 40; (3) культурно-мистецькі організації – 8; (4) спортивні товариства та організації – 19; (5) кредитні спілки – 6; (6) організації інших напрямків діяльності – 188 [43].

Великою активністю та впливом на життя міста та регіону відзначаються такі громадські організації як «Народна допомога», яка займається плануванням і реалізацією соціальних проектів «Соціальна станція», «Шанс», «Чиста питна вода», «Їжа на колесах»; міський благодійний фонд «Нова Сім'я», який працює за програмою профілактики ВІЛ/СНІД серед населення міста і зменшення шкоди від вживання ін'єкційних наркотиків; Чернівецька обласна організація Товариства Червоного Хреста України працює в сфері захисту життя, гідності і здоров'я людей, надає медико-соціальну допомогу населенню в рамках програм «Разом проти туберкульозу та СНІДу», «Готовність до надзвичайних ситуацій», «Здоровий спосіб життя»; Буковинська філія національного екоцентру Крона проводить роботу по залученню широких верств громадськості для вирішення екологічних проблем міста та покращання стану навколишнього середовища в регіоні; Чернівецький Бізнес-Центр надає різноманітні консалтингові

та інформаційно-пошукові послуги з використанням різноманітних баз даних, проводить навчальні курси та семінари з розвитку сфери малого бізнесу та підприємництва; Буковинська партнерська агенція сприяє розвитку підприємництва, вирішенню проблем життєдіяльності громади, ефективного та повного використання природних і людських ресурсів в інтересах територіального розвитку; Чернівецьке обласне громадське молодіжне об'єднання «Сучасник» реалізує програми по запобіганню торгівлі людьми та негативним наслідкам іноземного заробітчанства, навчання здорового способу життя серед молоді, попередженню кризових ситуацій і насильства серед молодих жінок, навчання їх фаховим навичкам; Чернівецьке регіональне відділення дитячого фонду України опікується проблемами дитинства, реалізуючи проекти «Участь у долі дітей-сиріт», «Твій золотий фонд, Україно!», «Сотвори добро!», «Інтелектуальна допомога дітям», «Твоє майбутнє»; Чернівецьке обласне об'єднання Всеукраїнського товариства ім. Т.Шевченка «Просвіта» сприяє утвердженню української мови як державної мови в Україні, утверджує в суспільстві принципи національної демократичної держави, духовні, культурні цінності нації, сприяє розвитку національної самосвідомості і гідності українського народу; Обласне товариство «Український Народний Дім в Чернівцях» працює над зміцненням позицій української державності у свідомості громадян, сприяє розвитку українського слова на теренах краю та міста, активно займається підтримкою молодіжних ініціатив у сфері місцевого самоврядування, муніципального розвитку, екології; Чернівецький обласний благодійний фонд «Хесед-Шушана» реалізує більше 20 програм допомоги євреям та членам їх сімей у Чернівецькій області, займається розвитком діяльності єврейської общини, проводить культурні заходи; Чернівецька міська молодіжна громадська організація «Чернівецька міська учнівська рада» сприяє розвитку громадської ініціативи в учнів загальноосвітніх навчальних закладів міста Чернівці, задоволенню та захисту законних прав та інтересів своїх членів та всіх учнів міста; Чернівецький міський Центр захисту приватних підприємців і підприємств малого бізнесу спрямовує діяльність на захист прав людини, реалізацію правозахисних проєктів, метою яких є підтримка суб'єктів підприємницької діяльності міста та області [279, с. 5–7]. Слід зауважити, що у західному регіоні України, подібно до інших макрорегіонів України, кількісно домінують місцеві та обласні НДО (табл. 2.1.3). Це орієнтує НДО західних областей України на участь у соціальних заходах і програмах місцевого та обласного рівнів. Зокрема, у 2003 р. 79% НДО західного регіону брали участь у реалізації програм місцевого рівня, 64% – обласного, 35% – регіонального, 55% – національного та 40% – міжнародного [47, с. 14].

Таблиця 2.2.3**Територіальне поширення діяльності НДО за макрорегіонами**

Недержавні організації	Кількість НДО за макрорегіонами					
	Київ	Центр	Захід	Схід	Південь	Разом
Місцеві	31	45	84	60	34	254
Районні	6	2	4	7	5	24
Обласні	1	40	100	70	33	244
Регіональні	–	–	5	2	–	7
Всеукраїнські	28	2	4	7	6	47
Міжнародні	14	1	3	6	3	27

Джерело: [47, с. 9–10]

Визначивши кількісні показники розвитку «третього сектору» в західному регіоні України, вважаємо за доцільне оцінити їх в контексті зарубіжного досвіду інституціоналізації громадянського суспільства. Наприклад, за підрахунками Німецького меценатського інституту, вже в 2001 р. в цій країні існувало біля 1 млн. громадських організацій, серед яких функціонувало майже 545 тис. організацій зареєстрованих і понад 350 тис. структур діяли без всякої реєстрації, що дозволяє німецьке законодавство [301]. Діяльність у німецькому суспільстві такої кількості громадських організацій пояснюється тим, що 32% громадян мають бажання брати активну участь у волонтерській благодійній діяльності, 70% німецьких громадян, крім професійних і сімейних справ, беруть активну участь у діяльності різноманітних товариств, груп, громадських організацій та інституцій [301].

Поступове кількісне зростання НДО в західному регіоні України, починаючи приблизно з 2001 р. поставило питання про організаційну та інституційну спроможність громадського сектору. Організаційна та інституційна спроможність характеризує завершальний етап інституціоналізації мережі НДО та вказує на їх здатність співпрацювати з іншими ІГС, насамперед органами місцевого самоврядування. ПРО ООН визначає розвиток спроможності як «процес, протягом якого особи, групи, організації, інституції та суспільства, посилюють свої можливості щодо виконання своїх функцій, вирішення проблем і досягнення цілей; розуміння та задоволення потреби свого розвитку в ширшому й життєздатному контексті» [320]. Враховуючи те, що наше дослідження стосується переважно «третього сектору», ми застосовуємо поняття «розвиток спроможності» в розумінні організаційної спроможності об'єднань громадян визначати та вирішувати проблеми, виходячи із власних інтересів, внутрішніх та зовнішніх факторів впливу на ситуацію в регіоні.

Складовими елементами організаційної спроможності виступають цілі організації, кадровий потенціал, розвиток менеджменту, фінансові та матеріальні ресурси. Враховуючи ці та ряд інших показників організаційної спроможності, в рамках дослідження стану діяльності НДО нами особисто був зроблений порівняльний аналіз індексу розвитку регіонів України [92]. Згідно отриманих даних, інститути «третього сектору» західної регіону України (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) відповідають середньому показнику організаційної спроможності. Вони в цілому мають певний рівень стандартів менеджменту, чітко визначену мету та структуру, що дозволяє їм бути активним суб'єктом у трикутнику влада – бізнес – громада.

На нашу думку, оцінка організаційної спроможності НДО повинна здійснюватися шляхом вивчення джерел фінансування «третього сектору» та співпраці з органами місцевого самоврядування. Розглянемо послідовно ці компоненти, що засвідчують завершеність інституціоналізації НДО. Починаючи з 1991 р., громадські організації в Україні отримують легальну підтримку з боку міжнародних установ. Загальноприйнятою серед представників громадських організацій є теза, що організації «третього сектору» отримують фінансування виключно від міжнародних донорських структур, однак вона не підтверджується даними, отриманими під час дослідження стану та динаміки розвитку об'єднань громадян України в 2002–2004 рр. Тільки 43% організацій зазначили, що в 2003 р. у них з'явилися нові джерела фінансування порівняно з 2002 р. Найчастіше зазначалися такі джерела фінансування як міжнародні і вітчизняні гранти (54%); благодійні пожертви бізнесу (36%); державний бюджет (19%); власна господарська діяльність (13%); членські внески (11%). Незважаючи на те, що розмір грошової або матеріальної допомоги від бізнес-структур та держави залишається не значним, існування та подальший розвиток цієї практики свідчить про певний прогрес у залученні фінансування організаціями «третього сектору» [92, с. 35–39]. Порівнюючи НДО західного регіону України з НДО інших макрорегіонів України, слід вказати, що в західних областях найбільша кількість громадських організацій (41%) як постійне джерело фінансування визначає членські внески. Водночас, для центру України цей показник становить 39%, для Києва – 23%, для сходу – 32%, для півдня – 15% [47, с. 20].

У 2008–2009 рр. в Україні збереглася неефективна структура фінансування громадських організацій, в якій частка пожертв приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73%, а фінансування з боку держави – лише 2%. В той же час державне фінансування громадських організацій у країнах ЦСЄ становить 30–40%, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом надходжень громадських організацій [22, с. 46]. Ми погоджуємося з позицією

О.Чернецького та Я. Яроша, які стверджують, що розміри і джерела фінансування неприбуткових організацій значною мірою залежать від держави, оскільки громадські об'єднання більш чутливі до сприйняття регулятивних норм держави, ніж підприємницькі, адже вони менше дбають про доходи [271, с. 58]. Державні органи влади можуть суттєво впливати на громадські об'єднання через державні програми підтримки та різноманітні конкурси, стимулювання допомоги від спонсорів та благодійників, надання приміщень тощо. На нашу думку, матеріальна та організаційна підтримка структур громадянського суспільства з боку держави, важлива, однак вона може стати причиною зміни природи НДО, шляхом перетворення на інструменти контролю над суспільством, а не навпаки.

Більшість масштабних проєктів, які здійснюються громадськими організаціями західного регіону, реалізується саме завдяки міжнародному фінансуванню. Враховуючи напрацьований досвід, в Україні з 2000 р. активно розгортає діяльність «Український фонд соціальних інвестицій» – неприбуткова організація, фінансування діяльності якої провадиться за рахунок фінансових ресурсів Проєкту Світового банку «Фонд соціальних інвестицій», а також коштів інших донорів, благодійних внесків тощо. Цей проєкт один з найбільш масштабних за напрямками діяльності та обсягами фінансування, він виконується в усіх областях України та АР Крим, а його загальна вартість складає близько 70 млн. дол. США [261]. Концепцією проєкту передбачено залучення громад до визначення та вирішення найгостріших соціальних проблем, формування засад партнерства державних органів, інститутів громадянського суспільства, бізнесових структур та міжнародних організацій на всіх рівнях.

З 2004 р. розпочало діяльність Львівське регіональне відділення «Фонду соціальних інвестицій», що забезпечує реалізацію проєкту у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській та Закарпатській областях. В його рамках фінансуються проєкти, спрямовані на покращення якості і доступу до базових соціальних і комунальних послуг у селах і малих містах. Головна увага звернена на школи, дитячі садки, фельдшерсько-акушерські пункти, клуби, дороги та мости у селах, системи водопостачання, водогони, каналізаційні системи, захист навколишнього середовища. Досвід, отриманий протягом цих років, засвідчив великий інтерес, готовність місцевого населення брати участь у розв'язанні наболілих соціальних проблем – з одного боку, та готовність органів влади співпрацювати – з іншого. Все це посилює відчуття солідарності та закладає підґрунтя для розвитку ініціатив громадянського суспільства [261]. Варто зазначити, що саме західноукраїнський «третій сектор» бере активну участь у реалізації цього проєкту.

У Львівській області в партнерстві з Британською Радою в Україні та фінансовою підтримкою Міністерства у справах міжнародного розвитку Великої Британії (DFID) успішно реалізується програма «Демократизація

Україні: програма малих проектів», яка надає можливість громадянам, особливо незаможним і неповносправним, брати участь у формуванні та прийнятті владних рішень на місцевому рівні, впливати на якість життєво-важливих послуг. Зокрема, у 2004 р. році п'ять громад у Львівській області розпочали реалізацію проектів, які передбачають: інтеграцію неповносправних дітей і молоді у середовище однолітків та посилення соціальної підтримки (м. Броди); зміцнення ролі громади в покращенні соціальної політики щодо непрацюючої молоді та дітей-сиріт (м. Дрогобич); допомога соціально-вразливим верствам населення (м. Самбір); сприяння вирішенню соціальних проблем малозабезпечених самотніх людей похилого віку та безробітної молоді за допомогою кращої поінформованості про їх права та обов'язки (м. Сокаль); допомога соціально вразливим категоріям населення шляхом участі цільових груп у житті громади (м. Червоноград) [263, с. 104].

В період з листопада 1999 р. до липня 2003 р. Світовий банк у співпраці із Міжнародним центром перспективних досліджень здійснював пілотну фазу Проекту «Голос громадськості», підтриманої Канадським агентством міжнародного розвитку (KAMP-CIDA) [203]. З 2004 р. по 2007 р. в м. Луцьку (Волинська обл.) та м. Коломиї (Івано-Франківська обл.) реалізовано другу фазу проекту, метою якого було впровадження механізмів та процедур, що підвищують роль громадськості в побудові ефективної та відповідальної влади на місцевому рівні. Впродовж реалізації проекту були досягнуті значні результати, зокрема **покращився зв'язок громадян із державними службовцями**, які відповідальні за прийняття рішень на міському рівні, що було досягнуто завдяки запровадженню громадських слухань, постійно діючих громадських рад, а також кампаній з інформування громадськості; **зросла спроможність НДО до моніторингу системи надання послуг**, проведення відповідних досліджень і опитувань, а також поширення інформації стосовно питань муніципального господарства серед ширшого кола громадськості та проведення відповідних відкритих дебатів; **з'явилися можливості реалізації ініціатив місцевих громад** у галузі муніципальної політики, що сприяло розвитку досліджень та громадського діалогу завдяки активності коаліцій громадських організацій. Координували роботу «Голосу громадськості» дорадчі комітети при міських виконавчих комітетах, до складу яких увійшли представники «третього сектору», місцевої влади, бізнесу. Адміністративні повноваження виконував місцевий партнер проекту – Центр муніципальних реформ «Луцьк – 1432» [267]. Центр нагромадив чималий досвід роботи з міжнародними організаціями. Він виступав як регіональний консультант у рамках проекту «БІЗПРО» у трьох областях.

Орієнтацією на співпрацю з країнами ЄС позначена діяльність громадських організацій Закарпаття і Галичини. У регіоні активно розвиваються і працюють організації, пов'язані з науковим, транскордонним міжнародним співробітництвом, а також із розвитком Карпатського регіону.

Так, благодійний фонд відродження та розвитку «Наш Станіславів», через реалізацію цілого ряду культурологічних програм та проєктів, став досить впливовою організацією. Фонд широко залучає до співпраці місцевих донорів, здійснює вагомий проєкти за сприяння муніципалітету, інших організацій та установ [13]. Громадяни міста все частіше сприймають громадські та донорські організації як невід’ємні агенти суспільного життя. Це зумовлено двома факторами: по-перше, результативною діяльністю цих організацій. Їх участь у реалізації конкретних програм, спрямованих на задоволення інтересів певних категорій населення стає більш прозорою (наприклад, проєкт «Тепло рідного дому»); по-друге, формування їх позитивного іміджу через проведення вдалих піар-кампаній в місцевих та всеукраїнських засобах масової інформації.

Багато громадських організацій Львівської області, діяльність яких спрямована на європейську інтеграцію, розкривають можливості доступу до потужної комунікативної мережі в межах усієї Європи. Члени таких організацій мають більший доступ до співпраці з міжнародними фондами та організаціями, що виводить ці організації на глобальний рівень ведення своєї діяльності. Зокрема, в таких організаціях часто запрошують відомих громадських діячів, політиків тощо, котрі проводять лекції, тренінги щодо специфіки євроінтеграційних процесів в Україні. Наприклад, члени організації «Європейський діалог» часто займаються професійною самопідготовкою з метою проведення тренінгів для інших організацій щодо написання проєктів, отримання міжнародних грантів, надання інформації про різні міжнародні програми [228, с. 378–379].

В реалізації міжнародних донорських програм успішний досвід напрацьовано громадськими організаціями спільно з органами місцевого самоврядування. В 2004–2005 рр. Інститут аналізу державної та регіональної політики спільно з Волинської обласною радою реалізував проєкт «Сільський староста – лідер місцевої громади». Метою даного проєкту було налагодження системи громадської взаємодії і демократичного впливу громад на рішення органів влади, співпраці для вирішення гострих соціально-економічних проблем. Упродовж 2004 р. співробітники Інституту консультували Проєкт сприяння розвитку малого та середнього підприємництва фінансованого Європейським Союзом, реалізованого компанією ECORYS щодо створення у визначених територіальних громадах сприятливого бізнес-середовища. У 2005–2006 рр. Інститут здійснював консультативне забезпечення проєкту «Економічно розвинуті українські міста» фінансованого Агентством з міжнародного розвитку США по впровадженню стратегічних планів економічного розвитку українських міст. У Волинській області за методикою проєкту та консультативною підтримкою Інституту було розроблено Стратегічні плани економічного розвитку міста Ковеля та Рожищенського району.

З січня 2004 р. Волинським регіональним фондом інвестицій та розвитку спільно з місцевими радами області за підтримки фонду «Євразія»

реалізується проект «Активізація участі мешканців територіальної громади в соціально-економічному житті, їх впливу на прийняття рішень органами влади» [23. – 2005. – № 27]. Головна мета проекту полягає у популяризації та роз'ясненні основних засад функціонування територіальної громади серед її членів і активізації участі громадян. Цільовими групами проекту є найбільш соціально активна частина територіальних громад Володимир-Волинського, Ковельського, Шацького та Луцького районів. У 2005 р. Волинський регіональний фонд інвестицій та розвитку розпочав втілення в життя нового проекту – «Поширення та застосування успішних методик стратегічного планування в середовищі місцевого самоврядування». Головна мета проекту – залучити голів сільських рад до популяризації і поширення цих методик, а також активізувати участь у цих процесах громадян. До цього проекту залучені громади Володимир-Волинського, Шацького, Камінь-Каширського та Ковельського районів.

Другим, визначеним нами параметром організаційної спроможності громадських організацій є співпраця з органами місцевого самоврядування, зорієнтована в західному регіоні України на інноваційний розвиток територій. Впровадженням інноваційних моделей при вирішенні проблем територіальних громад Рівненської області займається «Волинський ресурсний центр». З 2002 р. цей центр працює над реалізацією стратегічних планів сталого розвитку міст Рівненської області. Розробка новітніх стратегій підвищує ефективність розв'язання економічних, екологічних та соціальних проблем шляхом залучення додаткових ресурсів від населення, включно з підприємницькими структурами та громадськими організаціями. Виконавча влада та органи місцевого самоврядування м. Дубно, м. Острога (Рівненська область), м. Ківерці (Волинська область) залучили структури «третього сектору» для спільної розробки статутів міст та стратегічних планів їх розвитку [58, с. 10]. Це дозволило значно мобілізувати ресурси, покращити інвестиційний імідж міст. З метою вирішення локальних проблем рівненські організації ініціювали з 2003 р. проведення Форумів місцевого розвитку за участю представників органів влади всіх західних областей України та міжнародних донорських структур.

У Івано-Франківську значно посилилася роль громадських організацій при прийнятті рішень муніципалітету та розв'язанні локальних проблем. Тут широко практикується проведення громадських слухань, що стосуються діяльності підприємств, оренди приміщень, володіння земельними ресурсами тощо.

У 2008 р. міська рада Львова в рамках Комплексної програми розвитку громадянського суспільства надала підтримку громадським організаціям у розмірі близько 2 млн. грн. коштів міського бюджету, серед яких численні громадські організації, керівниками чи засновниками яких є діючі депутати і посадові особи міської ради. Ними було реалізовано 46 проектів, проведено 400 заходів різноманітних форматів, а також фінансово покри-

то витрати 45 ГО Львова, які орендують 64 приміщення, що знаходяться у власності територіальної громади міста. Проте, на думку львівського КВУ, ЦДМС, ОПОРИ, БФ «Право і демократія», ІПЦ «Наше право» належним чином не було забезпечено відкритість, прозорість та ефективність у використанні публічних коштів в рамках Комплексної програми через встановлення критеріїв та індикаторів, проведення громадського моніторингу та експертної оцінки ефективності цієї програми. У відповідь, один із чиновників міської ради заявив, що Львівська міська рада співпрацює і допомагає тим громадським організаціям, які реально щось роблять, є корисними суспільству, адже у Львові є громадські організації, які лише декларують допомогу, насправді або проїдають свій бюджет, або не вміють організаційно налагодити свою роботу, тому потрапляють у «чорний список» міської ради [125]. Фактично, приклад Львова, який є найбільш показовим, актуалізує проблему, тією чи іншою мірою типову для західних областей України – налагодження конструктивного діалогу між найбільш потужними ІГС, якими є органи місцевого самоврядування та НДО. Водночас, успішне запровадження моделей інноваційного розвитку за участю «третього сектору» залежить від взаємодії не лише місцевих органів самоврядування, але й від центральних органів влади. На нашу думку, необхідно ширше впроваджувати в практику сучасні підходи для розвитку НДО, а саме:

- створення реальних передумов для втілення інноваційних підходів до вирішення місцевих проблем через залучення місцевого бізнесу та громадських організацій;
- на конкурсній основі, із залученням відомих фахівців, створювати конкретні працюючі моделі регіонального розвитку;
- надання організаційної, фінансової підтримки органам місцевого самоврядування на вирішення гострих місцевих проблем;
- децентралізувати владу в Україні, для чого збільшити реальні повноваження органів місцевого самоврядування при прийнятті рішень щодо розв'язання проблем місцевих громад.

Громадські ініціативи «третього сектору», що започаткувалися в західних областях, пізніше знайшли поширення і на інших територіях України. До них належить проведення ярмарку соціальних послуг та проектів НДО, форуми місцевого розвитку. В м. Луцьку громадськими організаціями створено Молодіжний центр праці, який сприяє в пошуках роботи молодим людям.

У ряді міст Рівненської області (м. Острог, м. Рівне, м. Дубно) тривалий час працюють громадські приймальні, де громадяни можуть отримати безкоштовні правові консультації. Організації м. Луцька та м. Рівного, за допомогою круглих столів, що були присвячені міжсекторній співпраці, спонукали місцеві влади м. Луцька, м. Рівного, м. Ковеля і м. Нововолинська розпочати більш активний міжсекторний

діалог та зробити перші важливі поштовхи для розвитку громадських структур.

Аналіз інституціоналізації «третього сектору» в західному регіоні України доводить, що зафіксована тенденція кількісного зростання громадських організацій ще не свідчить про якісні зміни в розвитку цього важливого сектору. Водночас, основною перевагою громадських організацій є те, що за своєю сутністю і призначенням вони активно сприяють впровадженню демократичних цінностей в нинішнє українське трансформаційне суспільство. Лише за умови, що громадські організації відіграватимуть значну роль у суспільстві, вони зможуть впливати на державну політику, сприятимуть утвердженню свободи і справедливості, розбудові народовладдя за європейським зразком.

Правовий статус громадських об'єднань недостатньо визначений. Чинне законодавство не відповідає сучасним умовам та потребам українського суспільства. Основними невирішеними проблемами залишаються складний процес реєстрації, включно з отриманням статусу неприбуткової організації та відповідних податкових пільг; обмеження діяльності організацій «третього сектору» лише в межах відповідних територій; обмеження видів діяльності за змістом.

Процес формування системи НДО в західному регіоні України засвідчує, що до сьогодні існують серйозні перешкоди на шляху формування інститутів реального громадянського суспільства. З одного боку, це те, що до встановлення комуністичних режимів існували лише елементи громадянського суспільства, досить далекі від його зрілих форм. З іншого боку, у посткомуністичній Україні основна маса населення не доросла до самовизначення, і тому не оформилися ще до кінця масові групові інтереси, що є базовою основою громадського спектру відносин. Відсутність таких чітко структурованих масових інтересів, відповідно й вираженої соціальної ідентифікації кожного індивіда перешкоджає формуванню громадських об'єднань й ефективних групових дій.

2.3. Роль місцевого самоврядування у процесах інституціоналізації громадянського суспільства

Важливим складовим елементом розбудови громадянського суспільства є місцеве самоврядування. Органи місцевого самоврядування, як політико-управлінські та правові структури, є одним з найважливіших елементів взаємозв'язку інститутів держави і суспільства, реалізації можливостей та інтересів як окремої особи так і громади в цілому. Саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування отримують найповнішу реалізацію головні компоненти громадянського суспільства – громада і представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи і громади. До місцевого самоврядування включаються усі компоненти, що співіснують у межах певної території і функціонують для забезпе-

чення потреб населення та господарства. Разом з державними структурами, вони утворюють систему життєзабезпечення, включаючи також природно-ресурсний потенціал. Такий підхід характерний для Ст. 3 «Європейської Хартії місцевого самоврядування», згідно з якою під місцевим самоврядуванням розуміється право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом [64, с. 3].

Місьцеве самоврядування є лакмусовим папірцем демократії, яка передбачає не тільки декларування прав і можливостей для критики влади, а й реальну здатність управляти на місцевому рівні. Повноваження органів місцевої влади легітимуються завдяки тому, що їх обирає населення. Через органи місцевого самоврядування територіальна громада на основі правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності здійснює управління на місцях. До інститутів місцевого самоврядування відносять сільські, селищні, міські, районні, обласні ради та їх виконавчі органи (комітети, комісії тощо); форми самоорганізації населення (громадські комітети і ради мікрорайонів, житлових колективів, будинкові, вуличні комітети тощо); різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місцеві референдуми, збори та сходи громадян) [116, с. 107].

У сучасному розумінні самоврядування означає здатність органів місцевої влади регламентувати значну частину державних справ та управління ними в інтересах місцевого населення. Воно реалізується через «здатність до поєднання в собі інституційного і особистісного начал у процесі суспільно-політичного розвитку, місцеве самоврядування розглядається як один з найважливіших елементів взаємозв'язку держави і суспільства, реалізації можливостей та інтересів окремої особистості», як механізм, що «надає можливості досягти суспільної гармонії» [31, с. 214–215].

Особливість структур місцевого самоврядування полягає у тому, що вони виступають одночасно як інституції публічної влади, господарської діяльності та суб'єкти громадянського суспільства. Ознаками місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства є, по-перше, можливість населення формувати органи влади та їхні структури, по-друге, можливість вирішення багатьох питань зборах та локальних референдумах; по-третє, наявність у населення права на політико-правові ініціативи. Тому, в рамках даного дослідження органи місцевого самоврядування розглядаються нами, перш за все, як агенти у співпраці з органами державної влади,

політичними партіями та громадськими об'єднаннями. За роки незалежності становлення місцевого самоврядування в Україні пройшло ряд етапів, які більшості вітчизняних та зарубіжних дослідників виділяються в контексті процесу становлення законодавства в УРСР та згодом в незалежній Україні [214, с. 9]. У структурі законодавства, що ґрунтується на конституційних заасадах та конкретизує основні норми діяльності місцевого самоврядування в Україні, можна виокремити такі групи:

- закони, що визначали спосіб формування органів місцевого самоврядування та обрання голів територіальних громад;
- закони, що стали визначальними для формування ресурсів місцевого самоврядування, порядку формування бюджетів, встановлення податків та зборів тощо;
- галузеві норми, що визначали місце і роль органів місцевого самоврядування у певних галузях правовідносин (земельні відносини, підприємництво та ін.);
- нормативні акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що визначали порядок реалізації спеціальних норм, таких як організацію тендерних закупівель, встановлення заробітних плат;
- нормативні акти місцевих рад, що встановлюють особливості здійснення місцевого самоврядування (прийняття статутів, регламентів роботи рад та виконкомів) [158, с. 20].

Проте, основою для періодизації розвитку місцевого самоврядування, на нашу думку, є саме закони України, послідовність ухвалення яких дозволяє визначити еволюцію місцевого самоврядування на інституційному рівні громадянського суспільства. Перший етап становлення місцевого самоврядування хронологічно охоплює період від виборів до місцевих рад 1990 р. до прийняття Верховною радою Української РСР Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [78], упродовж якого відбулося фактичне відродження ідеї та інститутів місцевого самоврядування.

Другий етап (1992 – 1996 рр.) – характерний пошуками моделі реалізації влади, зокрема, розмежуванням виконавчої влади та місцевого самоврядування, встановленням управлінської владної вертикалі через прийняття Законів України «Про Представника Президента України» [82], «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [89]. Прийняття цих законодавчих актів ліквідувало радянську модель влади, тобто підпорядкування рад одна одній за вертикаллю, та дало можливість розмежувати місцеві органи державної виконавчої влади і органи місцевого самоврядування. Однак така система влади спричинила конфронтацію між головами місцевих рад та Представниками Президента; посилила неврегульованість повноважень між Президентом – Урядом – Верховною Радою України, що спричинило жорстку боротьбу за владу в країні та позбавила місцеві ради

багатьох можливостей для реалізації власних повноважень й фінансового забезпечення місцевого самоуправління.

Третій етап реформування інститутів місцевого самоврядування в Україні (1996–2001 рр.) позначений прийняттям Конституції України, яка закріпила базові основи правового статусу місцевого самоврядування, зокрема принципи організації, діяльності, повноваження, гарантії захисту й форми відповідальності, а також матеріальна й фінансова основи місцевого самоврядування [126] та Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» [76], «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» [84], «Про місцеві державні адміністрації» [77], «Про органи самоорганізації населення» [81] тощо. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» більш чітко визначалося місце територіальних громад у системі місцевого самоврядування, роль і статус кожного її елементу; закріплювалися організаційно-правові, матеріальні й фінансові основи місцевого самоврядування; проводилося розмежування компетенції, а також конкретизовано організаційні форми функціонування.

На цьому етапі розвитку місцевого самоврядування для України особливо важливим стало визнання і приєднання до одного з принципів демократичної держави яким є право громадян брати участь в управлінні державними справами, закріпленого Європейською Хартією місцевого самоврядування [64, с. 5]. У Хартії зафіксовано, що право громадян брати безпосередню участь в управлінні може бути здійснено лише на місцевому рівні, враховуючи те, що тільки наділені реальною владою органи місцевого самоврядування забезпечують ефективне вираження інтересів громад в управлінні. Тому подальшим кроком у забезпеченні демократичних принципів місцевого самоврядування став Закон України «Про звернення громадян» [73]. З його прийняттям громадяни одержали значно кращу можливість реалізувати своє конституційне право вносити до органів державного й місцевого управління пропозиції щодо поліпшення їх діяльності, звертати увагу на недоліки роботи, подавати скарги на дії посадових осіб, державних і суспільних органів.

Четвертий етап розвитку місцевого самоврядування (2001 – по сьогодні) характеризується унормуванням його процедурних і процесуальних характеристик та пошуком оптимальних моделей, що відображено прийняттям законів України «Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області» [70], «Про службу в органах місцевого самоврядування» [87], «Про асоціації органів місцевого самоврядування» [68]. На четвертому етапі розвитку було ухвалено низку Указів Президента України, спрямованих на розвиток місцевого самоврядування. Зокрема Указом Президента «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» (2001) [251] визначено, що розвиток місцевого самоврядування є одним із головних напрямків державної політики

України. Указ також затвердив «Програму державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні», підготовлену за участі Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України, асоціацій та інших об'єднань місцевого самоврядування.

У 2002 р. Указом Президента «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості в діяльності органів державної влади» створено додаткові умови для реалізації конституційних прав громадян на інформацію, а також участі в управлінні державними справами [252]. Указ передбачав організацію й фінансування періодичних соціологічних досліджень для вивчення громадської думки щодо дій органів державної влади, та обов'язкового врахування їх результатів у діяльності зазначених структур. Керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади зобов'язувалося забезпечити проведення регулярних прес-конференцій, у тому числі з використанням засобів Інтернету, а також періодичне надання публічних відповідей на запити громадян. Указом також передбачалося постійне поновлення веб-сторінок відповідних центральних і місцевих органів виконавчої влади, створення за їх допомоги можливостей оперативного оприлюднення відповідей на найпоширеніші звернення та іншу інформацію. Ініціювалося широке обговорення актуальних суспільних проблем і вивчення громадської думки про шляхи їх рішення.

Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» (2002), був спрямований на підвищення ефективності роботи зі зверненнями громадян і усунення існуючих недоліків у цій сфері. Він передбачав докорінну перебудову роботи органів державного управління зі зверненнями громадян. Головні проблеми, що передбачалися вирішити цим документом – оперативність, відповідальність і прозорість при розгляді звернень громадян [252]. Важливою рисою даного Указу було визнання необхідності систематичного аналізу й узагальнення звернень для виявлення причин, які їх породжують. Акцентувалося на аналізі найбільш гострих суспільних проблем, прискорення розробки пропозицій щодо поліпшення законодавчого регулювання у найбільш важливих сферах.

Однак у 2004 р. Указом Президента України Л.Кучми «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими й службовими особами цих органів» рівень роботи органів державного й місцевого управління зі зверненнями громадян визнано незадовільним [255]. Наголошувалося, що все ще відсутній правовий механізм, спрямований на вирішення даних проблем. Тим самим, на вищому рівні було визнано провал намагань підняти ефективність зусиль у цьому напрямку.

Таким чином, на сьогодні в Україні створено нормативно-правове забезпечення умов для розмежування повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування. Введення в дію цілого ряду

законів, які регулюють діяльність інститутів місцевого самоврядування в Україні, дає нам можливість стверджувати про існування правового підґрунтя для посилення ролі цих інституцій в процесі представництва інтересів та прав громадян в територіальних громадах. Зокрема, бюджетний кодекс, заклав підвалини місцевих фінансів, і став кроком у наближенні реального місцевого самоврядування до конституційної моделі і до більшої відповідності принципам фінансової достатності та автономії, що містяться в Європейській хартії місцевого самоврядування. Важливо ще й те, що на законодавчому рівні було передбачено нові напрямки роботи щодо вираження інтересів територіальних громад. Зокрема, громадські слухання допомогли у вирішенні актуальних місцевих проблем: громадяни висловлюють свої думки – місцева влада отримала важливі джерела інформації. Передбачені були й місцеві ініціативи, коли групи громадян можуть пропонувати владі здійснення тих чи інших заходів на користь міста. Ще однією формою взаємодії з громадянами стало створення робочих груп, фокусних груп, наприклад, робочих груп для вироблення стратегічних планів розвитку міста.

Водночас, через юридичну неузгодженість положень Конституції України, закону «Про місцеве самоврядування» із положеннями «Європейської хартії» щодо регулювання фінансових питань на місцевому рівні, залишається низка нерегульованих проблем. Зокрема, у Конституції України записана норма, що державні адміністрації готують проекти бюджетів для районів і областей і вони ж їх реалізують. Цим фактично перебирають на себе повноваження, які мали б належати виконавчим комітетам відповідних рад. Таким чином, ця норма створює умови, за якими на державні адміністрації, окрім безпосередніх наглядових функцій, покладаються ще й фінансово-бюджетні, що часто призводить до зловживань.

На відміну від країн розвиненої демократії, де місцеві податки і збори є основою місцевих бюджетів, в нас місцеві податки і збори складають тільки 3–5% доходів місцевого бюджету. На думку експертів, важливою є проблема підвищення професіоналізму при формуванні місцевих бюджетів, залучення до пошуку додаткових джерел фінансування, економічної діяльності місцевих громад і їх органів, як економічних суб'єктів. Багато залежить, звичайно, від обсягу наявних ресурсів. При умові, що ресурсів не вистачає на покриття основних витрат, то для творчих проектів нічого не залишається. При обговоренні означеної проблеми, експерти висловлюють припущення, що у розвитку місцевого самоврядування не зацікавлена не лише виконавча влада, але й самі громадяни, оскільки вони хочуть, щоб влада вирішила всі питання за них і, бажано, безкоштовно [273, с. 64]. На нашу думку, проблема полягає й в тому, що на регіональному рівні громадяни не бачать свого місця в процесі прийняття рішень, оскільки не сплачують податки безпосередньо до місцевого бюджету.

Проблема правового регулювання місцевого самоврядування полягає й в тому, що політична реформа 2004 р., за якою було здійснено перерозподіл

повноважень між Президентом України та КМУ, не була продовжена в частині розведення повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Регулювання місцевого самоврядування громад та органів місцевого самоврядування на рівні районів та областей не відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування та не дає змоги створити спроможні громади та запровадити виконавчі органи районних та обласних рад. О.Врублевський підкреслює, що конституційне регулювання адміністративно-територіального устрою України є досить суперечливим і таким, що не дає змоги в повній мірі використати потенціал місцевого самоврядування для місцевого розвитку, створити ефективну бюджетну систему та здійснити комплекс заходів для зменшення диспропорцій розвитку як всередині регіонів, так і між регіонами [1, с. 16].

Проблемним надалі залишається чітке розмежування повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування, між обласними і районними радами, з одного боку, та між сільськими, селищними, міськими радами – з іншого. Без розв'язання цих проблем фактично неможливим є дотримання принципів самостійності у місцевому самоврядуванні та повному вираженні інтересів територіальних громад. Якщо порівняти закони «Про місцеві державні адміністрації» та «Про місцеве самоврядування в Україні» то виявляється, що 16 функцій з повноважень органів місцевого самоврядування і місцевих державних організацій дублюються повністю, а 12 – частково. Окрім того, майже половина справ, які віднесені до відання держадміністрацій, за своєю суттю є компетенцією місцевого самоврядування.

Попри недосконалість правового регулювання місцевого самоврядування, у чинному законодавстві України втілена ідея поєднання форм безпосередньої та представницької демократії у здійсненні місцевого самоврядування. Згідно із Законом про місцеве самоврядування його систему складають (1) органи місцевого самоврядування; (2) форми безпосереднього волевиявлення жителів територіальних громад (місцеві референдуми, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, інші форми прямого народовладдя, які можуть бути передбачені статутами територіальних громад); (3) органи самоорганізації населення (будинкові, вуличні, квартальні та ін.) [76]. У системі місцевого самоврядування безпосередня і представницька демократія доповнюють одна одну, взаємодіють. Так, єдиним способом формування місцевих рад є загальні і прямі вибори, які є однією з найпоширеніших форм безпосередньої участі населення у здійсненні місцевого самоврядування. До того ж, форми безпосередньої демократії здійснюють вплив на прийняття рішень органами місцевого самоврядування, спрямованих на реалізацію інтересів територіальної громади. Це, зокрема, стосується громадських слухань, місцевих ініціатив, загальних зборів громадян. Безпосередня демократія становить організаційну основу системи постійного зв'язку між органами місцевого самоврядування та населен-

ням, що забезпечує гласність діяльності органів місцевого самоврядування, контроль населення територіальної громади за роботою органів місцевого самоврядування та відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою.

У контексті окресленої проблеми накладання функцій місцевого самоврядування та державної влади, ми погоджуємося з ідеєю британського дослідника Р. Паннетта, який вказує, що контроль центральної влади над місцевим управлінням є бажаним в тому випадку, коли він сприяє забезпеченню ефективності місцевого управління, стандартизації послуг, що надаються місцевими владними осередками, захищає громадян від зловживання владою з боку місцевих органів, сприяє реалізації національного політичного курсу в галузі фінансів, економіки та загального планування [Цит. за: 270, с. 128]. Разом з тим, активність держави на цьому рівні обумовлена багатьма обставинами. Поряд з ініціативністю територіальних громад, фактором, який визначає ефективність самоврядування того чи іншого регіону є рівень його економічного потенціалу. Західноукраїнські області мають менший економічний потенціал порівняно з центральним і південно-східним регіонами. Серед семи областей лише Львівська має розвинену промислову інфраструктуру, інші шість – переважно аграрні області, водночас, західний регіон має вигідні виходи на розвинені європейські ринки.

Об'єктивно існуюча різниця у географічному розташуванні, розмірі території, особливостях інфраструктури й наявності ресурсів, обумовлює залучення держави до розбудови інститутів громадянського суспільства в західному регіоні України. В умовах сучасної України лише держава може згладити значні диспропорції між територіями шляхом застосування системи вирівнюючих втручань: «державний контроль в кінцевому рахунку має гарантувати такий розвиток місцевого врядування, при якому воно б вирішувало власні завдання в межах загальнодержавних законів», тоді як адміністративний нагляд слід розглядати як природну протизавагу правам, гарантованим територіальним громадам, корекцію їх прав на самоврядування, зорієнтовану на забезпечення законності дій комун, гарантування інтересів державного цілого [121, с. 118].

Навіть прихильники передання місцевій владі максимального обсягу повноважень визнають, що економічне відродження регіонів може відбутися лише шляхом мобілізації зусиль місцевого самоврядування через вираження інтересів територіальних громад. І це завдання не зводиться до забезпечення автономії регіону від держави в цілому. Основною метою цього процесу є не децентралізація державної влади, а, насамперед, активізація соціально-економічного потенціалу регіону. Отже, завдання держави не повинно обмежуватись лише переданням певної сфери компетенції на місцевий рівень, але й передбачати активні дії, спрямовані на збереження інтересів територіальних громад. Як зазначає відомий французький дослідник проблематики місцевого самоврядування Ж. Делор, субсидіарність

включає в себе не тільки обмеження втручання вищої владної структури в справі окремої особи або окремого співтовариства, здатного діяти самостійно. Вона також є обов'язком для цієї владної структури діяти стосовно цієї особи або співтовариства таким чином, щоб вони отримали необхідні ресурси і можливості для власного зростання [297, р. 46].

Зміцнення соціальної спрямованості держави окреслює цілі сучасної регіональної політики – забезпечення достатнього рівня добробуту в кожному регіоні, створення приблизно однакових життєвих умов для усіх громадян, незалежно від місця їх проживання. Регіональна політика покликана перешкоджати небажаній міграції населення, послаблювати внутрішню соціальну напругу, зберегти цілісність та єдність країни.

Контроль центральної влади над місцевими видатками є важливим елементом управління усією національною економікою, а здійснювана ними політика вирівнювання рівнів послуг, що надаються місцевими органами, є важливим засобом забезпечення соціальної справедливості у суспільстві. Адже якщо відмінності в умовах життя та виробництва між окремими територіальними одиницями будуть занадто великими, це, як підкреслює датський дослідник Х. Йенсен, прийде у протиріччя з таким правовим принципом, як надання усім громадянам рівних можливостей незалежно від того, на території якого муніципалітету вони мешкають, та стане на заваді рухові робочої сили та капіталу [270, с. 119]. Поєднання державної політики і врахування інтересів місцевих територіальних громад привело до того, що в др. пол. XX – на початку XXI ст. лінія розподілу між загальнодержавним та місцевим стала менш виразною. В ряді країн ігнорування інтересів територіальних громад та неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх функцій законодавство передбачає застосування конкретних санкцій з боку держави. Це переважно усунення з посади окремих муніципальних службовців, накладення на них стягнень, передання тих чи інших повноважень муніципальних органів урядовим агентам на місцях тощо. Найбільш радикальним заходом, який передбачено законодавством Італії, Ірландії, Португалії, Польщі, Мексики, Індії, Франції є розпуск місцевих рад. В багатьох країнах муніципальну раду може бути розпущено указом Президента або постановою Ради міністрів, за неспроможність місцевого органу забезпечити управління комуною [239, с. 124–125].

Регіональний рівень допускає різні види вираження інтересів територіальних громад. Зокрема, на американському континенті поширеним є принцип, відповідно до якого «територія управляється більше, ніж одним урядом» [32, с. 102]. Ініціативи Європейського Союзу сприяли формуванню концепції «багаторівневого управління», яке, за задумом її авторів, застосовується при реалізації програм територіального розвитку [17, с. 192]. Багаторівневий характер прийняття рішень у країнах ЄС означає, що розвиток територій континенту є ареною взаємодії кількох рівнів влади, на дії яких, в свою чергу впливають підприємницькі та громадські структури.

Отже, світовий досвід засвідчує, що зміна формату політичної системи та прагнення суспільства до оптимізації структури публічної влади, її об'єкти здатні рухатися як в напрямі централізації, так і децентралізації.

Аналізуючи взаємодію органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства Т. Янссон запропонував замість жорсткого протиставлення держави та громадянського суспільства тривалентну систему вирішення проблеми взаємодії. На його думку, в даному випадку ми маємо справу зі своєрідним трикутником: зверху розташовується держава, знизу, з одного боку, – добровільні об'єднання, що функціонують у приватній, соціальній, вільній сфері, а з іншого – місцеве самоврядування, що перебуває у суспільній та державній сферах одночасно [11, с. 85]. Дослідник підкреслює, що громадянське суспільство, будучи саморегулюючим феноменом, перебуває у значній залежності від держави. При цьому очевидно, що ця залежність передбачає не прямий адміністративний вплив останньої на сферу приватного (недержавного, неполітичного) життя громадян, а лише характеризує зв'язок громадянського суспільства з тими умовами і можливостями діяльності, які визначаються специфікою і типом реальної політики тієї чи іншої держави [11, с. 85].

На нашу думку, природу ефективності місцевого самоврядування як форми управління та форми артикуляції громадських інтересів слід шукати саме у його соціальному підґрунті – об'єднанні мешканців тих чи інших територіальних одиниць завдяки спільним інтересам у територіальні громади, діяльність яких позбавлена бюрократичних недоліків. На ці фактори звертає особливу увагу С. Еліасон, який підкреслює, що «територіальні корпорації засновуються на соціальному базисі, створеному не державою, а саме на спільних інтересах сусідства», а «існування сільських громад та міст корениться в таких первісних умовах суспільного життя, значення яких саме як суспільних одиниць ніколи не могло заперечуватися повною мірою» [300, р. 218]. Лише в цьому контексті можна погодитись з дослідниками М. Баймуратовим та В. Григор'євим, на думку яких, громади необхідно розцінювати насамперед як складові структури громадянського суспільства [12, с. 102].

На нашу думку, широкий спектр інтересів територіальних громад зводиться в основному до трьох груп, кожна з яких по-різному співвідноситься з державними інтересами:

– інтереси громади, що суперечать державним інтересам – не мають жодних юридичних підстав бути реалізованими на базі конституційного закріплення держави, як єдиної суверенної організації на певній території. Спроби протиставлення «недосконалій» державній владі, більш досконалої, наближеної до суспільства влади місцевого самоврядування можуть бути «показником неефективності тієї чи іншої конкретно-історичної форми держави» [61, с. 64], проте не повинні призводити до заперечення державності як такої;

– інтереси громади, що співпадають із державними, утворюючи своєрідну «пограничну зону» між інтересами, що носять виключно загально-спільний характер та інтересами, що стосуються виключно місцевої спільноти, перебувають одночасно як у сфері функціонування державних інституцій, так і в сфері функціонування організації місцевих співтовариств. Щодо їх найширшої реалізації, найбільш реалістичною є побудова відносин між суспільством і територіальною громадою на паритетних засадах. Разом з тим, відповідальність місцевого співтовариства перед суспільством не може обмежуватися наданням або ненаданням відповідних ресурсів. Функції держави у цьому випадку фактично зводяться до «виважено-обґрунтованого перерозподілу фінансових ресурсів, при цьому, держава гарантує усім своїм громадянам забезпечення певного мінімального рівня послуг» [116, с. 204–205]. Існування окремої сфери інтересів, що є спільними для територіальних громад і державно-організованого суспільства можуть відрізнитися лише за ступенем зацікавленості того чи іншого суб'єкта. Але така позиція виключає можливість теоретично обґрунтованого і водночас чіткого відокремлення «справ державних» від «справ місцевих», не дозволяє розмежуванню відповідних повноважень на законодавчому рівні;

– інтереси громади байдужі державі, оскільки не входять до кола її завдань. Право індивідів на ініціативне вирішення питань місцевого значення, що не порушує законних інтересів інших індивідів і суспільства в цілому мають розглядатися як природні. При цьому необхідно розрізнити природне право кожного індивіда та похідні від нього права територіальної громади та повноваження державних органів, визначення яких державою не повинно порушувати природних прав окремих індивідів.

Суб'єкт управління, територіальна громада може бути наділена лише правами, але не повноваженнями. При регламентації діяльності суб'єктів місцевого самоврядування державою, найбільш виваженим є використання «загально дозвolenого типу правового регулювання» [122, с. 92]. Перелік повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування, наданий у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» має орієнтувати територіальні громади стосовно можливих сфер їх зусиль, але будь-який, навіть найдетальніший його варіант, не може виключити об'єктивні компетенційні конфлікти між місцевою громадою та органами місцевого самоврядування. Основною небезпекою для місцевого самоврядування в Україні В. Бойко вбачає загрозу спадкового закріплення місцевих політичних і бізнесових угруповань, які в традиціях радянської політичної культури, потенційно здатні знищити всіх можливих конкурентів, не залишивши можливості вибору: «В такому разі ризикуємо отримати лише зовнішню форму місцевого самоврядування при збереженні до болі знайомих засобів управління, що не притаманні демократичним спільнотам і не спираються на засади самоорганізації та особистої ініціативи» [14, с. 125]. Подолати

її можна за допомогою залучення громадян до участі в роботі місцевого самоврядування, що, в свою чергу, вимагає набуття ним реальної здатності здійснювати свої повноваження.

Для проведення кардинальної децентралізації місцевого самоврядування, на нашу думку, необхідно прискорити процес залучення територіальних громад до управління територіями й розробити механізми їх прямої участі як одного з суб'єктів прийняття та реалізації управлінських рішень. Участь територіальних громад у самоуправлінні в Україні через механізми місцевого самоврядування на даному етапі розвитку ускладнено з ряду причин: по-перше, в населення західного регіону України нівельовані традиції самоорганізації для самостійного вирішення питань місцевого значення; по-друге, недостатньо налагоджена ефективна міжрегіональна взаємодія на рівні областей все ще вимагає сильної владної вертикалі під час розв'язання суспільних проблем; по-третє, об'єктивно території, які ще не одержали економічної та господарської самостійності не можуть адекватно виражати інтереси територіальних громад. **Тільки створення ефективних механізмів вираження інтересів територіальних громад може забезпечити реальну, а не лише формальну участь громадян у житті регіонів держави.**

Здійснивши аналіз ролі місцевого самоврядування в процесах інституціоналізації громадянського суспільства, розглянемо діяльність органів місцевого самоврядування західних областей України, спрямовану на взаємодію та підтримку громадських організацій регіону. З метою вдосконалення роботи з членами територіальної громади та залучення громади до вирішення місцевих проблем у м. Чернівці сесія міської ради прийняла рішення про створення громадської приймальні. Громадською приймальною міської ради проводиться аналіз звернень громадян з метою вивчення причин, що їх породжують, а також найбільш гострих і суспільно значущих проблем, які потребують негайного вирішення. За 5 місяців 2007 р. до виконкому міської ради надійшло 2024 звернення громадян, що на 399 звернень менше ніж за аналогічний період 2006 р. Відмічається тісніша співпраця депутатів міської ради з виборцями. Через депутатські запити, особисті прийоми за 2008 р. звернулось 508 мешканців міста. Їхні звернення, пропозиції позитивно впливають на життєдіяльність територіальної громади, реалізацію намічених планів і програм Чернівецької міської ради. Покращилася відповідна робота із створення та поліпшення діяльності органів самоорганізації населення. В трьох районах міста, відповідно до чинного законодавства, створено і функціонує 5 квартальних комітетів, 2 комітети мікрорайонів, 2 вуличні і 5 будинкових комітетів. Через ці органи громадяни залучаються до виконання прийнятих радами та виконкомми рішень. Враховуючи європейський досвід і в інших західних областях України спостерігається активніше залучення громадськості до співпраці з місцевою владою [91].

Ідея запровадження в Чернівцях системи муніципальних грантів для громадських організацій зародилася серед активістів проекту «Толока», який реалізовувався товариством «Український Народний Дім в Чернівцях» впродовж 2003–2005 рр. В рамках цього проекту здійснювалися регулярні контакти з представниками інших міст України, де вже діє конкурсна система підтримки громадських організацій місцевими радами, проводився обмін досвідом та методичними розробками між різними громадами різних міст. Ще одним поштовхом до розробки і впровадження в життя конкурсу соціальних проектів стала щорічна участь активістів товариства «Українських Народний Дім в Чернівцях», ЧММГО «Чернівецька міська учнівська рада» та ЧММГО «Спілка Активної Молоді» в щорічних семінарах Благодійного фонду САЛЮС у місті Львові. Під час цих семінарів активісти громадського сектору навчалися основам проектного менеджменту та вмінно оформляти свої ідеї в формі міні-проектів, щоб згодом реалізувати їх за допомогою грантів, наданих Dreyfus Health Foundation. 18 жовтня 2004 р. з ініціативи Спілки Активної Молоді представники 15 громадських організацій створили коаліцію «Молодь – за здоровий спосіб життя!» та підписали і направили звернення до Чернівецької міської ради, в якому пропонувалося вже на найближчій сесії міської ради прийняти рішення про організацію заходів щодо запобігання залежності молоді від шкідливих звичок.

Один з пунктів звернення гласив: «З метою залучення громадськості до розв'язання проблем громади пропонуємо міській раді прийняти положення «Про міський конкурс соціальних проектів та програм неприбуткових організацій» (проект додається)». Вже 3 листопада 2004 р. секретар Чернівецької міської ради Т. Єремичук направив лист-відповідь учасникам коаліції молоді «За здоровий спосіб життя», в якому, вказувалося, що «з огляду на важливість та актуальність піднятих у Вашому зверненні проблем, пропонуємо винести їх на обговорення Координаційної ради з питань молодіжної політики міста, яке планується провести 1 грудня 2004 р. Запрошуємо також всіх учасників коаліції – авторів звернення взяти участь у засіданні Координаційної ради» [279, с. 6]. Після тривалих консультацій 31 березня 2005 р. сесія Чернівецької міської ради прийняла рішення «Про затвердження Положення про міський конкурс соціальних проектів неприбуткових організацій», визначила пріоритетні напрямки конкурсу та доручила фінансовому управлінню міської ради при уточненні міського бюджету на 2005 р. врахувати кошти в сумі 60 тис. грн. для фінансування діяльності громадських організацій, які стануть переможцями першого конкурсу соціальних проектів неприбуткових організацій. Чернівці стали в ряд таких міст України, як Одеса, Київ, Львів, Хмельницький та інші, де органи місцевого самоврядування залучають широкі верстви населення до вирішення важливих соціальних проблем за допомогою підтримки громадських ініціатив, зміцнення взаємодії з обласними та міськими гро-

мадськими організаціями, залучення альтернативних джерел фінансування соціальної сфери, підвищення адресності і масовості надання соціальних послуг [279, с. 3–8].

*З метою здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та вирішення проблем міста у 2006 р. при Луцькому міському голові створено громадську раду, головою якої обрано **П. Верзуна [220]. З травня 2009 р. її очолює** к. політ. н., директор ВГО «Гендерний центр» О.Ярош. Згідно з положенням **про громадську раду при Луцькому міському голові, вона є** консультативно-дорадчим органом, метою діяльності якого є координація заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та вирішення проблем міста, забезпечення прозорості у діяльності міської ради. Основними завданнями громадської ради є сприяння реалізації громадянами конституційних прав; сприяння у вирішенні проблем міста; забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень центральних і місцевих органів виконавчої влади; залучення громадськості до процесу прийняття владних рішень на місцевому рівні; забезпечення громадського контролю за розподілом наявних ресурсів; сприяння інноваційній діяльності для вирішення проблем міської громади; проведення моніторингу дотримання прав і свобод громадян, поширення відповідної інформації. Основними принципами діяльності громадської ради є відкритість, колегіальність та рівноправність її членів. До складу громадської ради можуть входити представники громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян, засобів масової інформації, творчих спілок, почесні громадяни міста. До громадської ради не можуть входити депутати міської та обласної рад, представники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, лідери місцевих осередків політичних партій. Громадська рада відповідно до покладених на неї основних завдань: готує і подає пропозиції до орієнтовного плану проведення консультацій з громадськістю; подає пропозиції щодо строків проведення публічних громадських обговорень; подає пропозиції щодо проведення консультацій з громадськістю з питань, не передбачених орієнтовним планом; розробляє та подає на розгляд пропозиції до плану проведення консультацій з громадськістю за визначеною тематикою із зазначенням переліку питань, строків та етапів, порядку оприлюднення інформації про проведення консультацій та врахування їх результатів; здійснює інші заходи щодо організації та проведення консультацій з громадськістю згідно з Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики; опрацьовує отримані за результатами проведення консультацій з громадськістю пропозиції та зауваження з питань формування і реалізації державної політики й подає їх в установленому порядку міській раді, систе-*

матично інформує громадськість, зокрема через засоби масової інформації, про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання; розробляє та подає на розгляд пропозиції щодо механізмів підвищення ефективності співпраці міської ради з громадськістю міста; проводить експертну оцінку проектів рішень міської ради за зверненням міського голови; виконує дорадчі функції під час обговорення та прийняття рішень міською радою, подає на розгляд міської ради пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правових актів місцевого рівня, ефективності їх впровадження, оцінки наслідків прийняття або неприйняття того чи іншого рішення, шляхом розробки висновків, рішень, рекомендацій і пропозицій, а також здійснює громадський контроль реалізації зазначених рішень; проводить роз'яснювальну роботу, популяризацію перспективних ідей, пов'язаних із вирішенням проблем міської громади; формує банк даних найактуальніших проблем розвитку місцевої громади [220].

Органи місцевого самоврядування Рівненщини, співпрацю з ІГС здійснюють через залучення активної молоді до громадського життя та місцевої політики. Наприклад, у червні 2009 р. ІПО та Фонд Едуардо Фрея розпочали проведення літніх шкіл молодого лідера за участю активістів молодіжних та громадських організацій [275]. Метою співпраці було визнано надання необхідних знань та практичних навичок молодим лідерам, що допоможе їм віднайти своє місце у громадській та політичній сферах життя.

Особливістю функціонування інституцій місцевого самоврядування західноукраїнських міст є активна співпраця із європейськими регіонами. Для розбудови ефективних управлінських інституцій та обміну досвідом, м. Львів уклав договори про співпрацю з шістьма польськими містами (Краків, Жешув, Лодзь, Вроцлав, Перемишль, Люблін). Така співпраця сприяє більш тісній взаємодії між органами місцевого самоврядування західноукраїнських областей та територіальними громадами сусідніх держав [171]. Виконавчий комітет Івано-Франківської міської ради, починаючи з 2008 р. формує, затверджує та успішно реалізовує плани співпраці з порідненими та партнерськими містами (додаток А). Разом, органи місцевого самоврядування Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей активно співпрацюють в рамках Карпатського Єврорегіону. На останньому, п'ятому засіданні (Чернівці, 2009) Національного представництва України в Карпатському Єврорегіоні обговорювався стан підготовки проекту закону «Про статус гірських територій в Україні», були окреслені напрямки спільної системи проектів з охорони довкілля та техногенно-екологічної безпеки та закріплення за кожною з областей відповідних сфер екологічного моніторингу. Було запропоновано розробити спільний проект щодо впровадження геоінформаційної системи моніторингу, попередження та ліквідації негативних наслідків надзвичайних природно-техногенних ситуацій в басейнах річок Тиса, Дністер, Чер-

мош, Прут, Сірет, Сян, Західний Буг, Латориця, Уж, Вігор та Стрв'яз, що дозволить залучити для реалізації проекту цільові кошти, виділені ЄС. За пропозицією І. Шилепницького, члени Нацради Карпатського Євросерегіону вирішили розробити та подати на затвердження Українській Національній Раді Карпатського Євросерегіону свої пропозиції щодо закріплення за кожною з областей – учасницями проекту пріоритетних напрямків та ключових проблем охорони довкілля, сталого розвитку та техногенно-екологічної безпеки [174].

Відділ міжнародних зв'язків Рівненського міськвиконкому активно працює над розвитком не лише партнерських зв'язків, але й налагодженням контактів з новими іноземними містами, що дає можливість здійснювати корисні обміни офіційними делегаціями, делегаціями лікарів, вчителів, групами учнів, танцювальними, музичними колективами. Протягом останніх років наше місто уклало «Угоди про Партнерство» м. Пйотркув Трибунальський (Польща, 1997), м. Зволен (Словаччина, 1998), м. Забже (Польща, 2001), м. Відін (Болгарія, 2001) та підписало Протокол намірів про співпрацю з м. Оберфіхта (Німеччина, 2006). Партнерські стосунки не обмежуються лише офіційними зустрічами та переговорами, розвиваються різні форми співпраці, що переважають у таких сферах, як: економіка, культура, освіта, медицина, молодіжний обмін, спорт, туризм, тощо. Особливого розвитку набула співпраця між Рівненськими структурами місцевого самоврядування та подібними установами Німеччини. На початку 2005 р. відділ міжнародних зв'язків налагодив контакти з Товариством «ЙОГАНІТЕР ЮГЕНД – допомога при нещасних випадках». Уже в серпні 2005 р. в рамках українсько-німецького проекту до м. Аугсбург мала можливість поїхати група учнів з Гуманітарної гімназії та ЗОШ №28 для навчання по наданню першої невідкладної допомоги. Відповідно до Угоди, підписаної між німецькою організацією «Йоганітер-допомога при нещасних випадках» та м. Рівне, будуть здійснюватися щорічні молодіжні обміни. Вже 15 років теплі дружні стосунки пов'язують Рівне з Товариством «Гуманітарна допомога Україні з Баварії». Його члени на чолі з головою Товариства А. Вільдом щорічно приїжджають до Рівного з вантажами гуманітарної допомоги, за що у 2004 р. йому присуджено нагороду Рівненської міської ради «За заслуги перед містом II ступеня» [157].

Починаючи з 2008 р. міська рада Івано-Франківська ініціює проведення силами місцевого самоврядування Європейського тижня місцевої демократії. Зокрема, у рамках останнього заходу, який відбувся 13–20 жовтня 2009 р., було проведено семінар з активною молоддю міста; працівники відділу міжнародних зв'язків управління економічного та інтеграційного розвитку виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради взяли участь в семінарі на тему «Лідерство і формування команди у муніципальному управлінні», який проводився в ІФОЦППК за підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя (ФРН) в Україні; на спеціальному

засіданні Івано-Франківського відділення Малої Академії наук провела бесіду з учнями старших класів м. Івано-Франківська та районів області на тему «Розвиток місцевого самоврядування у м. Івано-Франківську. Досвід співпраці з європейськими містами»; відбувся захід «Уроки місцевої демократії», в якому взяли участь члени Івано-Франківського молодіжного міськвиконкому та стажери проекту «Молодь і влада» [172].

Інтеграційні функції місцевого самоврядування виявляються в оперативному впровадженні інноваційних технологій з метою підвищення ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування та територіальних громад. Потрібно забезпечити ефективний зворотній зв'язок, який сприяв би наданню громадянам можливості отримувати різні довідки та інформацію, що полегшить процедуру сплати податків, одержання ліцензій, реєстрації тощо. Все це могло б значно підвищити ефективність роботи органів місцевого управління та територіальних громад через активну двосторонню взаємодію громадян з владою на засадах професійності, відкритості і прозорості.

У березні 2009 р. у Львівській міській раді розпочався процес реалізації проекту із запровадження електронного урядування, який покликаний підвищити ефективність роботи структурних підрозділів міської ради та підвищити якість послуг, які отримують мешканці міста. Проект реалізується за фінансової підтримки Фонду стратегічних програм Уряду Великої Британії і розрахований на два роки. Електронне урядування об'єднує у собі дві великі складові – внутрішню інформаційну інфраструктуру, та зовнішню, що забезпечує взаємодію міської ради з мешканцями та підприємцями міста. Для мешканців у перспективі електронне урядування подання звернення он-лайн, відслідковування руху своєї заяви он-лайн, перегляд стану оплати житлово-комунальних послуг тощо. Під час першого етапу впровадження проекту вдалося створити Центр обслуговування мешканців, реформувати міську диспетчерську службу у call-центр, провести серію семінарів для працівників міської ради, розробити внутрішній портал, здійснити PR проекту серед мешканців [250].

Подібний проект на території Чернівецької області – «Електронне село: нові інформаційні технології для підвищення ефективності роботи органів місцевого самоврядування Чернівецької області» – впроваджено Чернівецькою обласною радою та Фондом Східна Європа за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні, Фондом «Євразія» та Агенції США з міжнародного розвитку з 20 липня до 20 грудня 2009 р. У ході реалізації проекту «Електронне село» на Буковині проведено дослідження «Електронна готовність територіальних громад Чернівецької області», придбано програмне забезпечення для 282 органів місцевого самоврядування області, а також створено програмні продукти впровадження електронного документообігу – інформаційно-аналітичну систему «Розумне село», яку буде інстальовано для 260 сільських та селищних рад краю [204].

Буковина стала першим регіоном України, де впроваджується програмний продукт «Розумне село», тому для користувачів системи – посадових осіб органів місцевого самоврядування – було організовано низку тренінгів щодо оволодіння навичками її використання. Паралельно в районах області проводилися тренінги для населення щодо оволодіння навичками користування сучасними технологіями електронного урядування для отримання публічних послуг.

Отже, у західному регіоні України підвищення ступеня участі громадян в місцевому самоврядуванні, як правило здійснюється за допомогою сучасних інноваційних та інформаційних технологій, які є часто каталізатором змін, що відбуваються. Переважно лише вони уможливають застосування принципу прямої демократії у складних ієрархічних утвореннях, в яких ще зовсім недавно було технічно і технологічно складно одержати представницьку думку від громадян.

Міське самоврядування є інститутом, принципи діяльності якого формуються в межах корпоративної, а не організаційної моделі [232, с. 94]. Корпоративна модель передбачає, що інститут місцевого самоврядування, який формується в надрах громадянського суспільства, є інститутом, у якому можлива діяльність суспільства на основі спільних інтересів, спільної території та спільних життєвих традицій. Відповідно, одним з пріоритетних напрямків діяльності місцевого самоврядування західних областей України є **співпраця з місцевим бізнесом. Для оптимізації цих процесів при органах місцевого самоврядування створюються відповідні координаційні підрозділи чи проекти. Наприклад, при Луцькому міському голові діє Рада підприємців – консультативно-дорадчий орган, який утворено з метою здійснення координаційних заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з підприємцями з питань формування та реалізації державної політики та вирішення проблем міста. Рада підприємців, відповідно до покладених на неї основних завдань, готує і подає пропозиції до орієнтовного плану проведення консультацій з підприємцями; подає пропозиції щодо строків проведення публічних обговорень з питань підприємництва; подає пропозиції щодо проведення консультацій з підприємцями з питань, не передбачених орієнтовним планом; розробляє та подає на розгляд пропозиції до плану проведення консультацій з підприємцями за визначеною тематикою із зазначенням переліку питань, строків та етапів, порядку оприлюднення інформації про проведення консультацій та врахування їх результатів; здійснює інші заходи щодо організації та проведення консультацій з підприємцями згідно з Порядком проведення консультацій з суб'єктами підприємницької діяльності з питань формування та реалізації державної політики; опрацьовує отримані за результатами проведених консультацій з підприємцями пропозиції та зауваження з питань формування і реалізації державної політики й подає їх в установленому порядку міській раді, систематично інформує підприємців,**

зокрема через засоби масової інформації, про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання [200]. Одним з реальних здобутків Ради підприємців при Луцькому міському голові є розробка системи заходів до Програми підтримки малого підприємництва у місті Луцьку 2009-2010 рр. [249]. Місцева влада змушена активно співпрацювати з приватним сектором, проте аналіз стану цієї співпраці в кожній з західних областей України засвідчує, що у цьому напрямку ще треба зробити багато, аби місцева влада сприяла створенню умов для розвитку підприємництва.

Діяльність органів місцевого самоврядування західного регіону України позначена виразною національно-державницькою спрямованістю. Депутати регіону ініціюють вирішення проблем національно-патріотичного виховання, соціального захисту учасників визвольних змагань. Зокрема, лютого 2007 р. Івано-Франківська міська рада, одна з перших, прийняла рішення «Про соціальний захист ветеранів ОУН-УПА» [172]. Львівська міська рада 7 листопада 2007 р. ініціювала проведення громадських слухань щодо перейменування однієї з вулиць м. Львова на **вулицю Героїв Української Повстанської Армії** [171]. Тернопільська міська рада звернулася до громадсько-політичних організацій, керівників підприємств, суб'єктів підприємницької діяльності та мешканців міста з проханням надати посильну фінансову допомогу на спорудження у м. Тернополі пам'ятника політичному та громадському діячу України С. Бандері [173]. До річниці Незалежності України Луцька міська рада ініціює громадську акцію «Українська вишиванка», яка на Театральному майдані міста щорічно збирає близько 3 тис. осіб, офіційно зареєстрованих волонтерами патріотичної акції [258]. Одним з результатів патріотично-просвітницької роботи органів місцевого самоврядування в західноукраїнських областях є зростання кількості бажаючих служити у збройних силах за контрактом [90].

Таким чином, особливістю розвитку місцевого самоврядування як чинника інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України є спрямованість на *здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації місцевих проблем*; активну співпрацю із європейськими регіонами та відповідними органами місцевого самоврядування; оперативне впровадження інноваційних технологій з метою підвищення ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування та територіальних громад; підтримку та пропагування національно-державницьких принципів розвитку. По суті, в кожному з розглянутих нами напрямків мова йде про подальшу децентралізацію місцевого самоврядування, тобто залучення до нього все більшої кількості громадян. На даний час в західному регіоні України триває складний процес реформування органів місцевого самоврядування, пов'язаний з адміністративно-територіальним устроєм. Н. Ротар виокремлює низку причин негативної реакції на ідею АТР з боку

українського суспільства у період 2005–2006 рр. Дослідниця доводить, що по-перше, влада не запропонувала до обговорення конкретний сценарій майбутніх змін – поетапний, радикальний чи розтягнутий у часі, який був би найбільш оптимальним для України. На момент старту обговорення АТР, цілі, зміст і стратегія проведення реформи до кінця не усвідомлювалися її ініціаторами, що звучувало коло ймовірної аргументації, здатної переконати громадян. По-друге, влада продемонструвала певну хаотичність та поспішність у вирішенні дійсно актуальної для нашої країни проблеми, відсутність альтернативних пропозицій щодо проведення АТР, закритість дискурсу для пересічних громадян, побоювання залучати до обговорення реальних регіональних лідерів. По-третє, влада не достатньо чітко усвідомила тривалість процесу реформування та відповідальність перед громадянами, які повинні не просто підтримати реформу та зрозуміти її, а жити відповідно до її результатів. По-четверте, влада вирішила піти шляхом, перевіреном попередниками, – активно використати як ресурс підтримки реформування громадян України. На фоні непродуманості концепції викликають занепокоєння методи, якими вона повинна була проводитися: змінилася тільки форма долучення до обговорення проблеми АТР, зокрема, широко використовувався принцип кущових обговорень, що на практиці перетворювався на намагання влади охопити обговоренням якомога більшу кількість громадян – кущі обговорення «виросли» у кожному районі. Поп’яте, процес обговорення АТР на місцях оголив проблему демократизації місцевого самоврядування. Місцева влада і громадяни були готові до діалогу, проте було відсутнє бажання спільно шукати форми такого діалогу, бракувало інформації та практики спільного вирішення проблем розвитку. Реалізація АТР стосується інтересів усіх громадян, місцевих політичних та фінансових еліт, тому обговорення слід було будувати за межами формального задоволення всіх суб’єктів реформування [222, с. 349–350].

Сьогодні реформування адміністративно-територіального устрою України бачиться нами на основі більш обережного ставлення до проектів змін адміністративних меж територіальних громад. Вважаємо, що розробка відповідних проектів, з огляду на різнобічні точки зору з цього питання, мають враховувати (1) історію змін адміністративно-територіального устрою за тривалий період, стійкість конкретних ділянок сучасних адміністративних кордонів; (2) прагнення певних територій до головних центрів адміністративно-територіальної одиниці, яка ніколи не мінjala свою адміністративну належність; (3) природно-історичні основи адміністративного районування; (4) поділ країни на військові округи, залізничні тощо, сукупність яких відображає реальний господарчий, транспортний та соціальний поділ територій; (5) існуючі та інтегровані схеми економічного, соціального та інші види районування; (6) ареали тяжіння основних міст (наприклад, трудові та інші зв’язки населення); територіальні, культурно-географічні та інші розбіжності в умовах та

рівні життя, бар'єрність існуючих адміністративних меж тощо. Сьогодні розроблені інформаційні матеріали для більшості областей України, які, на нашу думку, повинні бути обговорені із залученням місцевих ІГС [24; 213].

Здійснений аналіз реалізації інтересів територіальних громад західного регіону України через органи місцевого самоврядування свідчить про існування тут цілого ряду невирішених проблем, зокрема відсутні дієві механізми реалізації прав громадян за допомогою структур місцевого самоврядування; недостатня поінформованість громадян про діяльність органів управління і самоврядування; мало ефективним є механізм використання оперативної інформації для громадян і органів місцевого самоврядування, що знижує результативність прийнятих рішень; відсутня система дієвого контролю територіальних громад за розподілом місцевих ресурсів; недостатній зв'язок інституцій регіону з центральними владними структурами. Все це вимагає якнайшвидшого напрацювання і впровадження сучасних механізмів реалізації інтересів територіальних громад через місцеве самоврядування. Але це можливе лише за умови поєднання інтересів і можливостей загальнодержавних і регіональних, при цьому необхідно врахувати досвід усіх без винятку регіональних територіально-адміністративних одиниць.

Становлення громадянського суспільства та його інституцій є однією з головних складових переходу від авторитаризму до демократії. Ще до проголошення незалежності, в Україні розпочався активний процес формування політичних партій та громадських рухів, широкої мережі недержавних громадських організацій, становлення незалежних засобів масової інформації, які утворюють структуру громадянського суспільства. Тому, друга половина 1980-х років – це важливий етап формування елементів громадянського суспільства, основною метою якого стала боротьба за демократичні права та свободи громадян та їх об'єднань, а це могло відбутися лише після зміни радянського режиму. Адже діяльність таких громадських інституцій на противагу офіційній партійно-бюрократичній машині сприяло активізації всіх верств населення до утвердження в суспільстві прав та свобод громадянина, можливості об'єднуватися в організації та виражати власні політичні, економічні, культурні та інші інтереси.

З проголошенням незалежності України, в західному регіоні України інституціоналізація громадянського суспільства пов'язувалася з процесами, які відбувалися в попередні етапи розвитку цієї території, детермінувалися особливостями політичної культури та патерном даного регіону. Відповідно, інституційні процеси в громадській сфері відбувалися у двох домінуючих напрямках – становленні недержавних об'єднань та розвиткові місцевого самоврядування. Аналіз динаміки кількості громадських організацій, що діють в областях західного регіону України, засвідчив постійне зростання зацікавленості до представництва інтересів через НДО як інститут громадянського суспільства. Складовими елементами організаційної

спроможності НДО, яка засвідчує про завершення інституційних процесів в громадській сфері, є цілі організації, кадровий потенціал, розвиток менеджменту, фінансові та матеріальні ресурси. Аналіз джерел фінансування «третього сектору» та співпраці з органами місцевого самоврядування, оцінка організаційної спроможності НДО дозволили встановити, що міжнародне фінансування діяльності НДО в західному регіоні України є суттєвим (54%), тоді як допомога від вітчизняних бізнес-структур і держави незначною. Здійснене порівняння НДО західного регіону України з НДО інших регіонів України, довело, що в західних областях найбільша кількість громадських організацій (41%) як постійне джерело фінансування визначає членські внески.

Взаємодія органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства здійснюється в межах моделі тривалентної системи: зверху розташовується держава, знизу, з одного боку, – добровільні об'єднання, що функціонують у приватній, соціальній, вільній сфері, а з іншого – місцеве самоврядування, що перебуває у суспільній та державній сферах одночасно. Громадянське суспільство, будучи саморегулюючим феноменом, перебуває у значній залежності від держави, однак ця залежність передбачає не прямий адміністративний вплив останньої на сферу приватного життя громадян, а лише характеризує зв'язок громадянського суспільства з тими умовами і можливостями діяльності, які визначаються специфікою і типом реальної політики держави. Особливістю розвитку місцевого самоврядування як чинника інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України є спрямованість на *здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації місцевих проблем; активну співпрацю із європейськими регіонами та відповідними органами місцевого самоврядування; оперативне впровадження інноваційних технологій з метою підвищення ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування та територіальних громад; підтримку та пропагування національно-державницьких принципів розвитку.*

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ НЕКОНСОЛІДОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами влади в західному регіоні України

Важливою ознакою поступової демократизації суспільства є здатність держави до структурних змін в усіх сферах життя, включення все ширших мас у політичний процес, а відтак ознаками цього процесу є децентралізація влади, можливість здійснення громадського контролю за діями посадовців. Ці процеси неможливі без діяльності об'єднань громадян, які забезпечують реалізацію індивідуальних та колективних потреб та інтересів, створюють механізми впливу та взаємодії з державними інститутами, підсилюють ефективність взаємозв'язку між органами місцевого самоврядування та громадою. На думку Ю.Габермаса, «сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі-керовані), а на механізмах «комунікативної поведінки», тобто на суб'єкт-суб'єктних відносинах, на принципах визначення рівноправності як людини суспільної, так і людини «приватної», що передбачає як головну демократичну процедуру «діалогову комунікацію» державної влади і «вільної громадськості» [Цит. за 176, с. 8].

У демократичному суспільстві громадянське суспільство існує та функціонує у діалектичній суперечливій єдності з державою. У демократичній політичній ситуації громадянське суспільство вступає у взаємодію з державою, тоді як за тоталітарного режиму перебуває пасивній чи активній опозиції до неї. Розвинене громадянське суспільство є основою стабільності в державі. Водночас, артикулюючи та презентуючи інтереси громадян, захищаючи їх від держави, громадянське суспільство саме по собі не спроможне задовольнити значну частину вимог населення. Відповідно, громадянське суспільство має бути зацікавленим в існуванні сильної держави, до якої можна не тільки спрямовувати вимоги, але й від якої можна очікувати, що будучи сильною, держава спроможна їх задовольнити. Отже, в умовах неконсолідованої демократії, українська держава повинна стимулювати створення та функціонування дієвого громадянського суспільства, яке буде важливим суб'єктом, здатним прискорити процеси консолідації демократії та рівним партнером у взаємодії, спрямованій на розв'язання протиріч трансформаційного періоду розвитку.

У методологічному плані для вирішення завдань дослідження цінними є принципи і процедури так званого рефлексивного управління (за В.А. Лефевром) та соціально-організованого мислення, що передбачає особливе значення полісуб'єктності соціально значущих рішень, у формуванні і реалізації яких беруть участь представники різних верств і різних соціальних секторів [266, с. 65].

Державний сектор, громадське суспільство й бізнес репрезентовані різними, але не протилежними інтересами. Взаємодія цих секторів, взаємна довіра та налаштованість на партнерство забезпечує стійкість суспільного розвитку, збалансованості і стабільності соціальних відносин. Природа цієї взаємодії полягає у тих відмінностях, які відрізняють і одночасно пов'язують різні сектори у суспільстві. Взаємодія між державним і недержавним суспільним секторами є одним з найбільш значущих проявів міжсекторальної взаємодії. Міжсекторальна взаємодія (партнерство) визначається у роботі як конструктивна взаємодія організацій двох або трьох секторів (державна, бізнес та некомерційна спільнота) у вирішенні соціальних значущих питань.

Ця взаємодія відбувається в інституціональному вимірі ієрархічно і мережево організованих взаємовпливів та носить постійний характер – будується на комплексі ідеологічних, організаційних, інструментально-методичних та інших чинників. Принципова відмінність двох головних ліній взаємодії полягає в тому, що влада репрезентує регламентуючий, впровадуючий вплив, а громадські організації – ініціативу, пошук, попит на взаємодію. Відповідні напрямки вказаних взаємовпливів і взаємодії відображені на рис. 3.1.1.

Критеріями ефективності взаємодії влади і громадськості є такі риси взаємодії, як оптимальність (відповідність між проблемою та вжитими засобами її вирішення), дієвість (реальність досягнутих результатів), поступальність (від результативності одного рівня здійснюється перехід на наступний, більш важливий, складний і перспективний).

У домінуючій більшості досліджень зарубіжних та вітчизняних дослідників, присвячених становленню громадянського суспільства, питання його ефективності аналізуються в контексті проблеми побудови інституціоналізованих механізмів взаємодії органів влади та громадянського суспільства [138]. Ми погоджуємося з українськими дослідниками, які вважають, що взаємодія між владою та громадянським суспільством може відбуватися у межах чотирьох моделей. Перша передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами згори-вниз, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їхню суб'єктність у процесі формування політичного порядку денного.

Друга модель – взаємодія, обмежена згори, – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третя модель передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом «так..., однак...». Четверта модель, яка відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні громадяни є рівними поряд з

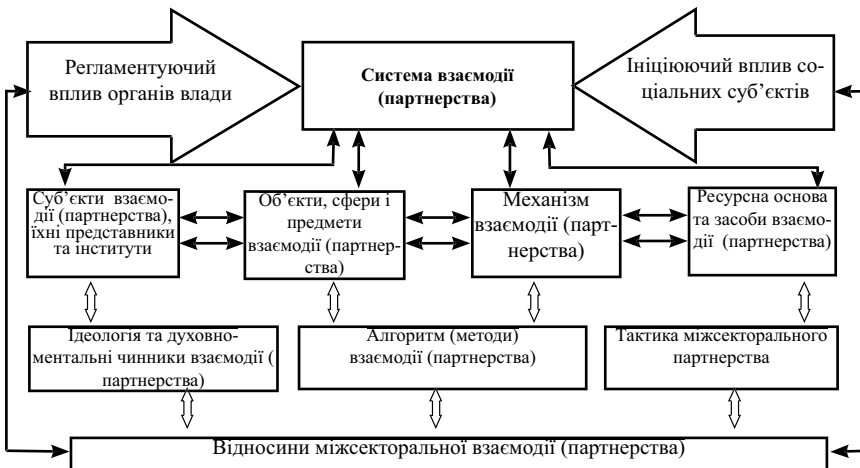

владою суб'єктами політичного процесу, а їхні пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади [222, с. 361]. Сьогодні в Україні у повному обсязі реалізовано перший варіант діалогу та здійснюються спроби засвоєння другого варіанту. Однак нестабільний характер взаємодії між основними сегментами владної еліти, намагання тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкриті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами.

Міжнародний досвід співпраці влади та ІГС засвідчує, що на сьогодні сформувалися такі форми взаємодії, як:

- інформування, коли влада просто інформує про прийняті рішення, але активно не залучає громадськість до процесу прийняття рішень;
- добровільна участь, за якої максимально стимулюється громадська участь у виробленні політики на місцевому та регіональному рівні;
- консультування, яке є стимульованою участю або дорадчим залученням громадськості до політичного процесу [312, р. 31].

Сьогодні взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства регулюється Конституцією України, яка гарантує громадянам право брати участь в управлінні державними справами (стаття 38) та направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (стаття 40) [126]. Ці положення конкретизовані Законом України «Про звернення громадян», який конкретизує можливості участі громадян України в управлінні державними і громадськими справами [73].

Рис. 3.1.1. Система міжсекторальної взаємодії (партнерства)

Згодом, з метою розширення спектру взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів влади на регіональному рівні був виданий Указ Президента України від 17 травня 2001 р. «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» [256]. Ним передбачалася розробка низки заходів щодо поліпшення умов для розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами та на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади, забезпечення гласності та відкритості діяльності цих органів. Ще одним Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 р. була визначена стратегія забезпечення відкритості формування та реалізації стабільної й зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики держави [252], основним принципом якої стало забезпечення реалізації права громадян на отримання інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Однак, тільки з 2004 р. в Україні почали предметно говорити про необхідність унормування механізмів участі громадян у процесах політичного управління. Упродовж цього року влада ініціювала низку заходів, які повинні були сприяти формуванню постійної взаємодії між владою та громадянським суспільством. 31 липня 2004 р. Указом Президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [254] були визначені основні принципи такої взаємодії, зокрема проведення консультацій з громадськістю; організація широкого роз'яснення вимог законодавства щодо участі громадян в управлінні державними справами; забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади; активізація діалогу керівників органів виконавчої влади з громадськістю. На підставі даного Указу 15 жовтня 2004 р. Постановою КМУ «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [196] було затверджено порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, в якому основна роль відводилася новому суб'єкту діалогу між владою та громадянами – Громадській раді при КМУ та громадським радам при місцевих органах виконавчої влади. Функціонально громадські ради при місцевих органах виконавчої влади визначалася як консультативно-дорадчий орган, який здійснює координацію діяльності громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади з питань формування та реалізації державної політики. Основними завданнями громадських рад усіх рівнів ставали організація проведення консультацій з громадськістю; сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень всіх рівнів виконавчої влади

[199]. Отже, вперше у нормативному документі було використано поняття «системний діалог органів виконавчої влади та громадськості», який повинен сприяти підвищенню якості підготовки й прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробці проектів таких рішень. Визначалося, що консультації з громадськістю можуть проводитися за двома основними напрямками – публічного громадського обговорення, яке відбувається у формі конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, круглих столів, зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень, теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю, інтернет-конференцій, телефонних гарячих ліній, інтерактивного спілкування, в інших сучасних формах, та вивчення громадської думки, яке здійснюється у вигляді проведення соціологічних досліджень, запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних ЗМІ, проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю з метою визначення позицій різних соціальних груп, опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій, проведення аналізу цільової інформації, що надходить до спеціальних скриньок.

Після президентських виборів 2004 р. влада намагалася вдосконалити та завершити інституційне оформлення принципів взаємодії влади та громадськості. Проголошена орієнтація на відкритість влади супроводжувалася запереченням певних організаційних здобутків попередників. Зокрема, замість громадських рад Постановою КМУ «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами» від 18 травня 2005 р. [195] ініціювалося створення громадських колегій при керівниках органів виконавчої влади. Переважно кулуарні шляхи їх формування та певне звуження функцій до обслуговування керівників органів державної виконавчої влади спричинило скасування Постанови КМУ про їх створення та відновлення дії Постанови КМУ від 15 жовтня 2004 р. [197], згідно з якою знову починали працювати громадська рада при КМУ та громадські ради при місцевих органах виконавчої влади. Додатковою структурою для підтримки та розвитку діалогу влади з громадянами повинен був стати Центр комунікації – відокремлений структурний підрозділ Секретаріату КМУ, проте невдовзі процес його створення було зупинено.

Зруйнувати сформовані стереотипи взаємодії влади та громадянського суспільства покликана «Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством», схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. [219]. Основним каналом взаємодії влади і громадян було визначено інститути громадянського суспільства – об'єднання громадян, політичні партії, благодійні організації, органи самоорганізації населення, релігійні організації, професійні спілки, недержавні ЗМІ, через які громадяни одержують інформацію і виражають свою думку з приводу планових рішень. Змістовне наповнення даного розпорядження не

виникає заперечень, за виключенням першої частини пункту 2, яка доручає відповідним державним органам підготувати за участю інститутів громадянського суспільства та внести у місячний строк Мініюсту пропозиції до проекту плану заходів на 2008 р. щодо реалізації Концепції. Недолік даного пункту полягає у відсутності конкретизації форм та методів забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у підготовці вказаних пропозицій, що може призвести до формального ставлення виконання даного пункту в окремих регіонах України та до фактичної відсутності участі ІГС в підготовці пропозицій. Відсутність ІГС у вказаному процесі, в свою чергу, може негативно позначитись на якісному та змістовному рівні розроблених пропозицій, що дасть можливість не врахування думки самих організацій громадянського суспільства, які по суті є основою ІГС, на яку спрямовується дія Концепції.

На нашу думку, процес формування адекватних механізмів взаємодії ІГС та місцевих органів виконавчої влади умовно можна поділити на три основних етапи: (1) 1991–2004 рр., коли відбувалося усвідомлення потреби такої взаємодії та було здійснене нормативно-правове врегулювання цього процесу; (2) 2005–2007 рр. – етап інституціоналізації базового на сьогодні механізму взаємодії ІГС та місцевих органів виконавчої влади – громадських рад; (3) 2007 – до сьогодні – етап реалізації «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» [219]. Розглянемо особливості кожного з них.

Характеризуючи період 1991–2004 рр., зауважимо, що поступово в західному регіоні України відбувався відхід від стратегії протистояння, типової для початку та середини 90-х рр. ХХ ст., та налагоджується конструктивний діалог між державними інституціями та «третім сектором». Проте, така конструктивна взаємодія мала епізодичний характер.

Наприклад, на Волині процес тіснішої взаємодії громадських організацій та влади, набув ознак деякої системності лише з 2001 р. з початком впровадження механізму соціального замовлення. Соціальне замовлення, це перш за все, технологія вирішення соціальних проблем громади шляхом акумулювання коштів місцевого бюджету, підприємств та організації та розподіл їх на конкурсних засадах серед громадських організацій. В Україні такий механізм першим запроваджено в Одеському муніципалітеті, а згодом він поширений в деяких інших регіонах країни. Цей механізм мав на меті фінансово підтримати громадські ініціативи відповідно до пріоритетних напрямків.

Завдяки вдало розробленим механізмам співпраці громадським організаціям вдалося реалізувати цілу низку цікавих заходів. Зокрема, в 2002 р. громадським об'єднанням «Волинські перспективи» було відкрито Кризово-реабілітаційний жіночий центр «Софія», в якому жінки, що стали жертвами торгівлі людьми та домашнього насильства, безкоштовно отримують допомогу юристів, психологів та соціальних працівників безпосе-

редньо та за телефоном довіри. Реалізуючи Державну комплексну програму протидії торгівлі людьми, ГО «Волинські перспективи» підписало договори про співпрацю з такими організаціями, як Міжнародний правозахисний центр «Ла Страда Україна», представництво Інтерполу у Волинській області, представництво юрколегії у Волинській та Рівненській областях тощо [23. – 2003. – № 45].

Того ж року, Асоціація захисту прав молоді Волині створила Молодіжний інформаційний центр, метою якого є збір, обробка та розповсюдження інформації про діяльність громадських організацій регіону, міжнародних донорських установ, реалізацію державної молодіжної політики. Помітною подією став випуск інформаційного видання для молоді та громадських організацій «Ініціатива». Воно має чітко окреслену соціальну спрямованість, намагання широко висвітлювати ініціативи «третього сектору», органів влади, знайомити та долучати читачів до грантових та навчальних програм.

У 2005 р., спільно з Центром муніципальних реформ «Луцьк-1432» і «Центром навчання самоврядування та адміністрації» (м. Люблін, Республіка Польща), в рамках проекту «Демократія. Ефективність. Розвиток» у Волинській ОДА відкрито інформаційно-сервісний центр, що надає послуги громадянам [23. – 2005. – № 31]. Центр поширює інформацію про адміністративні послуги виконавчої влади, забезпечує інформацією стосовно етапів проходження адміністративних процедур, а також вирішує справи, які не потребують безпосереднього контакту громадянина зі службовцем. Розпорядженням голови Волинської ОДА від 18 липня 2005 р. «Про впровадження системи управління якістю в діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування» інформаційно-сервісні центри створено в усіх районах та містах обласного підпорядкування при місцевих державних адміністраціях та міських радах [23. – 2005. – № 40].

Активним суб'єктом співпраці між державними структурами та громадськими організаціями виступає Асоціація захисту прав малого та середнього бізнесу «Бізнес-Луцьк», яка з 2001 р. бере участь у програмі «Гаряча лінія» проекту «БІЗПРО». В результаті співпраці внесено пропозиції до КМУ щодо змін до «Правил торгівлі на ринках», разом з Держкомпідприємництвом здійснено розробку законопроекту «Про спрощену систему оподаткування», асоціація взяла участь у розробці «Регіональної програми розвитку малого підприємництва у Волинській області на 2003-2004 рр.» [23. – 2002. – № 12].

З 2003 р. в м. Тернополі плідно працює громадське об'єднання «Нова хвиля», яке багато років реалізує проект «Покращення доступу до правосуддя для громадян України шляхом інституційного зміцнення третейських суддів» за підтримки проекту «Мережа громадянської дії в Україні». Основним завданням проекту є проведення просвітницької роботи про права і можливості громадян у сільських громадах, та використання механізму

третейських суддів [248, с. 5]. Завдяки реалізації проекту на Тернопільщині впроваджено інноваційний механізм контролю за дотриманням прав та інтересів громадян. Це дозволило підвищити участь місцевих організацій в житті сільських громад. Успішний досвід реалізації проекту був поширений на Івано-Франківську та Львівську області.

Подібні приклади співпраці місцевих органів виконавчої влади з ІГС були характерні для всього досліджуваного регіону, їх об'єднувало те, що вони мали епізодичний та несистематизований характер та засвідчували про конкуренцію, а не консолідацію організацій «третього сектору». Саме це спричинило ігнорування регіональними органами місцевої влади багатьох ініціатив, що генерувалися громадянським суспільством. Також, саме у цей період чітко окреслився цілий ряд проблем в діяльності громадських організацій, невіршених до сьогодні. Насамперед, це недостатня інституційна спроможність міських та районних організацій; фактична відсутність коштів в районних бюджетах на підтримку проектів громадських об'єднань; збереження адміністративно-командних методів роботи з громадськими інституціями; нерозуміння державними службовцями потреби розширення впливу громадянського суспільства. Ці негативні процеси можна було вирішити лише шляхом зміцнення «третього сектору» та посилення його співпраці із органами виконавчої влади всіх рівнів.

Згодом стає зрозумілим, що найкраще це робити через формування дорадчих органів, спільну реалізацію соціальних проектів та створення сприятливих умов для підтримки громадських організацій. Це стало початком другого етапу інституціоналізації базового на сьогодні механізму взаємодії ІГС та місцевих органів виконавчої влади – громадських рад. На сьогодні Громадські ради (у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Тернопільській ОДА) чи Громадські колегії (у Закарпатській та Львівській ОДА) діють при головах ОДА, керуючись у своїй роботі відповідними положеннями. Наприклад, згідно з **«Положенням про Громадську раду при голові обласної державної адміністрації» у Чернівецькій області**, ГР є консультативно-дорадчим органом, який утворюється для координації заходів, пов'язаних з проведенням консультацій з громадськістю та моніторингу врахування громадської думки під час прийняття органами виконавчої влади рішень, і діє на громадських засадах. Рада відповідно до покладених на неї основних завдань готує і подає пропозиції до орієнтовного плану облдержадміністрації проведення консультацій з громадськістю; подає пропозиції щодо строків проведення публічних громадських обговорень; розробляє та подає на розгляд пропозиції облдержадміністрації до плану проведення консультацій з громадськістю за визначеною тематикою із зазначенням переліку питань, строків та етапів, порядку оприлюднення інформації про проведення консультацій та врахування їх результатів; здійснює інші заходи щодо організації та проведення консультацій з громадськістю згідно з Поряд-

ком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики; опрацьовує отримані за результатами проведення консультацій з громадськістю пропозиції і зауваження з питань формування та реалізації державної політики в інформаційній, етнополітичній та суспільно-політичних сферах, подає їх в установленому порядку відповідному органу виконавчої влади; систематично інформує громадськість, зокрема через засоби масової інформації про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання. ГР при голові Чернівецької ОДА утворена у складі голови, яким є один з науковців, або представників громадських організацій області, заступника, секретаря та інших членів Ради. До складу Ради входять науковці, представники ЗМІ, органів місцевого самоврядування, керівники громадських організацій, професійних спілок, інших недержавних інституцій, зареєстрованих згідно з чинним законодавством, які мають досвід роботи з аналізу та прогнозування суспільно-політичних процесів [36].

Поряд з ГР при голові Чернівецької ОДА, при цьому місцевому виконавчому органі влади створено та функціонує ще дві громадські ради. По-перше, це **Регіональна Рада з питань етнонаціональної політики**, основним завданням якої є розробка пропозицій щодо сприяння формуванню та реалізації державної етнонаціональної політики в регіоні, спрямованої на збереження громадянської злагоди в суспільстві, гармонізацію міжнаціональних відносин, консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин Чернівецької області [193]; по-друге – **Обласна рада Українського козацтва, яка концентрує зусилля на здійсненні аналізу стану розвитку Українського козацтва в області та заходів із забезпечення взаємодії органів виконавчої влади і козацьких громадських організацій у сфері відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва, участі у реалізації державних програм розвитку Українського козацтва та внесенні на розгляд голови ОДА пропозицій щодо формування та реалізації в області державної політики у цій сфері [192]. Їх діяльність засвідчує, що вони володіють суттєвим потенціалом ефективної співпраці держави та суспільства при вирішенні багатьох проблем.**

У Волинській області на кінець 2005 р. в ОДА та її структурних підрозділах діяло 7 колегій, 47 комісій, 5 комітетів, 17 рад, 12 робочих груп, один штаб, які виконували роль каналів взаємодії та взаємовпливу між державними структурами та громадянським суспільством [23. – 2006. – № 10]. Волинська ОДА постійно сприяла діяльності ГР, здійснюючи її організаційне та матеріально-технічне забезпечення. Діяльність громадської ради в 2009 р. була досить ефективною.

Для прикладу, на її засіданнях підготовлено тематичний план консультацій з громадськістю, схвалено Заходи з реалізації в області

Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, розглянуто та підготовлено пропозиції з питань щодо збереження та пошанування Холмської ікони Божої Матері, рекомендацій щодо заходів з мінімізації в області наслідків фінансово-економічної кризи, сприяння в забезпеченні інформаційних потреб української громади, що проживає на території Республіки Польща, участі неурядових громадських об'єднань у заходах з підготовки та відзначення в області державних свят, пам'ятних і знаменних дат, щодо підготовки постійно діючого «круглого столу» благодійників, про **конкурс проектів громадських організацій, спрямованих на утвердження української державності та розбудову громадянського суспільства. Були підготовлені до розгляду питання про Програму економічного і соціального розвитку Волинської області на 2010 р., про шляхи посилення туристичного потенціалу області, а також про стан та проблеми забезпечення інвалідів засобами реабілітації [110].**

У Волинській ОДА, паралельно функціонує Координаційна рада обласних громадських ветеранських організацій (створена 1 березня 1999 р.), яка вивчає та розглядає актуальні питання соціального захисту ветеранів війни в області та вносить пропозиції з цих проблем відповідним структурним підрозділам органів державної влади та місцевого самоврядування [191]; Обласна Рада Українського козацтва (створена 14 листопада 2005 р.); Політична рада при голові обласної державної адміністрації (створена 14 листопада 2008 р.), яка забезпечує спільне обговорення політичної та соціально-економічної ситуації в області, актуальних внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, розроблення і внесення за результатами такого обговорення відповідних пропозицій на розгляд облдержадміністрації, а також Президенту України, Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України; попередній розгляд проектів розпоряджень голови облдержадміністрації з питань суспільно-політичного життя області, внесення пропозицій щодо розроблення проектів таких документів; сприяння узгодженню позицій обласних організацій політичних партій, виробленню спільних рішень, налагодженню взаємодії між облдержадміністрацією й обласними організаціями політичних партій з питань, що належать до компетенції місцевих державних адміністрацій [107].

При Рівненській ОДА створено та діють близько 40 громадських координаційних рад, дорадчих служб, комітетів, спілок та інших консультативно-дорадчих органів, зокрема, політична рада при голові ОДА; громадська рада при ОДА; координаційна рада з питань видавничої справи; Рада Українського козацтва при голові ОДА; рада з питань етнонаціональної політики при голові ОДА; Рівненська обласна Рада християнських церков, громадська рада з питань культури і духовності при ОДА; архітектурно-містобудівна рада при ОДА; обласна рада з питань реалізації молодіжної політики при ОДА, обласна координаційна рада з питань захисту суспільної моралі, рада з питань залучення іноземних інвестицій при Рівненській

обласній державній адміністрації, координаційна рада з питань розвитку підприємництва при ОДА; обласна координаційна рада з питань науково-технічного та інноваційного розвитку, рада ректорів (директорів) вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації Рівненської області, рада директорів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації Рівненської області [111].

У Закарпатській ОДА Громадська колегія діє з 2005 р. До її складу увійшли представники політичних партій, громадських організацій та представники громадськості, які свою увагу у взаємодії з ОДА сконцентрували навколо питань соціально-економічного розвитку області, ході виконання соціальних програм, аналізі та прогнозуванні суспільно-політичної ситуації у державі та області [218].

Для інституалізації та фінансової підтримки діяльності щодо залучення громадськості до регіонального врядування на початку 2006 р. була схвалена «Регіональна програма із забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики і вивчення суспільної думки на 2006-2007 роки» [217]. Однак, її зміст має формальний характер, так як повторює положення нормативно-правових актів, схвалених на національному рівні, не містить конкретних заходів виконання, а також виконання програми не є повністю забезпеченим з фінансової точки зору.

Окрім того, на Закарпатті громадські організації є співвиконавцями деяких регіональних програм, що стосуються інтересів окремих соціальних груп (жінок, молоді, дітей) або ж розвитку певних галузей економіки (туризму, малого підприємництва) [137]. Річні програми діяльності окремих категорій громадських організацій – ветеранських, чорнобильців, жіночих – є предметом співфінансування з обласного бюджету. Водночас, цей механізм виділення фінансових ресурсів не можна вважати демократичним, оскільки не є оприлюдненими, а, отже, прозорими, чіткі формальні критерії бюджетного спів фінансування. У Закарпатті не використовується досвід проведення конкурсів соціальних грантів, який апробований в деяких областях України, і довів свою ефективність. Залучення громадських організацій до розробки та реалізації програмних документів регіонального розвитку не є прозорим, і, залежить, в цілому, від рівня налагоджених комунікаційних зв'язків між конкретним представником облдержадміністрації і конкретними представниками неурядового сектору.

Аналіз діяльності та персонального складу громадських рад при ОДА західних областей України спонукає нас погодитися з А. Крупником, що «специфічною проблемою роботи громадських рад на місцевому рівні є й те, що, оскільки більшість рішень місцевих органів виконавчої влади приймаються на виконання відповідних рішень вищих органів, процес їхнього громадського обговорення набуває скоріше формального характеру – адже у підсумку доводиться приймати саме те рішення, яке вимагається «зверху». Водночас, ми не підтримуємо позицію дослідника про те, що,

що однією з основних проблем створення і діяльності громадських рад в Україні є «низький фаховий рівень членів ГР» (див. Додаток. Б) [132].

Діяльність ГР переконливо засвідчує, що «третій сектор» в Україні здійснює ще незначний вплив на процес ухвалення рішень та реалізацію державної політики. Багато в чому це пояснюється відсутністю сталих демократичних традицій та особливостями перебігу процесів політичних трансформацій в Україні. В умовах слабкої структуризації суспільства, відсутності стабільних, організованих груп інтересів, організації «третього сектору» переважно виступають як лобістські організації та групи тиску на владні структури. Діяльність інституціоналізованих механізмів взаємодії з громадськістю може бути охарактеризована як недостатньо результативна та ефективна, що пояснюється, тим, що питання, які виносяться на розгляд дорадчих органів є вже практично узгодженими на рівні адміністрації, і члени ГР не мають часового ресурсу для внесення пропозицій. Функціонування значної кількості консультативно-дорадчих органів, до яких входять інституціоналізовані представники громадянського суспільства є декларативним, оскільки вони створені, як правило, для виконання нормативно-правового документу, який прийнятий на національному рівні. Поки що не використовуються такі інноваційні механізми врядування як соціальне замовлення на послуги громадських організацій (за винятком Волинської обл.).

Останній, третій етап у формуванні ефективних механізмів взаємодії між ІГС та місцевими органами виконавчої влади, розпочався із ухваленням «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (2007 р.). Починаючи з 2008 р. у кожній області розробляються щорічні плани заходів щодо реалізації Концепції, тому вважаємо, що аналіз реалізації цих планів свідчатиме про характер та основні форми взаємодії між громадянським суспільством та владою в західному регіоні України. На основі аналізу звітів обласних ОДА про виконання регіональних планів заходів по реалізації Концепції [107–114] можна зробити такі висновки:

По-перше, єдиним інституціоналізованим механізмом взаємодії ІГС та влади на регіональному рівні залишаються Громадські чи Консультативні ради при ОДА, переваги і недоліки діяльності яких, проаналізовані вище, зберігаються і сьогодні.

По-друге, в усіх семи ОДА західного регіону України базовою формою взаємодії влади та громадянського суспільства сьогодні визначається інформування, що засвідчує зорієнтованість регіональних органів влади на модель взаємодії, яка передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом «так..., однак...». Наприклад, У Рівненській області заходи щодо реалізації у 2009 р. Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства від були спрямовані на налагод-

жено конструктивної взаємодії з інститутами громадянського суспільства Рівненщини. Зокрема, у рамках проведення роз'яснювальної роботи щодо змісту проектів нормативно-правових актів організовано 5 обласних Днів інформування населення на теми «Забезпечення реалізації державного захисту прав споживачів на якісну та безпечну продукцію» (31 березня); «Про проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (9 квітня); «Основні напрямки соціального захисту населення, постраждалого внаслідок аварії на ЧАЕС» (28 квітня); «Забезпечення конституційного права громадян на землю в ході виконання постанови КМУ від 5 серпня 2009 року № 844 «Деякі питання реалізації права власності на землю громадянами України у 2009 році» (27 жовтня); «Пенсійна реформа в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (24 листопада). Також, упродовж 2009 р. на офіційному веб-сайті обласної державної адміністрації у розділі «Громадські обговорення» розміщено 19 проектів розпоряджень голови облдержадміністрації, у рубриці «Новини» оприлюднено близько 500 інформаційних повідомлень, у окремому розділі «Розпорядження» розміщено 254 розпорядження голови облдержадміністрації.

В межах програми реалізації Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства у Волинській області було вдосконалено процес взаємодії з громадськістю за допомогою веб-сайту. У 2009 р. на офіційному веб-сайті облдержадміністрації створено рубрику «Громадський бюлетень», що містить три основних розділи: «Консультації з громадськістю», «Об'єднання громадян», «Розвиток громадянського суспільства». Підготовку та оновлення матеріалів для розміщення в цій рубриці здійснює головне управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю ОДА. Ним було підготовлено та погоджено з громадською радою перелік вимог до надання інформаційних послуг на офіційних веб-сайтах місцевих органів виконавчої влади, постійно здійснювався моніторинг ефективності їх надання. Офіційний веб-сайт Волинської ОДА використовувався для проведення опитування громадської думки щодо важливих питань суспільно-політичного розвитку держави, проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, обговорення проектів нормативно-правових актів та забезпечення широкої роз'яснювальної роботи щодо їх змісту, надання відповідей на актуальні запитання громадян та їх об'єднань, поширення інформаційних матеріалів, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства. Зауважимо, що для Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської та Івано-Франківської ОДА така форма взаємодії є фактично єдиною задекларованою у звітах.

По-третє, з 2007 р. в західному регіоні України більш активно почала використовуватися така форма взаємодії як консультації з громадськістю, яка почала набувати системного характеру. Наприклад, згідно з Інформацією про виконання заходів з реалізації у Волинській області в 2009

р. Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, Волинська ОДА здійснювала підготовку та реалізацію заходів щодо проведення консультацій з громадськістю. Відповідно до орієнтовного плану таких консультацій, схваленого громадською радою при голові облдержадміністрації, протягом 2009 р. спільно з представниками громадських організацій обговорено понад 30 важливих для соціально-економічного та культурного розвитку регіону питань, за результатами чого отримано більш як 70 пропозицій, більшість з яких враховані при прийнятті рішень та в подальшій діяльності.

По-четверте, суттєво активізувався процес проведення спільних конкурсів, метою яких є розв'язання актуальних проблем регіонального розвитку. Наприклад, Львівською ОДА у жовтні 2008 р. було проведено конкурс «Зробимо Львів кращим», у якому взяли участь 64 проекти, з яких 30 проектних пропозицій стосувалися діяльності в сфері соціального захисту. Під час Форуму Соціальних Інвестицій (жовтень 2008 р.), громадські ініціативні групи з метою пошуку фінансової підтримки та обміну досвідом, могли презентувати свої ідеї представникам бізнесу, благодійним фондам і учасникам через презентації, інформаційні стенди, групові дискусії та особисті розмови.

Волинською ОДА у було розроблено Положення про конкурс та порядок реалізації проектів громадських організацій, що спрямовані на консолідацію суспільства навколо питань утвердження української державності та розбудови громадянського суспільства, фінансування яких буде здійснюватись за рахунок коштів обласного бюджету; здійснено систематизацію відомостей про більш як 300 громадських організацій області згідно з напрямками їх діяльності, про окремі з них підготовлено та розміщено в інтернет-рубриці «Громадський бюлетень» інформаційно-довідкові матеріали.

Рівненська ОДА також планує організацію та проведення спільних з громадськими організаціями конкурсів, для чого представниками місцевих органів виконавчої влади систематично проводять зустрічі з громадськістю області. Так, 11 березня 2009 р. начальник відділу у справах сім'ї та молоді облдержадміністрації М. Волинець провів зустріч з керівниками обласних молодіжних громадських організацій з питань підготовки проектів на обласний конкурс проектів молодіжних та дитячих громадських організацій. Обговорено тематику конкурсу, вимоги до складання кошторисів, пропозиції до складу конкурсної комісії.

По-п'яте, у західних областях України активізується волонтерська діяльність, яка підтримується місцевими органами виконавчої влади. Найбільш активно така форма співпраці реалізується у Львівській області, яка 2008 р. ініціювала проведення всеукраїнського конкурсу «Волонтер року».

Здійснений аналіз форм та характеру взаємодії між місцевими органами влади та ІГС у західному регіоні України засвідчує, що вони не

повністю відповідають стратегії розвитку громадянського суспільства. Однією з причин цього, є, на нашу думку, те, що громадяни України не достатньо зорієнтовані на використання громадських організацій як структур входу у політичну систему. Досвід трансформаційного процесу в нашій країні доводить, що кількісні показники членства у громадських організаціях є незначними і коливаються в межах 0,7–0,9% (0,9% – найвищий показник зафіксовано у 1994 р., найнижчий – 0,4% – у 1995 р., у 2005 р. він становив 0,7%). До того ж, з тих 4,7% громадян, які брали участь у громадській діяльності у 2002 р., лише 69,5% робили це тому, що така діяльність відповідала їхнім переконанням, 12,4% пов'язували з нею можливість розв'язання власних проблем, близько 10% мали на меті отримання грошей, тобто керувалися корисливими мотивами. Серед усього загалу громадян України 53% не мали потреби у залученні до громадської діяльності [177, с. 26]. Покажемо і те, що тільки 35,9% висловили наміри і бажання брати участь у роботі громадських організацій в майбутньому, а 60,3% залишилися байдужими до перспектив ведення діалогу з владою, які відкривають перед ними участь у громадських організаціях [211].

Представники громадських організацій вважають, що громадяни не використовують їх як структури входу до політичної системи, оскільки не володіють інформацією про ту роль, яку виконують ці організації в процесі управління (67%); другою причиною відмови від діяльності громадських організацій є зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання (66%) [47, с. 35]; не слід нехтувати і такими чинниками, як не завжди високий рівень професійної підготовки представників громадських організацій щодо розуміння специфіки роботи влади та її потреб, уміння грамотно сформулювати власні пропозиції та презентувати проекти, володіння достатнім рівнем компетентності в цілому.

Аналіз регіональний вияв суб'єктності громадянського суспільства в Україні, вказує на особливості взаємодії громадських інституцій з державними структурами. В період політичних і соціально-економічних трансформацій роль держави є визначальною. В свою чергу, громадянське суспільство, яке зароджується, має протистояти різним спробам відновлення старих форм організації суспільства, в яких інтереси суспільства підмінюються інтересами впливових груп та кланів. Основна роль у здійсненні публічної політики належить громадським організаціям, ефективність роботи яких вимірюється рівнем успішності презентації інтересів соціальних груп у процесі ухвалення політичних рішень та вмінням вступати у взаємодію з владою у процесі вироблення та реалізації державної політики. Саме громадські організації є найбільш ефективним механізмом трансляції інформації про діяльність влади, про можливості співпрацювати з нею та принципово здатні забезпечити ефект реального залучення громадян до процесів ухвалення політичних рішень. Здійснений аналіз ситуації дозволяє виокремити низку проблем у співпраці інститутів громадянського суспільства та влади, а саме:

– влада, як правило, налаштована на співпрацю та допомогою громадських організацій, однак, не завжди має достовірну та повну інформацію про їх реальні можливості. Тому, зазвичай, співпраця державних структур та «третього сектору» є однотипною та здійснюється з одними й тими ж недержавними організаціями;

– громадські об'єднання, зазвичай, теж недостатньо володіють інформацією про напрями діяльності інших НДО. Наслідком цього є вузьке коло партнерських організацій, відсутність тісної співпраці між об'єднаннями, що працюють над вирішенням аналогічних проблем, брак обміну досвідом між НДО, що діють в інших населених пунктах та областях;

– слабкою є і координація зусиль державних структур та НДО, що реалізують регіональні цільові програми;

– проблемним залишається узагальнення та впровадження досвіду ефективної діяльності НДО щодо розбудови громадянського суспільства;

– назріла нагальна потреба у реорганізації вже існуючих структур, які взяли б на себе роль координуючих та інформаційних центрів, зокрема за допомогою спеціалізованих видань (інформаційно-аналітичних довідників НДО, профільних обласних газет, або розділів та рубрик в існуючих друкованих ЗМІ, присвячених проблемам становлення громадянського суспільства). В західному регіоні майже не має тематичних бюлетенів, які б висвітлювали діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, відсутні дайджести обласної та районної преси на відповідну тематику.

3.2. Розвиток інформаційних інститутів громадянського суспільства західного регіону України

В процесі розбудови інститутів громадянського суспільства, ЗМІ виступають важливим і активним елементом взаємодії між державою та громадянами. Вони є одним із інструментів, що дозволяє громадянам відкрито вступати у взаємодію з державою, тим самим корегувати та оцінювати діяльність державних структур. Саме засоби масової інформації виступають комунікаційною ланкою між публічною владою і суспільством. Вони забезпечують фундаментальні принципи громадянського суспільства – свободу слова, вільне вираження поглядів та переконань громадян, що гарантується законодавством України [260, с. 84].

Законодавча база України з інформаційної політики нараховує більше 30-ти прямих законодавчих і більше 100 інших нормативних актів. Норми щодо свободи інформаційного обміну обумовлені Законом «Про інформацію» [75], економічні взаємини між суб'єктами інформаційних відносин регулюються, «Про рекламу» [85], «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [72], «Про інформаційні агентства» [74], «Про телебачення і радіомовлення» [88], «Про державну підтримку засобів

масової інформації та соціальний захист журналістів» [71] тощо. Отже, держава активно сприяє формуванню інформаційного права в Україні як сукупності норм різних галузей права, що регулюють відносини, пов'язані з інформацією, інформаційними технологіями та комунікаціями. Варто зазначити, що в Україні розробляються чимало державно-правових та програмних документів, спрямованих на розвиток інформаційної влади. Але незважаючи на досить велику кількість законів, ситуація в інформаційній сфері українського суспільства за оцінками різних експертів поки що залишається складною.

В громадянському суспільстві категорія свободи слова виступає невід'ємним чинником суспільного життя. Аналізуючи Резолюцію № 1003 Ради Європи 1993 р., дослідниця О. Зерницька вказує, що «інформація та комунікація потрібні для демократичного життя, оскільки, якщо демократія має розвиватися й надалі, вона повинна гарантувати громадянам участь у громадських справах. Така участь була б неможливою, якби громадяни не отримували інформацію про суспільні справи, яку вони потребують, і яку медіа повинні їм надавати» [95, с. 47]. В Україні ж поки що, політики та аналітики лише відзначають правову недосконалість, а звідси й проблеми реалізації в реальному житті свободи слова та інформації. Так, ще в ході парламентських слухань у Верховній Раді України 10 квітня 1997 р. «Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи» було критично проаналізовано статтю 34 Конституції України про свободу слова. По-перше, порівняно з конституціями інших держав, з Європейською Конвенцією про права людини, якими зводиться до мінімуму можливість застосування обмежень свободи слова та інформації, Україні підстави для обмежень постійно нагромаджуються. В Конституції України, на відміну від світової практики, ці моменти чітко не визначені. Все може вирішувати і вчинити, будь-яка владна інстанція, оскільки це їй не забороняється. По-друге, стаття містить явний нонсенс і одночасно небезпеку застосування позаконституційних, антигуманних заходів з метою обмеження проголошених прав [229, с. 15–16].

У Постанові Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань: «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України», які були проведені 16 січня 2001 р., також вказується, що тенденції у цій сфері свідчать про серйозну кризу і значні відхилення від демократичного розвитку. Зокрема, поширюється практика використання найвпливовіших засобів масової інформації для дезорієнтації населення щодо ситуації в країні, нав'язування політичних оцінок, маніпулювання громадською думкою. Поширеною є практика перетворенні державних засобів масової інформації на знаряддя політичної боротьби [194, с. 122].

Політичні структури намагаються регулювати законодавче поле діяльності ЗМІ. За роки незалежності, завжди до складу комітету Верховної Ради, входили представники різних політичних сил. Після виборів 2007

р. до складу комітету з питань свободи слова та інформації, крім «Блоку Литвина», ввійшли усі представники політичних партій: 5 – від БЮТ, 4 – від ПР, 2 – від НУНС, 1 – від КПУ [233, с. 3].

Намагання державних структур тримати під контролем ЗМІ, використовувати їх у власних інтересах суперечить демократичним принципам організації суспільного життя. «Уярмлення інформації, – зазначають українські дослідники В. Цветков і В. Горбатенко, – головна гарантія деспотизму. Перші кроки будь-якої диктатури – це підлеглість та підкорення собі засобів масової інформації. Тільки незалежність ЗМІ може запобігти перетворенню демократії на охлократію і диктатуру» [266, с. 83]. У цьому контексті слід наголосити, що у вимірах рівня розвитку громадянського суспільства засоби масової інформації є головним показником та критерієм. Мас-медіа сприймаються як четверта влада. Володіння інформацією й панування над її розповсюдженням дуже близько стикаються з владним пануванням і силовим формуванням свідомості та життя людей.

Розбудова інститутів громадянського суспільства можлива тільки за умови свободи інформації. В Україні у механізмі взаємодії політичних і інформаційних інститутів виникають проблеми зі свободою інформації. Причини цього криються, на думку О. Дубаса, в економічних негараздах суспільства, низькому рівні правосвідомості та політичної культури громадян [62, с. 79]. Ці ж причини називають і ряд інших авторів. Так, за словами Т. Алексеевої, «свободи не можуть бути гарантовані в умовах репресивного, тоталітарного режиму або у випадку, якщо економічний розвиток країни перебуває на вкрай низькому рівні» [3, с. 158]. Залежність свободи від матеріальних можливостей життя людей відзначає і білоруський вчений І. Антонович: «Якщо проблеми розвинутої демократії сьогодні – в основному політичні й правові – подальше вдосконалення законодавства з метою надання конкретних гарантій свободи думки меншин, то для країн, які перебувають на шляху до становлення демократичних режимів, матеріальні потреби і турботи більшості стають основною проблемою» [5, с. 378–379]. Українські дослідники Н. Костенко, О. Кривенко, І. Слісаренко гарантії свободи слова пов'язують з пануванням в суспільстві сили закону. Зокрема, вони зазначають: «Найдемократичніші законодавчі акти про свободу слова так і залишаються суцільно декларативними у випадку, якщо в суспільстві не укорінилась практика неухильного виконання законів, доки кожний член суспільства не буде сприймати порушення законів як замах на власні права і свободи» [257, с. 51].

Зараз відбувається досить складний процес розвитку ЗМІ, як незалежних та демократичних. В Україні ЗМІ поступово позбуваються провінційності, підвищується їхній професійний рівень, діяльність їх переважної більшості набуває національно-державного змісту й характеру. Разом з тим, можна виділити ряд проблем. По-перше спадщину, яка дісталася від розпаду ССРСР, – обмаль власне українських ЗМІ, брак

національних (свідомих) кадрів; по-друге інформаційна експансія Росії; по-третє мізерна присутність українських ЗМІ на світових інформаційних ринках. Через це ЗМІ в Україні, не повною мірою відображають позиції й інтереси національної влади, її окремих гілок, окремих регіонів, політичних сил і груп, національних спільностей, релігійних конфесій. Все більше в процесах розвитку інформаційних інституцій проявляються регіональні особливості.

Сучасний етап розвитку інститутів громадянського суспільства супроводжується становленням автономної системи друкованих мас-медіа України, які можна вважати інформаційним сегментом громадянського суспільства. Суттєвою ознакою змін у українських друкованих мас-медіа стало руйнування так званої піраміди у структурній організації друкованих медіа потоків, їй на зміну приходить організація структурна, суть якої полягає в тому, що майже за кожним друкованим медіа-представником стоїть певна структура, або ціла низка організацій – політичних, фінансових, господарських тощо. Це якраз і є, на думку В.Головія, причиною, неоднозначного, суперечливого відображення усіх перипетій процесу національного відродження України, державотворення, формування демократичного, громадянського суспільства, становлення ринкових відносин, нових форм власності, політичного, економічного, соціального і духовно-культурного розвитку [29, с. 90–91].

Будучи головним носієм інформації, ЗМІ здатні трактувати події у вигідному для певних сил світлі, впливати на психологію мас і окремих людей. Тенденція зростання ролі ЗМІ в політичних процесах стає все відчутнішою, а доступ до ЗМІ й можливість вільно оприлюднювати власну думку є однією з основних ознак розвитку громадянського суспільства. Конкуренція в світі інформації, як і в будь-якій іншій сфері діяльності, породжує тенденцію до перерозподілу потоків і впливів. Неминуча за таких умов монополізація у сфері ЗМІ загрожує обмеженням свободи їх діяльності, посиленням залежності від політичного курсу правлячих кіл, пануючих ідеологічних доктрин, співвідношення сил провідних бізнесових угруповань. Боротьба за впливи та владу – вторинні функції ЗМІ – все більше виходять на передній план всупереч їх головній суспільній функції. Через це ЗМІ можуть бути силою, яка нехтує суспільними інтересами, а то й діє проти них. Панування над ЗМІ політичних та фінансових кіл перетворює багато з них на засоби маніпуляції свідомістю мас, інструмент їх політичної дії.

Важливим принципом демократичної організації мас-медіа є розподіл в суспільстві економічної, силової і інформаційної влади. Контроль економічно і політично владарюючих груп над головними мас-медіа означає суттєву деформацію демократії. Такого роду деформація чітко прослідковується в Україні, адже більшість ЗМІ знаходяться під контролем олігархів як з України, так із інших країн [28, с. 29]. Подібні пробле-

ми переслідують й західноукраїнські ЗМІ, хоча роздержавлення, подолання державно-партійного монополізму створили якісно нову ситуацію для їх функціонування. Політична та ідеологічна багатоманітність втілюється у плюралізмі ЗМІ, у розмаїтті поширюваних ними поглядів та програм. Але ще далеко не подолані адміністративне втручання владних структур в їх діяльність, невиправдана прискіпливість судових органів, тиск різних політичних і бізнесових кланів на ЗМІ, що суттєво обмежує реальну свободу слова.

Значний вплив на суспільно-політичні процеси в Україні починає справляти глобальна інформаційна мережа Інтернет. В Законі України «Про телекомунікації», в статті 1 Інтернет визначається як всевітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами [18, с. 56]. Ця інформаційна система включає сукупність телекомунікаційних мереж та засобів для накопичення, обробки, зберігання та передавання інформації у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки. В той же час правовий статус Інтернету в Україні досі законодавчо не регламентований. Визначені лише загальні засади адміністрування адресного простору його українського сегмента.

За різними оцінками маркетингових компаній, кількість користувачів Інтернету коливається від 500 тис. до 2 млн. Так, на 2000 р. в українському сегменті мережі Інтернет було зареєстровано 35 787 користувачів, 9268 веб-серверів і 16 296 зон у домені UA. За кількістю користувачів, які підключені до мережі Інтернет, Україна на 28 місці у Європі і 45 місці у світі. Загальний темп приросту кількості користувачів в Україні за 2000 р. становив 29,2 %. Кількість користувачів українського сегмента мережі Інтернет на кінець 2000 року за різними оцінками становила від 320 до 370 тис. постійних користувачів (це менше ніж 1 % дорослого населення України) та майже 300 тис. осіб, які користувались послугами мережі Інтернет час від часу. Значно зріс і обсяг інформаційних ресурсів, доступних у мережі Інтернет. Якщо на початок 1999 р. такі ресурси розміщались на 1,4 тис. веб-серверів, то на кінець 2000 року – на 9268 веб-серверах. Зросло розмаїття наповнення веб-серверів інформацією. На початок 2002 р. в Україні вже зареєстровано 400 тис. користувачів Інтернету, однак, як вважають фахівці, реально їх, очевидно, в 3-4 рази більше [260, с. 53–55].

Нажаль, і сьогодні, слід згадати у даному контексті і проблеми мовного характеру: 80 % змістовної частини Інтернету є англomовною, а 80 % сайтів в українському сегменті Інтернету є російськомовними. При цьому, частка україномовних сайтів складає 14 %, з них 4 % надають свою інформацію двома мовами – українською і російською [165, с. 27]. Аналізуючи ефективність сучасної інформаційної політики в українському суспільстві, слід відштовхнутись від реального загального інформаційного стану в

суспільстві. За даними М. Згуровського рівень інформаційного охоплення населення сягає: фіксованими телефонними лініями зв'язку в Україні – 30 %, (у Європі – 50 %); мобільною телефонією в Україні – 5,5 %, (у Європі – 50 %); Інтернетом – в Україні 4,5 %, (у Європі – 36 %). Сучасний ринок комп'ютерних засобів в Україні відстає від західного на 4 – 7 років. В “Концепції національної програми інформатизації”, зазначається, що рівень інформатизації в Україні становить 2 – 2,5 % рівня розвинутих країн Заходу. Україна з 46-и млн. населенням має один із найвищих у світі індексів освіченості (98 %) і великий творчий потенціал, але залишається країною з низько-технологічною промисловістю та слаборозвинутою інфраструктурою. Хоча наша країна належить до групи 50 найбільших країн за кількістю населення і за територією, за індексом телекомунікаційної підготовленості вона посідає лише 70-те місце серед 80-ти країн, оцінених за цим критерієм. Варто зазначити тенденцію до розвитку мобільної телефонії в Україні. Кількість абонентів мобільного зв'язку у 2006 р. на 1000 населення становила 640 осіб (30 млн. абонентів мобільного зв'язку) [178].

Проблемою розвитку інформаційних інститутів громадянського суспільства в Україні залишається радянська практика втручання органів державної влади в інформаційну діяльність ЗМІ та тиску на них, використання адміністративних, податкових та фінансово-економічних важелів щодо засобів масової інформації. Особливо складна ситуація в регіонах, де керівництво часто намагається перетворити місцеві газети і теле- і радіоколективи в слухняне знаряддя. Щоб протистояти владному свавілля Івано-Франківська обласна журналістська організація змушена заснувати антиприз «Зашморг преси».

Щорічно до Дня журналіста він присуджується чиновникам, які роблять тиск на пресу, перешкоджають журналістам виконувати їх професійні обов'язки, грубо втручаються в редакційну політику, допускають порушення законодавства про пресу. Застосувати таку оборону змусили творчих працівників часті випадки тиску на редакції з боку органів влади і місцевого самоврядування [260, с. 82].

Найбільш резонансний прояв наступу на пресу Прикарпаття зафіксовано в Косовському районі, де місцеві керівники заборонили редактору «Гуцульський край» публікувати звернення 40 депутатів районної ради. Коли редактор П. Гавука не послухав і опублікував думку депутатів – його звільнили, а на його місце призначили священника, який не мав ні відповідної освіти, ні досвід роботи у цій сфері. Подібна ситуація повторилася з редактором Калузької міськрайонної газети «Дзвони Підгір'я» М. Побуцькою, яка дозволила собі відреагувати на необґрунтовану критику з боку голови райдержадміністрації. Влада домоглася звільнення самостійного редактора. В інших районах Івано-Франківської області активно використовується для тиску на ЗМІ фінансовий фактор. Для прикладу, колективу газети «Коломийський вісник» тривалий час не виплачували заробітну

плату. Міські чиновники, щоб отримати необхідний для них кредит, навіть віддали під заставу приміщення редакції неслухняної газети [260, с. 84].

На Волині широкого резонансу набрала боротьба чиновників з редактором Луцької міської газети «Луцький замок». Керівництво Луцької міської ради відмовило у фінансовій підтримці своєму друкованому органу, морально дискредитувало редактора. В цю справу втрутилася Волинська обласна організація Національної спілки журналістів України. На обласній конференції 15 березня 2007 р. прийнято звернення до депутатів Луцької міської ради в якому відмічалось, що керівництво міськради грубо порушує закони України, ...відкидає саме поняття свободи слова, прагнучи мати в обласному центрі зручну для себе кишенькову газету. Конференція волинських журналістів запропонувала Луцькій міській раді врахувати думку колективу, відновити фінансування газети, укласти з редакцією газети договір на висвітлення діяльності міськради і затвердити відповідний кошторис, як цього вимагає законодавство. Однак влада проігнорувала думку журналістського колективу містив Луцька та області і змінила редактора [23. – 2007. – № 19].

Щоб забрати приміщення «Коломийського вісника» (Івано-Франківська область), місцева влада чинить на редакцію шалений тиск, залучаючи і обласні інстанції. Характерна деталь: бюджет району складає 30 мільйонів гривень – результат перевірки його використання зайняв 9 сторінок; бюджет районної газети – 250 тисяч грн., а акт викладено на 24 сторінках, хоча зловживань не виявилось [152, с. 41]. Сьогодні спостерігається тенденція контролю та впливу влади на діяльність ЗМІ. Хоча, на нашу думку, доцільнішим було б використання органами державної влади інформаційного ресурсу ЗМІ. Економічна ситуація, в якій знаходяться українські громадяни, не дозволяє забезпечувати економічну самодостатність ЗМІ, розвиток рекламного ринку та рекламної привабливості ЗМІ, а відтак послаблює залежність українських ЗМІ від споживача інформації. Тому українські ЗМІ не можуть ефективно виконувати функцію громадського контролю, натомість набувають функцій замовного піару та лобіювання інтересів власників і засновників, інвесторів, тобто тих, хто ними володіє і їх контролює. Все це сприяє тому, що на українські мас-медіа розширюється вплив кланів і міжнародних медійних груп.

Крім телебачення і радіо важливим джерелом поширення інформації є друковані ЗМІ. За даними Держкомстату України в державі на всі сфери розповсюдження зареєстровано та перереєстровано всього 15913 періодичних видань. З них – 9276 – місцевої сфери розповсюдження. Позитивним є те, що на сьогодні вже понад 3000 суб'єктів підприємницької діяльності виступають засновниками друкованих ЗМІ із загальнодержавною сферою розповсюдження, 2854 – з місцевою. Щодо тематичної спрямованості друкованих ЗМІ в Україні, то з 1997 року відзначається бурхливе зростання чисельності інформаційних, рекламних видань, для організації дозвілля [178].

Однак на тлі позитивних тенденцій занепокоєння викликає відсутність або мізерна кількість періодичних видань історичної тематики (10 – з 6,7 тис. зареєстрованих на загальнодержавну сферу розповсюдження), освітянських, з питань мистецтва (90 %), на місцеву сферу розповсюдження – 39,3 тис. – 12 культурно-освітніх, 70-з питань мистецтва. З'явилася значна кількість видань, засновниками яких є політичні партії та громадські об'єднання. Політичні партії – на загальнодержавному рівні – 66; на місцевому – 335. Громадські об'єднання – на загальнодержавному рівні – 540; на місцевому – 685 [62, с. 83].

Розвиток інформаційних інституцій в Україні має свої регіональні особливості (див. Додаток В). Зокрема, ЗМІ західних областей України намагаються зберегти національний інформаційний простір, а відтак національно-культурні цінності. На початок 2006 р., нами було проаналізовано, обсяги місцевого телерадіомовлення державних телерадіоорганізацій за регіонами. Середньодобовий обсяг мовлення у Волинській області становить 10 годин у тому числі українською мовою 100 відсотків, Львівській області 8 годин з них українською мовою 100 відсотків, Рівненській області – 3,5 год. (100 % українською мовою), Тернопільській області – 2 год. (100 % українською мовою). У Чернівецькій та Закарпатській областях у 80 % телемовлення здійснюється українською мовою та використовується угорська, румунська та інші мови [235, с. 502].

Дані додатку В засвідчують, по-перше, що газетярські і телерадіоколективи Волині виробили конструктивний досвід тісної співпраці з громадами при вирішенні проблемних питань. Зокрема, складною проблемою для північних районів області було припинення самовільної рубки лісів. Саме завдяки тому, що журналісти забили на сполох місцеві владні структури змушені рішуче втрутитися у збереження національного багатства, яким є волинські ліси. Спільними зусиллями сільських громад і журналістів вдалося підняти широкий громадський рух проти незаконної вирубки деревини. Багато уваги приділяють редакційні колективи Волині проблемам функціонування територіальних громад, благоустрою населених пунктів, зайнятості, зростанню суб'єктності громадських утворень [23. – 2007. – 5 червня].

По-друге, діяльність ЗМІ на Львівщині подібна до діяльності мас-медіа в інших областях, проте вона має і свої особливості. Подібність полягає в спеціалізації та відносній незахищеності преси перед судовими позовами. Відмінність же проявляється у відносній незалежності медіа від держави і політичних угруповань та незначному тиску органів місцевої влади. Всі спроби вдатися до адміністративного тиску викликають активний спротив представників ЗМІ, що не обмежується шпальтами газет, а включає й відкриті акції протесту [152].

По-третє, особливістю рівненських ЗМІ є створення медіа-холдингів та видавничих домів, рекламних агенцій «під одним дахом», що дозволяє

комплексно впливати на аудиторію та надавати широкий спектр рекламних послуг. Найкрупнішою групою в цьому плані є «Видавничий дім «ОГО», до складу якого входять газети «ОГО», «Провінційна газета», «Скринька», «Безкоштовні оголошення», ТРК «Рівне-1», ІА «Рівнеінформ», веб-сайт, мережа розповсюдження «ОГО-прес», рекламна агенція, місцеве представництво «Наше радіо».

Актуальною для регіональної преси є проблема роздержавлення. Цей процес намагаються стимулювати європейські структури. Однією з вимог на шляху до ЄС є вимога роздержавлення ЗМІ, виведення їх з під контролю влади, в значить забезпечення реальної, а не декларованої свободи. Однак багато творчих колективів бояться поспішності в цій в цій важливій справі. Більшість журналістів бажає, щоб роздержавлення було поступовим, цивілізованим і передбачуваним за результатами. У звіті за результатами моніторингу Лабораторії законодавчих ініціатив йдеться про те, що у більшості досліджуваних областей з'явилася тенденція до роздержавлення ЗМІ. *Однак доводиться визнати, що роздержавлення відбувається вкрай повільно. Найбільше проблем, пов'язаних із перебуванням у комунальній власності, виникає у сфері друкованих засобів масової інформації, оскільки газети фінансово та ідеологічно залежать від органів місцевої влади [212].*

Останнім часом в Україні точаться досить гострі дискусії щодо потреби створення суспільного мовлення. Це питання порушується і обговорюється і на рівні громадських організацій – на рівні різноманітних круглих столів та громадських слуханнях, і на рівні держави – зокрема, на парламентських слуханнях щодо розвитку телерадіоінформаційного простору, на засіданнях комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації. Зокрема, на парламентських слуханнях «Стан свободи слова в регіональних засобах масової інформації», які відбулися 2 грудня 2009 р., учасники слухань запропонували Національній спілці журналістів, іншим професійним творчим організаціям працівників інформаційної сфери посилити роботу серед членів своїх організацій для безумовного дотримання ними професійної етики. Народні депутати вважають, що органам місцевого самоврядування та державної виконавчої влади на місцях спільно з Фондом державного майна потрібно забезпечити ефективний захист майнових прав суб'єктів інформаційно-видавничої сфери комунальної та інших форм власності. Крім того, учасники слухань пропонували Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації посилити взаємодію з регіональними та місцевими громадськими організаціями, створеними з метою захисту свободи слова та інформаційної діяльності [178].

На міжнародному рівні тема створення суспільного мовлення в Україні порушувалося в Раді Європи, зокрема у Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 29 вересня 2003 р. «Про виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань» в чергове наголошувалося на необхідності створення громадського мовлення. Парламентська Асамблея Ради Європи

надає великої уваги станові розвитку громадського телерадіомовлення. У рекомендації ПАРЄ 1641 (2004 р.) підкреслюється, що воно є важливим елементом демократії. Подано стислий аналіз ситуації, в якій перебуває суспільне телерадіомовлення в Європі. Зокрема, йдеться про порушення принципів його функціонування в ряді країн, і, що особливо важливо для України, звертається увага на те, що «майже ніякого прогресу нема у прийнятті належного законодавства щодо суспільного телерадіомовлення, яке б могло відповідати стандартам Ради Європи, в Азербайджані, Грузії та Україні» (пункт 5 рекомендації). Таким чином, Україна знаходиться на далекій периферії в цьому питанні, яке безпосередньо пов'язане з оцінкою будь-якої держави щодо її наближення до ідеалів демократії [96, с. 6].

Проблем додає ще й складність однозначного перекладу англійського терміну *public broadcasting* або російського общественное вещание на українську мову [307, р. 119]. Ці терміни в одному випадку перекладають як суспільне мовлення, в іншому – як громадське, що створює додаткові непорозуміння. Українським законодавством визначений термін суспільне мовлення. На жаль, і сьогодні, коли в Україні вже практично вирішується питання про створення суспільного мовлення, це поняття вживається як політичними діячами, так і журналістами як синонімом громадського, що є неправомірним. На нашу думку, в Україні не зовсім чітко визначаємо поняття суспільне мовлення. Тому основна увага зосереджується або на відстороненні держави від ЗМІ, реорганізації державних структур та каналів мовлення, або ж на питаннях власності ЗМІ. Варто звернути увагу і на те, що західний досвід функціонування суспільного мовлення подається теж викривлено.

Основою суспільного мовлення є те, що воно має здійснюватися в інтересах усього суспільства, а не в інтересах окремих його груп чи в інтересах держави. Це означає, що таке телебачення та радіо має бути максимально орієнтованим на інтереси всіх глядачів та слухачів, у його програмах має бути відображено всі точки зору, які є в суспільстві. Обов'язковим є забезпечення максимального плюралізму політичних думок, у якому рівною мірою мають бути представлені і позиція влади і опозиції, позиція більшості і меншості. Суспільне мовлення має бути незалежне і від інститутів держави, і від бізнесу. Саме держава зобов'язана дбати про таку незалежність. Це здійснюється шляхом законодавчого закріплення принципів незалежності і через особливості механізму управління та фінансування організацій суспільного мовлення.

Серед країн світу найбільший розвиток система суспільного телебачення отримала в Німеччині. Найголовніший принцип діяльності всієї системи телерадіомовлення Німеччини – це незалежність від держави. За цим принципом жодна державна установа або службовець не мають права здійснювати прямий чи опосередкований вплив на зміст, спрямованість та загальну діяльність телерадіомовлення [98, с. 4]. Єдиною телерадіокомпанією, яка

знаходиться у розпорядженні федерації і фінансується урядом, є «Німецька хвиля», але за законом вона здійснює мовлення тільки закордон, щоб давати іноземній аудиторії уявлення про реалії німецького життя і роз'яснювати погляди німецького уряду з тих чи інших питань [98, с. 6].

Ідея створення суспільного мовлення в Україні виникла у другій половині 90-х рр. ХХ ст., коли був розроблений і прийнятий відповідний Закон України «Про систему Суспільного ТБ і радіомовлення України» від 18 липня 1997 р. [86]. На сьогодні цей закон, фактично, не реалізований та не діє й навіть містить низку небезпечних положень та норм. Політичні зміни в Україні 2004–2005 рр. активізували процес утворення суспільного мовлення, проте відсутність належного й докладного аналізу реалій українського аудіовізуального простору та відсутність зрозумілих і чітких завдань для професіоналів-телевізійників загальмували ці процеси. У 2005–2008 рр. було запропоновано декілька підходів до створення суспільного мовлення в Україні:

– Згідно з першим підходом, передбачається фактична ліквідація державного мовлення та його заміна на суспільне мовлення.

– Сутність другого підходу до створення системи СМ полягає у поступовому реформуванні державного мовлення у напрямку часткового його збереження за одночасного створення на наявних потужностях НТКУ та регіональних ДТРК телерадіоорганізації, яка за своєю організаційною структурою, принципами діяльності та програмною політикою була б близькою до російського телеканалу «Культура» або американського «Discovery».

– Третій підхід передбачає збереження повноцінного державного мовлення та утворення на новій матеріальній й організаційній основі системи суспільного мовлення, що відповідає практиці розвинених країн Заходу, посткомуністичних держав ЦСЄ та міститься у рекомендації ПАРС «Суспільне мовлення» № 1641 (2004 р.) [241, с. 16–19].

Для того, щоб державне телебачення перетворилося на суспільне, потрібно на рівні закону (а потім і на практиці), по-перше, реформувати систему управління та підзвітності організацій мовлення; по-друге, законодавчо закріпити вимоги щодо програмної політики та концепції мовлення; по-третє, запровадити механізм незалежного фінансування. На сьогодні Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 15 жовтня 2008 р. № 1798 «Про пропозиції Національної ради до Концепції створення системи суспільного телебачення і радіомовлення України», запропоновано модель програмної політики суспільного мовлення (див. Додаток Д).

Відповідно до стандартів Ради Європи контроль за діяльністю організацій суспільного мовлення здійснює колегіальний наглядовий орган, до якого входять представники різних організацій та політичних сил. Відповідно до Рекомендацій Комітету Верховної ради України «Про

гарантії незалежності суспільного телерадіомовлення» норми закону, які регламентують створення такого наглядового органу, повинні «гарантувати, щоб члени контролюючих органів: призначалися за допомогою відкритої і плюралістичної процедури; колективно представляли інтереси суспільства в цілому; не мали б права безпосередньо чи опосередковано виконувати свої функції, отримувати зарплату чи мати частку в підприємствах чи інших організаціях медіа-сектору або інших секторів» [241, с. 9]. Члени наглядового органу мають діяти лише в інтересах суспільного мовлення, захищаючи цінності громадянського суспільства.

Основні механізми взаємодії та функціонування мають бути також визначені законодавчо. Наприклад, відповідно до Резолюції Європейської конференції міністрів з питань політики в галузі ЗМІ (Прага, 7 – 8 грудня 1994 р.) на організації суспільного мовлення мають покладатися такі вимоги, як неупереджено і незалежно подавати новини, інформацію та коментарі; створювати різноманітні плюралістичні й новаторські програми, які відповідають високим стандартам моралі та якості; відображати різноманітні філософські ідеї та релігійні вірування в суспільстві з метою зміннення взаєморозуміння й терпимості; стати форумом для громадських обговорень, у рамках яких можна було б висловлювати якомога ширший спектр поглядів і думок; стати за допомогою своїх програм точкою відліку для всіх членів суспільства й чинником соціального єднання та інтеграції всіх людей, груп і громад [96, с. 7].

Аналіз рівня громадської активності у західному регіоні України дозволяє стверджувати, що найкращим варіантом забезпечення незалежного фінансування суспільного мовлення може бути поєднання кількох джерел фінансування, серед яких основне місце займатимуть відрахування від плати за отримання ліцензій та використання частот та доходи від реклами. Пряме державне фінансування і фінансування за державними замовленнями може залишатися лише частковим джерелом фінансування і лише на перехідному етапі. Українські ЗМІ сьогодні є вагомим чинником впливу на суспільну свідомість, тому саме від громадянської позиції мас-медіа значною мірою залежить, яким саме шляхом піде українське суспільство і яким воно буде.

Отже, створення системи інформаційних інститутів сприятиме розбудові громадянського суспільства, що потребує запровадження в життя демократичних механізмів регуляції та саморегуляції ЗМІ; здійснення демонополізації ЗМІ, засобів технічного забезпечення їхнього виробництва, доставки преси, трансляції телерадіопрограм; завершення роздержавлення ЗМІ шляхом створення суспільного телебачення та радіомовлення; забезпечення громадської підтримки незалежної преси; сприяння прискореному розвитку національної складової мережі Інтернету. Принципи невторчання та колегіальності інтегровані в уявлення про те, що в розвинутих демократичних країнах ЗМІ являють собою не інститут влади, а інститут

суспільства. Тому єдиним виходом із кризової ситуації, що склалася в Україні, може бути лише розвинута система громадських інститутів засобів масової комунікації, які контролювалися б лише представниками широких кіл громадськості, а не державою.

На нашу думку, система суспільного мовлення повинна формуватися, починаючи з регіонального рівня (шляхом впровадження пілотних проєктів), що дозволить повно і неупереджено інформувати аудиторію про суспільно значимі події в регіоні та Україні, у тому числі про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, про діяльність політичних партій та об'єднань громадян, культурне, релігійне, спортивне життя; сприяти якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб різних верств населення; сприяти консолідації українського суспільства через міжнаціональне та міжконфесійне взаєморозуміння; забезпечувати високі стандарти толерантності, поваги до людини, її честі та гідності. Досвід діяльності ІГС в західному регіоні України дозволяє припустити, що таким пілотним регіоном може стати саме цей регіон України.

3.3. Особливості функціонування системи громадського контролю у західному регіоні України

Громадський контроль є публічною перевіркою громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб *інтересам суспільства, а також нагляд громадянського суспільства за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямованою на захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод, і на повагу до них* [329, р.15].

Слід зауважити, що суть та основні характеристики громадського контролю в сучасному розумінні сформувалися поступово. У 40-х рр. ХХ ст. громадський контроль розумівся як функція, яку громадяни делегують професійним спільнотам, наприклад, юристам і журналістам. Ці професіонали повинні відстоювати інтереси громадян і формувати загальнодоступне розуміння тієї чи іншої соціальної проблеми [289, р. 151]. Сам контроль переважно був спрямований на (1) відстеження процесу та процедури виконання законів, (2) законодавчої практики або (3) політичної діяльності. Таке розуміння громадянського контролю було обґрунтовано Й. Шумпетером – демократія являє собою усталену практику міжінституційних угод, у тому числі і між формальними і неформальними інститутами [306, р. 72]. Ці угоди визначають порядок прийняття та реалізації рішень, а також контроль за ними. При такому розумінні громадського контролю, він, на нашу думку, скоріше є можливістю, яка існує в умовах демократії, ніж усталеною практикою.

Відхід від такого розуміння громадського контролю розпочався з визнання того, що управління повинне співвідноситися з моральними цілями, і сама по собі державна служба не може стати етично обґрунтованою, вона стає такою тільки за участю громадян [304, р. 309]. Проблема кодексу як зведених правил і принципів, які регулюють поведінку державних службовців та діяльності системи державної служби актуалізувалася ще наприкінці XIX ст., а у середині 50-х рр. XX ст. вона набула цілком прикладного значення, коли постало питання реформування державної служби в країнах Західної Європи. Було очевидно, що політичні перетворення безпосередньо впливають на цінності та правила поведінки державних служб, причому цей вплив рідко покращував стандарти цієї поведінки. Відповідно, громадський контроль, на міг стати по-перше, засобом врівноваження негативного впливу проникнення політики у функціонування системи державної служби; по-друге, він здатен об'єднати громадян з метою досягнення спільних цілей; по-третє, дозволяє утримати баланс колективних та індивідуальних прав; по-четверте, через участь в громадському контролі громадянин краще розумітиме роль державних інститутів в процесі забезпечення інтересів, згенерованих в системі інститутів громадянського суспільства.

Проте, потреба інтеграції принципів громадського контролю в практику взаємодії влади й громадянського суспільства, навіть в розвинених демократіях, не була однозначно сприйнята. Наприклад, противники громадського контролю визначали його як «надмірне явище публічної політики, яке мобілізує стереотипи» [Цит. за: 297, р. 73], тоді як його прихильники пояснювали необхідність громадського контролю неможливістю обмежити активність громадян тільки участю в голосуванні на виборах, пізніше – участю у політичному процесі [181, с. 92–98; 287, р. 64–68]. Обережне ставлення до зростання рівня участі громадян було пов'язано з переконанням, що державна служба може ефективно працювати поза політичними змінами, відтворюючи високий рівень довіри до органів державної влади з боку громадянського суспільства.

Лібералізація соціальної сфери і державного управління у 60-х – 70-х рр. XX ст. суттєво змінили розуміння того, чим є публічна політика та контроль громадян за державною службою, знявши з порядку денного в країнах Західної Європи питання про доцільність громадського цивільного контролю, оскільки реформи цих років проводилися за участю громадян і були спрямовані на підвищення громадянської активності. Таким чином, громадський контроль набув всіх ознак інструменту громадянського суспільства, за допомогою якого по-перше, воно здійснює контроль за діяльністю органів державної влади; по-друге, залучає громадян, відчужених від соціуму, в процес прийняття та реалізації рішень.

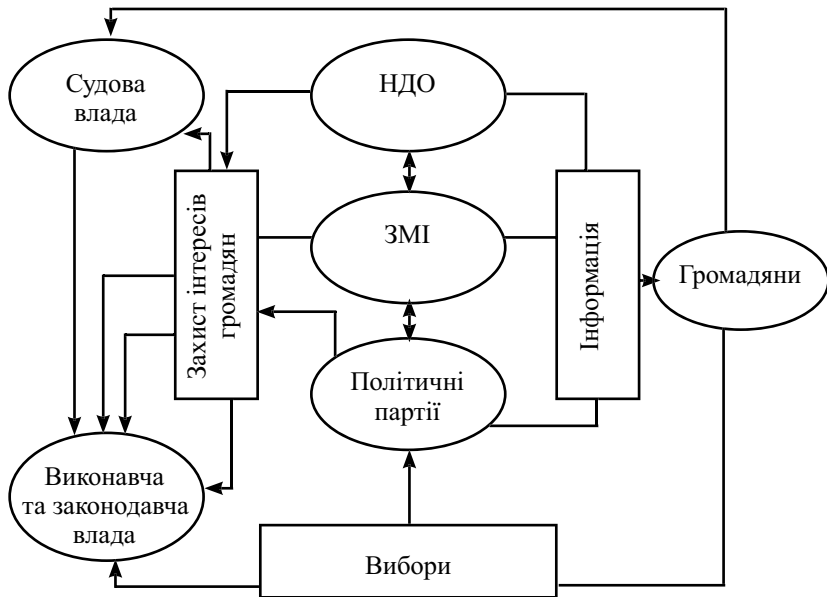
Сьогодні, громадський контроль в Україні тільки впроваджується у систему взаємодії органів влади та ІГС на регіональному та загальнодержавному рівнях, зокрема у формах громадського моніторингу чи громадської

експертизи. Ці дві форми громадського контролю реалізуються передусім за ініціативою самих громадських організацій, їх силами, у разі потреби із залученням фахівців та експертів і, як правило, без використання державних ресурсів. Громадська експертиза є не лише констатацією існуючих проблем в роботі органів влади, а запланованим, систематизованим, експертним та об'єктивним дослідженням обраної сфери діяльності, яке проводиться за прийнятою схемою з метою досягнення конкретних змін [236, с. 12]. Будь-яка громадська експертиза має на меті змінити ситуацію на краще, тому її результати завжди доносять до населення і тих осіб, котрі можуть якимось чином вплинути на вирішення окресленої громадською експертизою проблеми. Громадська експертиза є способом підвищення прозорості дій влади; забезпечення участі громадян в управлінні та розв'язку проблем, що торкаються їхніх інтересів; забезпеченням можливості громадян контролювати дії та рішення влади; активною участю громадян в ухваленні рішень з питань соціального та економічного розвитку на противагу пасивному споживанню їхніх результатів [168, с. 41].

Поняття *громадська експертиза* є багатоаспектним, оскільки містить технологічну, смислову та емоційну складову. Технологічно цей термін означає широку відкритість самої експертизи, її прозорість і доступність для широкого загалу громадян. Смысловий (змістовний) аспект є одним з найважливіших. Він містить не тільки громадський інтерес, а й його захист при прийнятті та реалізації державних рішень. Тісно пов'язаний з ним – емоційний аспект, який додає процесу оцінки відчуття як з позиції влади, так і з позиції громадськості щодо спільного прийняття рішень і спільної відповідальності в їх подальшому впровадженні, відчуття приналежності до всіх процесів, що відбуваються в країні та на певній території. У цілому, це підвищує відповідальність усіх сторін та суттєво сприяє поліпшенню контролю громадськості за діяльністю ОДВ [262, с. 420].

Ініціаторами громадської експертизи можуть бути окремі громадяни; групи громадян; неурядові громадські організації; комерційні та некомерційні організації різних форм власності; засоби масової інформації; політичні партії тощо [236, с. 14]. Здійснення громадської експертизи передбачає мотивацію щодо проведення експертизи; підготовку громадської думки; офіційне рішення органу влади щодо здійснення експертизи; створення групи незалежних громадських експертів; проведення підготовчої роботи як з боку влади, так і з боку громадськості; безпосереднє проведення громадської експертизи; прийняття відповідного рішення (висновки) експертів за результатами експертизи; забезпечення та здійснення контролю за виконанням результатів експертизи.

Система громадського контролю, на нашу думку, може бути представлена у вигляді, зображеному на рис. 3.3.1.

Рис. 3.3.1. Система громадського контролю

В Україні, і зокрема в її західних областях, використання громадськими організаціями експертизи як форми контролю за владою пов'язане з ініціативами ОБСЄ.

У травні 2005 р. Координатором проектів ОБСЄ в Україні спільно з Секретаріатом Президента України було розпочато проект «Удосконалення механізмів участі громадськості у процесі прийняття рішень». Метою даного проекту було визначено підвищення рівня залучення громадськості до процесу прийняття рішень. У процесі реалізації проекту було встановлено, що для збільшення ефективності впливу громадськості на процес прийняття рішень необхідно удосконалити механізми дорадчих органів при органах влади, а саме розпочати удосконалення механізмів впливу громадськості на владу на регіональному рівні та визнання доцільною формою співпраці влади та громадськості створення робочих груп з їх представників при органах влади, які б на тимчасовій чи постійній основі займалися визначенням пріоритетних проблем регіонів та пропонували способи їх розв'язання. Відповідно, було прийняте рішення створити «пілотні» експертні робочі групи, які б були як інструментом удосконалення механізму участі громадськості на процес прийняття рішень, так і «пілотним» результатом його удосконалення. На цьому етапі проекту залишалось питання компетентності експертних груп, оскільки члени таких груп не можуть бути

універсальними фахівцями у сферах, які відносяться до компетенції місцевої влади при цьому які б відповідали ще і за поліпшення інформаційного забезпечення громадськості щодо рішень місцевих органів влади, попередньо інформуючи населення через ЗМІ про рішення, які ще планується ухвалити. Тобто, потрібно було уникнути тих ризиків, про які говорили експерти, а саме – головний з них – некомпетентність та необ'єктивність учасників експертних груп. З цією метою, під час дослідження та консультацій було поставлено за мету визначити окремі сфери компетенції експертних груп, виходячи з інтересів громадськості регіонів. Такими пріоритетними сферами, які найбільше турбують громадськість України виявилися соціально-економічний розвиток регіону; формування та виконання бюджету області; боротьба з корупцією; питання житлово-комунального господарства; питання дітей та молоді [262, с.].

Починаючи з грудня 2005 р. було розпочато діяльність експертних груп у Чернівецькій та Закарпатській областях України. Діяльність експертної групи при Чернівецькій ОДА розпочалась відразу після її формування. Для нормального функціонування експертної групи було створено керівні органи: вибрано голову та його заступник, створений секретаріат та погоджувальна комісія з представників ОДА, членів експертної групи та представників Координатора проектів ОБСЄ в Україні, у Чернівецькій області. До складу групи входять громадські діячі, науковці (кандидати та доктори наук) та журналісти, що дозволило готувати якісні висновки і пропозиції та висвітлювати діяльність групи з відповідними позитивними наслідками. Вже у січні 2006 р. на виконання доручення першого заступника голови ОДА було визначено перелік проектів розпоряджень голови обласної державної адміністрації, які підлягають розгляду експертною групою, а також визначено працівників, які відповідають за подання на розгляд експертної групи проектів розпоряджень голови облдержадміністрації. Встановлено дієвий двосторонній зв'язок між експертною групою та ОДА. Впродовж січня – жовтня 2006 р. проведено понад 20 засідань експертної групи та прийнято більше 20 експертних висновків на замовлення облдержадміністрації і 16 – на замовлення Кабінету Міністрів України. Серед них рекомендації до проектів розпоряджень голови облдержадміністрації, Програм розвитку соціально-економічної спрямованості та експертні дослідження проектів в гуманітарній сфері, висновки та рекомендації експертної групи враховувались при остаточному прийнятті розпоряджень голови облдержадміністрації, зокрема при розробці Положення Громадської колегії при облдержадміністрації за пропозицією експертів (3 висновки) колегію створено при голові облдержадміністрації, розширено спектр мети та завдань колегії, унормовано персональний склад колегії та її секретаріат (фактично враховано більша частина зауважень); при розробці розпорядження «Про робочу групу з питань розвитку ЗМІ Чернівецької області» проект Положення даної робочої групи розроблений експертами було взя-

то за основу; пропозиції до Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад будуть частково враховані при розробці нової Програми та подані на сесію облради (пропозиції стосувались розширення підтримки молодіжних, організацій національно-культурних товариств та співпраці молоді різних етнічних груп); понад 90% пропозицій до проекту спільного розпорядження голови облдержадміністрації та голови облради «Про стажування молоді» враховані; пропозиції до проекту спільного розпорядження голів облдержадміністрації та облради «Про затвердження заходів, спрямованих на забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» буде враховано при прийнятті відповідного розпорядження [115].

За час діяльності фахівці Експертної групи при Закарпатській ОДА надали 24 експертні висновки у вигляді оцінок, пропозицій, концепцій, зауважень до різноманітних проектів документів на прохання Закарпатської обласної державної адміністрації та Секретаріату Кабінету Міністрів. Зокрема пропозиції стосувалися Проекту Законів України «Про відкритість і прозорість органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування»; «Про соціальне замовлення»; постанови Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1999 р. № 2263 «Про затвердження Типового регламенту місцевої державної адміністрації». Конкретні зауваження були висловлені до змісту Програми соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2006 рік; пріоритетів регіонального розвитку для прикордонних територій України та Словацької Республіки (Закарпатської області та Пряшівського і Кошицького округу) через програму надання допомоги в рамках політики європейського добросусідства і партнерства (European Neighborhood and Partnership instrument); програм «Розвитку малого підприємництва у Закарпатській області на 2007-2008 роки», «Впровадження молодіжної, сімейної, дитячої та гендерної політики на 2006-2010 роки», «Регіональної стратегії розвитку закарпатської області до 2015 року» [35].

Із закінченням проекту, було визнано, що громадська експертиза як одна з найважливіших функцій громадянського суспільства, яка виражена в публічній перевірці діяльності органів влади з боку громадян та їх об'єднань на відповідність проголошуваних нею цілей і спрямована на коригування цієї діяльності і самих цілей, володіє потужним потенціалом у забезпеченні ефективної взаємодії органів влади та ІГС. Саме на регіональному рівні швидше досягається основна мета громадського контролю, яка полягає в сприянні підвищенню ефективності діяльності органів влади в процесі вироблення та реалізації ними рішень в інтересах місцевих громад з урахуванням особливостей даної території. Проте, впровадження механізмів громадського контролю в західних областях України характеризується тим, що в силу низької громадянської активності та аморфності громадянського суспільства саме держава виступила ініціатором процесу інституціоналізації громадського контролю.

Зокрема, у лютому 2008 р. Міністерство юстиції України отримало урядове доручення щодо розробки Положення про проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади та їх посадових осіб. А вже в березні Міністерством було підготовлено такий документ, що визначає організаційно-правові засади проведення громадської експертизи в Україні. Показовим є те, що до розробки тексту документа були залучені експерти від громадськості: М. Лациба («Український незалежний центр політичних досліджень», м. Київ), О. Хмара (Творче об'єднання «Технології оптимального розвитку особистості», м. Кіровоград) та О. Орловський (громадська організація «Асоціація сприяння розвитку самоорганізації населення», м. Одеса). Згодом, відповідною Постановою КМУ було розроблено порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, у якому громадська експертиза визнається складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі [198].

Громадська експертиза дає можливість провести оцінку ефективності діяльності певного органу виконавчої влади або якоїсь посадової особи, оцінити виконання державної програми або витрачання бюджетних коштів, оцінити якість надання адміністративних послуг або виконання законодавства.

Органи виконавчої влади зобов'язані сприяти інститутам громадянського суспільства у проведенні громадської експертизи, розглядати висновки експертизи за спеціальною прозорою процедурою та оприлюднювати своє рішення. Відповідно до пункту 6 Порядку *«пропозиції, підготовлені інститутом громадянського суспільства за результатами проведеної громадської експертизи (далі – експертні пропозиції), враховуються органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності»* [198]. Більше того, орган виконавчої влади зобов'язаний розглянути експертні пропозиції на найближчому засіданні колегії за участю представників інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу. В разі, якщо колегію не утворено, експертні пропозиції розглядає керівник органу виконавчої влади у двотижневий термін за участю представників інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу. Тобто запроваджена прозора й відкрита процедура розгляду висновків і ухвалення рішення на рівні керівництва відповідного органу влади.

Однак, з початком правового регулювання процесу здійснення громадського контролю, не видається можливим говорити про інтенсивність

використання ІГС усіх наданих можливостей. Зокрема, аналіз регіональних реалій дозволив встановити, що тільки у Львівській області розпочалася практична робота по здійсненню громадської експертизи. Тут, 18 березня 2009 р. Центр «Ла Страда-Україна» провів першу зустріч членів експертної робочої групи з розробки державних соціальних стандартів протидії торгівлі людьми. Учасники зустрічі обговорили методологію та план розробки стандартів, основу для створення переліку соціальних послуг для стандартизації, визначили ролі членів експертної робочої групи, до якої увійшли представники Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України, міжнародних та громадських організацій, науковці. Серед питань, які викликали дискусії були такі як чи мають стандарти соціальних послуг з протидії торгівлі людьми бути міжгалузевими, одного відомства; як забезпечити можливість обласним громадським організаціям відповідати вимогам стандарту; як має відбуватись сертифікація/ліцензування діяльності громадських організацій з боку держави у випадках, коли громадські організації мають більше досвіду роботи у певних сферах. Було наголошено, що питання стандартів має бути включеним до проекту комплексного закону про протидію торгівлі людьми, який зараз у процесі розробки [63].

Отже, громадський контроль в Україні розвинений слабо. Причинами цього є нерозуміння його необхідності і сутності посадовими особами держави, її загальне небажання погодитися на первинність інтересів громадянського суспільства стосовно інтересів держави, нерозвиненість громадянського суспільства та слабка його інституційна спроможність для здійснення громадського контролю. Для зміцнення громадського контролю необхідні кількісне та якісне зростання громадських організацій, підвищення їхньої компетентності, інституційної і ресурсної спроможності, покращення комунікацій, пошук і використання нових технологій контролю, вдосконалення спільних дій. На нашу думку, найбільш перспективним напрямком інституціоналізації громадського контролю за діяльністю місцевих органів влади є розвиток концепцій електронної демократії, електронного уряду та електронного громадянина. У рамках цих концепцій розглядається можливість використання громадянами інформаційних технологій не тільки для участі в управлінні справами держави, а й у вирішенні всього спектру суспільних завдань.

Ще однією причиною стриманого ставлення ОГС до використання громадського контролю як механізму впливу на місцеві органи влади є законодавча невизначеність цієї категорії. Правове оформлення такого складного соціально-політичного механізму, як громадський контроль, з поєднанням його різних видів і взаємодією на різних рівнях, вимагає часу і наукового обґрунтування. На думку автора, дана проблема є однією з найважливіших проблем сучасного українського суспільства, і вирішувати її потрібно спільними зусиллями органів влади та інститутів громадянсько-

го суспільства. Від ступеня її вирішення залежить і ефективність системи громадського контролю влади. Таким чином, процесуальні характеристики громадського контролю за діяльністю влади в західному регіоні України залежить від позиції регіональної влади та її активності у взаєминах з інститутами громадського суспільства, розвиненості ресурсів і впливу самих регіональних громадських організацій і громадської активності населення регіону. Здійснений аналіз функціонування системи громадського контролю в західному регіоні України довів, що ініціатором контролю, як правило, виступає сама влада, оскільки інститути громадянського суспільства недооцінюють свою роль в питаннях контролю за діяльністю влади.

Аналіз діяльності сукупності ЗМІ Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей доводить, що в їх системі відсутній основний елемент, який вказує на ЗМІ як інститути громадянського суспільства – суспільне мовлення, яке максимально орієнтоване на забезпечення максимального плюралізму політичних думок, у якому рівною мірою мають бути представлені і позиція влади, опозиції та громадськості. Суспільне мовлення має бути незалежне і від інститутів держави, і від бізнесу, проте саме держава зобов'язана дбати про таку незалежність. Це здійснюється шляхом законодавчого закріплення принципів незалежності і через особливості механізму управління та фінансування організацій суспільного мовлення. В разі реформування системи управління та підзвітності організацій мовлення, законодавчого закріплення вимоги щодо програмної політики та концепції мовлення та запровадження механізмів незалежного фінансування, процес формування суспільного мовлення слід починати саме з регіонального рівня.

ЗМІ є одним з інструментів, що дозволяє громадянам відкрито вступати у взаємодію з державою, тим самим корегувати та оцінювати діяльність державних структур. Саме вони забезпечують дотримання фундаментальних принципів громадянського суспільства – свободу слова, вільне вираження поглядів та переконань громадян, що гарантується законодавством України. До сьогодні в західному регіоні України триває складний процес формування і розвитку незалежних та демократичних ЗМІ, який супроводжується поступовим позбавленням провінційності, підвищенням професійного рівня та розумінням необхідності презентації сукупності регіональних інтересів. Базовою рисою розвитку інформаційних інституцій в Україні є намагання утворити та зберегти національний інформаційний простір, а відтак національно-культурні цінності.

ВИСНОВКИ

У науковій монографії здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у необхідності забезпечення посилення впливу інститутів громадянського суспільства на суспільно-політичні процеси у західному регіоні України. Дослідження основних закономірностей інституціоналізації та функціонування громадянського суспільства на регіональному рівні дозволило сформулювати ряд висновків методологічного, концептуального та науково-практичного спрямування:

1. Здійснений аналіз основних теоретико-методологічних проблем дослідження громадянського суспільства засвідчив, що існуючі традиційні підходи та методологічні принципи аналізу не дають однозначної відповіді стосовно якісних та кількісних параметрів громадянського суспільства в умовах неконсолідованої демократії. Розроблений на основі аналізу сучасних концепцій громадянського суспільства авторський підхід полягає в погляді на процеси інституціоналізації та функціонування громадської сфери крізь призму інститутів і механізмів регіонального розвитку, що детермінуються особливостями процесів політичної модернізації в Україні.

Водночас, не зважаючи на розмаїття існуючих концептуальних підходів до розуміння суті та функцій громадянського суспільства, сформованих в сучасній політичній науці, їх об'єднує однакове розуміння ідей та принципів діяльності ПГС, до яких ми відносимо створення громадських об'єднань на основі добровільної участі громадян та груп громадян, домінування договірних горизонтальних зв'язків всередині об'єднання, інтеграція НДО в автономну систему на основі спільної системи цінностей.

2. Дослідження характеру впливу соціокультурних особливостей західного регіону України на процеси інституціоналізації громадянського суспільства довело існування сформованого прагнення до створення та використання регіональної культурної пам'яті за допомогою інститутів громадянського суспільства. Тому, аналіз громадянського суспільства як особливої сфери соціуму, що протистоїть державі та водночас нерозривно пов'язана з ним, необхідно враховувати конкретно-історичний контекст, у якому відбувається його становлення та функціонування. Адже, саме історична спадщина та історичний контекст задають параметри моделі та інститутів громадянського суспільства, визначають вектори його розвитку та імовірних трансформацій.

3. Вивчення процесу формування та розвитку громадських організацій як базового інституту громадянського суспільства дозволило встановити, що по-перше, в західному регіоні України воно є достатньо структурованим, з деякими обмеженнями по глибині й широті громадської участі, а також в частині ресурсного забезпечення; по-друге, фінансові ресурси для розвитку громадянського суспільства є обмеженими й надходять в основному з іноземних джерел та за рахунок членських внесків; по-третє, зовнішнє для

громадянського суспільства середовище скоріше обмежує, ніж сприяє його діяльності; по-п'яте, в процесі взаємодії з органами влади ІГС оперують цінностями демократії; по-шосте, вплив акторів громадянського суспільства на процес ухвалення рішень та дії посадових осіб є обмеженим. Відповідно, основними проблемами діяльності НДО сьогодні в західному регіоні України є економічні проблеми, пов'язані з недостатністю фінансових ресурсів; юридичні проблеми, пов'язані з реєстрацією та низьким рівнем правосвідомості членів НДО; кадрові проблеми, які виявляються в низькому рівні зацікавленого членства та добровільної участі; недостатнє інформаційне забезпечення діяльності НДО; проблеми організаційного характеру та недовіри в регіональній сукупності НДО.

Водночас, аналіз практичної діяльності НДО західного регіону України довів, що ані фактично, ані з правових позицій вони ще не виступають як єдина суспільна сила. Насамперед, це пов'язано з різною соціальною природою організацій. По-перше, частина організацій була створена в період радянської державності (профспілки, творчі союзи, частина ветеранських організацій, інвалідів). Ці організації, здебільшого створювалися як об'єднання осіб, що мають особливий соціальний статус або заслуги перед суспільством, тому їх основним завданням є повернення боргів держави, відповідно, основним методом роботи організацій цього типу є політичне лобювання в структурах державної влади, а фінансування періодично здійснюється з державних позабюджетних фондів. По-друге, ряд громадських організацій були створені самою державою або за її ініціативою як елемент соціальної політики, обумовленої соціально-економічним реформуванням. По-третє, у період масового надходження гуманітарної допомоги, стали виникати такі громадські організації, як, наприклад, об'єднання багатодітних родин. Між цими сегментами громадянського суспільства спостерігається конкуренція за ресурси, яка не набула цивілізованого характеру, а замість легітимних процедур використовуються негласні форми взаємодії й співробітництва.

4. Роль місцевого самоврядування в процесах інституціоналізації громадянського суспільства в західному регіоні України визначається зафіксованою позитивною динамікою ролі **територіальних громад у місцевому управлінні, що засвідчує їх поступове перетворення з пасивного об'єкта на активного суб'єкта, який суттєво впливає на прийняття рішень, і набуває потенціалу для перетворення на безпосереднього учасника процесу прийняття рішень на регіональному рівні.** Детальний аналіз реалізації інтересів територіальних громад західного регіону України через органи місцевого самоврядування дає можливість виділити основні шляхи підвищення ефективності цього процесу: (1) посилення організаційної гнучкості і децентралізації дій через реалізацію прав громадян на участь в управлінні місцевим розвитком; (2) підвищення гласності, публічності й обґрунтування прийнятих рішень, вільний доступ до інформації від органів

місцевого самоврядування, їх відповідальність за надання помилкової або перекрученої інформації; (3) продукування громадами нових механізмів залучення до процесів прийняття й реалізації рішень органами місцевого самоврядування; (4) оцінка самоврядних структур має залежати від рівня задоволеності громадян послугами, ступеня їх довіри й реальної можливості брати участь у розробці й прийнятті рішень.

Аналіз співпраці органів місцевого самоврядування та НДО в західному регіоні України засвідчує, що найбільш ефективною є співпраця, яка здійснюється через спеціалізовані громадські ради, що створені для спільного розв'язання соціально-економічних, культурно-просвітницьких та етнопонаціональних проблем регіонального розвитку.

5. Аналіз взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами влади в західному регіоні України довів, що перехід до демократичних форм управління державою за рахунок розвитку та розширення впливу громадянського суспільства є критично важливим для України. Цей процес можна прискорити шляхом зміцнення «третього сектору» та посилення його тісної співпраці з органами державної влади всіх рівнів. Розмаїття НДО західного регіону України, що працюють в різних сферах, відображає потенціал для підвищення ефективності влади і сприяння прозорій та стабільній демократичній трансформації. Найціннішою перевагою громадських організацій є те, що вони активно сприяють імплементації демократичних цінностей в залишки посттоталітарного минулого України. За умов, коли громадські організації набудуть потужності та єдності, вони зможуть впливати на реалізацію державної політики, сприяти становленню відкритого суспільства, що слугуватиме не лише утвердженню свободи суспільства, а й справжньої демократичності нової української влади.

Становлення організаційних структур та розвиток потенціалу організацій громадянського суспільства у західному регіоні України дозволили їм розпочати використання різних форм та методів взаємодії з регіональними структурами влади, серед яких слід виокремити співпрацю на договірній основі. Дослідженням зафіксовано не тільки кількісне зростання спільних проєктів та програм, але й якісні зміни у ставленні місцевих органів влади до партнерства з громадськими організаціями.

Аналіз процесу взаємодії між місцевими органами виконавчої влади та ІГС в межах існуючих в політичній науці моделей дозволив встановити, що у західному регіоні України окреслилися тенденції до формування синтезованої моделі взаємодії, для якої є характерним по-перше, неформальний характер взаємодії влади та НДО. По-друге, органи влади поступово позбавляються орієнтації на використання механізмів адміністративного примусу стосовно органів корпоративного представництва інтересів громадянського суспільства, коли чітко окреслюються завдання та ресурси НДО, тоді як завдання та ресурси влади, що використовуватимуться під час реалізації спільних проєктів матимуть розпливчастий характер. По-третє,

механізми патронату влади над НДО в регіоні витісняються практикою впровадження механізмів партнерства, заснованого на компромісі інтересів місцевих органів виконавчої влади та ІГС.

6. Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства суттєво залежатиме від становлення і розвитку інформаційного середовища. Дослідження процесу розвитку інформаційних інститутів громадянського суспільства західного регіону України дозволив встановити, що комунікації й співробітництво між різними організаціями громадянського суспільства розвинені недостатньо і скоріше вказують на конкуренцію, ніж на співпрацю в межах «третього сектору». Аналіз діяльності сукупності ЗМІ в кожній з областей західного регіону довів потребу створення суспільного мовлення в Україні, що як інститут громадянського суспільства сприятиме підвищенню громадянської компетентності населення регіону та консолідації зусиль «третього сектору» в регіоні.

Якісне зростання ролі інформаційних інституцій у внутрішній і зовнішній політиці, вимагають перегляду їх місця і ролі в громадянському суспільстві. Головними завданнями формування і розвитку інформаційного простору з врахуванням регіонів України мають бути забезпечення прав громадян на інформацію; підтримка, необхідного для стійкого розвитку суспільства, інформаційного потенціалу; забезпечення узгодженості дій органів державної влади у цій сфері; підвищення рівня правосвідомості громадян; забезпечення контролю з боку громадян за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; підвищення ділової і суспільної активності громадян; інтеграція у світовий інформаційний простір.

7. Дослідження функціонування системи громадського контролю у західному регіоні України дозволило встановити, що він є однією з найбільш складних технологій діяльності, які доступні НДО. Здійснення ефективного громадського контролю НДО за діями влади на регіональному рівні потребує достатніх матеріальних ресурсів, потужного експертного потенціалу та сучасного менеджменту. Перспективи ефективності контролю лежать у площині здійснення постійного, систематичного збору громадськими організаціями інформації про діяльність регіональних органів влади та, відповідно, інформаційної відкритості органів влади, яка може бути забезпечена ресурсами електронної демократії.

ДОДАТОК А
ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНИ У ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОМУ ТА
РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Таблиця А.1

Об'єднання громадян, що легалізовані Міністерством юстиції
України (станом на 01.01.2006 р.)

Об'єднання громадян	Всього	З них мають статус	
		міжнародний	всеукраїнський
Всього	2384	485	1899
Політичні партії	125		125
Громадські організації	2259	485	1774
громадські рухи	10	4	6
об'єднання національних та дружніх зв'язків	144	54	90
молодіжні об'єднання	141	13	128
у тому числі студентські	16		16
дитячі організації	12	1	11
жіночі організації	44	3	41
об'єднання ветеранів та інвалідів	75	12	63
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	12		12
об'єднання професійної спрямованості	415	62	353
об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні)	56	18	38
об'єднання (товариства) охорони пам'яток історії та культури	2		2

оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання	282	20	262
об'єднання із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	33	22	11
науково-технічні товариства, творчі об'єднання	153	40	113
освітні, культурно-виховні об'єднання	182	44	138
інші громадські організації	710	192	518
Крім того, спілки об'єднань громадян	100	9	91

Джерело: складено за [38].

Таблиця А.2

Кількість об'єднань громадян, легалізованих регіональними органами юстиції та органами місцевого самоврядування (станом на 01.01.2006 р.)

Об'єднання громадян	Всього	Із загальної кількості постійно діючий центральний орган має місцевий статус	Осередки громадських організацій та політичних партій усіх рівнів
Всього	240005	34399	205606
Політичні партії	187252		187248
Громадські організації	52755	34399	18356
громадські рухи	455	238	217
об'єднання національних та дружніх зв'язків	1939	1425	514

молодіжні об'єднання	5644	3430	2214
у тому числі студентські	389	308	81
дитячі організації	1577	1218	359
жіночі організації	2051	1001	1050
об'єднання ветеранів та інвалідів	4976	2197	2779
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	1883	626	1257
об'єднання професійної спрямованості	5248	3364	1884
об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні)	1252	749	503
об'єднання (товариства) охорони пам'яток історії та культури	366	243	123
оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання	8519	6640	1879
об'єднання із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	790	321	469
науково-технічні товариства, творчі об'єднання	961	661	300
освітні, культурно-виховні об'єднання	2827	2007	820

інші громадські організації	16150	10905	5245
Спілки об'єднань громадян	822	552	270
Благодійні організації об'єднань громадян	9258	7599	1659
Профспілкові організації	63279	7230	56049

Джерело: складено за [38].

Таблиця А.3

Кількість об'єднань громадян, легалізованих регіональними органами юстиції та органами місцевого самоврядування (станом на 01.01.2007 р.)

Об'єднання громадян	Всього	Із загальної кількості постійно діючий центральний орган має місцевий статус	Осередки громадських організацій та політичних партій усіх рівнів
Всього	261171	37610	223561
Політичні партії	204047		204047
Громадські організації	57124	37610	19514
громадські рухи	466	252	214
об'єднання національних та дружніх зв'язків	2053	1509	544
молодіжні об'єднання	6057	3728	2329
у тому числі студентські	391	311	80
дитячі організації	1618	1264	354

жіночі організації	2093	1017	1076
об'єднання ветеранів та інвалідів	5261	2366	2895
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	1946	644	1302
об'єднання професійної спрямованості	5846	3817	2029
об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні)	1356	840	516
об'єднання (товариства) охорони пам'яток історії та культури	378	255	123
оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання	9275	7214	2061
об'єднання із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	825	359	466
науково-технічні товариства, творчі об'єднання	968	677	291
освітні, культурно-виховні об'єднання	3031	2152	879
інші громадські організації	17897	12160	5737
Спілки об'єднань громадян	652	380	272

Благодійні організації об'єднань громадян	9935	8223	1712
Профспілкові організації	67501	7811	59690

Джерело: складено за [39].

Таблиця А.4

Кількість об'єднань громадян, легалізованих Міністерством юстиції України (станом на 01.01.2008 р.)

Об'єднання громадян	Всього	З них мають статус	
		міжнародний	всеукраїнський
Всього	2819	592	2227
Політичні партії	141		141
Громадські організації	2678	592	2086
громадські рухи	10	4	6
об'єднання національних та дружніх зв'язків	164	68	96
молодіжні об'єднання	186	16	170
у тому числі студентські	16	-	16
дитячі організації	14	1	13
жіночі організації	46	4	42
об'єднання ветеранів та інвалідів	80	12	68
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	12		12
об'єднання професійної спрямованості	526	72	454

об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні)	62	21	41
об'єднання (товариства) охорони пам'яток історії та культури	4	1	3
оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання	330	30	300
об'єднання із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	37	23	14
науково-технічні товариства, творчі об'єднання	154	40	114
освітні, культурно-виховні об'єднання	208	53	155
інші громадські організації	857	247	610
Спілки об'єднань громадян	115	11	104
Благодійні організації об'єднань громадян	941	602	339
Профспілкові організації	127		127

Джерело: складено за [40].

Таблиця А.5

Загальна кількість легалізованих об'єднань громадян в Україні (станом на 01.01.2008 р.)

Об'єднання громадян	Всього	Із загальної кількості постійно діючий центральний орган має місцевий статус	Осередки громадських організацій та політичних партій усіх рівнів
Всього	275728	40613	232296

Політичні партії	211723		211582
Громадські організації	64005	40613	20714
громадські рухи	485	257	218
об'єднання національних та дружніх зв'язків	2293	1571	558
молодіжні об'єднання	6597	3985	2426
у тому числі студентські	412	314	82
дитячі організації	1674	1294	366
жіночі організації	2182	1037	1099
об'єднання ветеранів та інвалідів	5617	2480	3057
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	2031	680	1339
об'єднання професійної спрямованості	6866	4159	2181
об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні)	1539	924	553
об'єднання (товариства) охорони пам'яток історії та культури	408	277	127
оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання	10366	7799	2237
об'єднання із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	888	369	482

науково-технічні товариства, творчі об'єднання	1140	688	298
освітні, культурно-виховні об'єднання	3512	2384	920
інші громадські організації	20438	13389	6192
Спілки об'єднань громадян	802	453	234
Благодійні організації об'єднань громадян	11371	8696	1734
Профспілкові організації	68873	7171	61575

Джерело: складено за [40].

Таблиця А.6

Кількість об'єднань громадян, легалізованих Міністерством юстиції України (станом на 01.01.2009 р.)

Об'єднання громадян	Кількість громадських організацій та політичних партій на 1 січня 2009 р.	у тому числі		Кількість громадських організацій та політичних партій	
		постійно діючий центральний місцевим статусом	осередки громадських організацій та політичних партій усіх рівнів	легалізовано за 2008р.	припинило діяльність у 2008р.
Усього об'єднань громадян	293990	43930	250060	21101	1855
у тому числі:					
політичних партій	228039	-	228039	16006	1276
громадських організацій	65951	43930	22021	5095	609
з них:					

громадських рухів	486	273	213	15	9
національних та дружніх зв'язків	2217	1635	582	100	17
молодіжних організацій	6747	4224	2523	382	61
у тому числі студентських	406	317	89	12	4
дитячих організацій	1694	1329	365	49	20
жіночих організацій	2203	1068	1135	84	19
об'єднань ветеранів та інвалідів	5997	2686	3311	486	42
у тому числі ветеранів та інвалідів війни	2083	723	1360	78	7
професійної спрямованості	6730	4417	2313	424	59
об'єднань (товариств) охорони природи (екологічних)	1595	1041	554	136	16
об'єднань (товариств) охорони пам'ятників історії та культури	432	303	129	28	1
оздоровчих та фізкультурно-спортивних об'єднань	11005	8497	2508	997	67
по захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС	882	381	501	28	4
науково-технічних товариств, творчих об'єднань	1012	711	301	37	9

освітніх, культурно- виховних об'єднань	3477	2516	961	190	25
інших гро- мадських організацій	21474	14849	6625	2139	260
Крім того:					
спілок об'єднань гро- мадян	706	461	245	33	7
благодійних організацій (об'єднань, фондів тощо)	11060	9298	1762	783	178
профспілкових організацій	69912	6849	63063	742	281

Джерело: складено за [41].

Таблиця А.7

Динаміка регіональної структури громадських організацій в Україні (2004–2008 рр.)

Регіон	2004	2005	2006	2007	2008
АР Крим	2863	3082	3279	3335	3494
Вінницька	1302	1463	1602	1822	1966
Волинська	924	1069	1168	1266	1376
Дніпропетровська	2745	2987	3199	3461	3751
Донецька	4362	4703	5000	5313	5574
Житомирська	1343	1465	1569	1692	1827
Закарпатська	1543	1692	1767	1872	1975
Запорізька	2024	2201	2353	2492	2698
Івано-Франківська	1364	1477	1608	1704	1861
Київ	3836	4178	4541	4882	5245
Київська	1689	1897	2111	2381	2597
Кіровоградська	1171	1325	1487	1631	1735
Луганська	2161	2402	2576	2707	2929

Львівська	2914	3078	3322	3579	3858
Миколаївська	1709	1850	1978	2088	2298
Одеська	1992	2621	2876	3115	3409
Полтавська	1520	1645	1770	1890	2031
Рівненська	1180	1297	1413	1527	1723
Севастополь	695	738	804	867	955
Сумська	1236	1377	1498	1604	1727
Тернопільська	876	964	1041	1098	1177
Харківська	3123	3317	3551	3797	4040
Херсонська	1010	1050	1214	1321	1444
Хмельницька	1144	1271	1397	1539	1690
Черкаська	1331	1515	1640	1752	1830
Чернівецька	714	816	890	985	1066
Чернігівська	1149	1275	1470	1607	1675
Всього	47920	52755	57124	61327	65951

Джерело: складено за [106].

ДОДАТОК Б
ГРОМАДСЬКІ РАДИ ПРИ ГОЛОВАХ ОБЛАСНИХ ДЕРЖАВ-
НИХ АДМІНІСТРАЦІЙ
ДОДАТОК Б.1

**Персональний склад Громадської ради при голові Чернівецької
обласної державної адміністрації**

КРУГЛАШОВ Анатолій Миколайович	завідуючий кафедрою політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, політолог, доктор політичних наук, професор, голова Громадської ради (за згодою)
СМОЛДИРЄВА Тетяна Петрівна	заступник генерального директора Чернівецької обласної державної телерадіокомпанії, голова Чернівецького прес-клубу, заступник голови Громадської ради (за згодою)
ГЛІБКА Ганна Василівна	начальник управління з питань внутрішньої політики обласної державної адміністрації, секретар Громадської ради
БЕШЛЕЙ Володимир Васильович	голова міської організації «Спілка активної молоді» (за згодою)
БУРКУТ Ігор Григорович	політолог, кандидат історичних наук (за згодою)
ГОРДА Євген Львович	заступник голови обласної громадської організації Української спілки промисловців та підприємців (за згодою)
ЗАВ'ЯЛОВ Володимир Євгенович	директор громадської організації «Буковинська Партнерська Агенція» (за згодою)
ЗАТУЛОВСЬКИЙ Володимир Леонідович	заступник директора фірми «Болена» (за згодою)
КОВАЛИШИН Іван Михайлович	керуючий справами громадського об'єднання «Народна допомога» (за згодою)
КЕЛЛЕР Франціск Адольфович	голова Товариства австро-німецької культури Чернівецької області (за згодою)
КИРПУШКО Ярослав Васильович	директор Буковинського центру реконструкції та розвитку, доцент Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича (за згодою)

КЛЕЙМАН Лев Ісайович	голова єврейської общини Чернівецької області (за згодою)
КУРКО Ярослав Степанович	голова обласної організації Товариства «Знання», доцент юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, кандидат юридичних наук (за згодою)
КУХАРЧУК Ігор Юрійович	голова міської організації центру захисту приватних підприємців і підприємств малого бізнесу; представник ОБСС у Чернівецькій області (за згодою)
МАКСИМОВА Галина Миколаївна	співробітник центру соціальних та політичних досліджень «Соціс» (за згодою)
МРУЧКОВСЬКА Ельвіра Миколаївна	Чернівецьке обласне громадсько-молодіжне об'єднання «Сучасник» (за згодою)
ОПАЦ Аркадій Сільвестрович	голова Чернівецького обласного Товариства румунської культури імені М.Емінеску (за згодою)
ПАНЧУК Олег Ельпідєфорович	директор науково-дослідного центру буковинознавства, почесний голова Товариства «Український Народний Дім у Чернівцях» (за згодою)
ПОРЧУК Марія Дмитрівна	директор Чернівецького бізнес-центру (за згодою)
РУСНАК Борис Артемович	викладач Західно-українського економіко-правничого інституту (за згодою)
СОРОКОВСЬКИЙ В'ячеслав Євгенович	голова обласного центру соціального партнерства(за згодою)
СТАРИК Володимир Петрович	голова Товариства «Український Народний Дім у Чернівцях» (за згодою)
СТРУТИНСЬКИЙ Владислав Євгенович	голова Чернівецького обласного Товариства польської культури імені А.Міцкевича (за згодою)
ФІСАНОВ Володимир Петрович	завідуючий кафедрою міжнародної інформації, факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, доктор історичних наук, професор (за згодою)
ШКВАРКОВСЬКИЙ Володимир Антонович	голова обласної ради профспілок (за згодою)

Джерело: [186].

ДОДАТОК Б.2
СКЛАД ГРОМАДСЬКОЇ РАДИ
ПРИ ГОЛОВІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ

БОНДАРЕНКО Геннадій Васильович	голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців
ВАЛЬЧУК Віктор Юрійович	голова правління громадської організації Асоціація місцевого розвитку “Велес”
ВАСИЛЮК Степан Феодосійович	голова Ради Волинської правозахисної групи
ВОЗНЮК Людмила Михайлівна	голова правління обласної дитячої громадської організації “Центр розвитку дитини”
ГАВРИЛЮК Степан Сергійович	член Ради обласного відділення Всеукраїнського об’єднання ветеранів
ГАВРИЩУК Андрій Олександрович	голова обласної громадської організації Асоціації захисту прав молоді Волині
ГАПОНЮК Ганна Григорівна	голова обласного фонду активної реабілітації неповносправних
ГРІНЧЕНКО Олена Миколаївна	голова правління обласного відділення Дитячого фонду України
ГУНЧИК Володимир Петрович	голова регіонального відділення Українського союзу промисловців і підприємців в області
ДЕМЕНТЬЄВА Тетяна Сергіївна	староста Російської общини області
ЗДЕБСЬКА Ольга Вікторівна	член громадського суспільно-політичного центру “Вибір”
КАПІТОНЕНКО Микола Іванович	голова обласної організації ветеранів України
КАРПОМИЗ Іван Іванович	голова Федерації профспілок області
КЛІМОВИЧ Олександр Дмитрович	голова обласного осередку міжнародної громадської організації “Україна –Польща - Німеччина”

КОРСАК Іван Феодосійович	заступник голови обласної організації Національної спілки письменників України
КУХТЕЙ Ростислав Адамович	заступник голови обласного добровільного товариства “Спілка Чорнобиль”
КУЧЕРЕПА Микола Михайлович	голова Ради Волинської крайової організації Українського товариства “Просвіта” імені Т.Г.Шевченка
ЛАВРЕНЮК Петро Петрович	голова Волинського інституту підтримки та розвитку громадських ініціатив
МОЙСА Богдан Степанович	виконавчий директор обласного осередку Всеукраїнської молодіжної громадської організації інвалідів з вадами зору “Генерація успішної дії”
НАХОД Михайло Андрійович	голова Центру Політичного Аналізу та Виборчого Консалтингу
ОНУФРІЙЧУК Микола Антонович	голова обласного ветеранського громадсько-культурного товариства “Холмщина”
ОСТАПІВСЬКИЙ Олександр Ігорович	член обласної організації Національної скаутської організації України “Пласт”
ПАВЛОВИЧ Григорій Григорович	голова обласної організації Української спілки ветеранів Афганістану
ПАСЮК Ігор Миколайович	голова правління обласної пошуково-дослідницької правозахисної історико-просвітницької громадської організації “Сумління”
ПАХОМ'ЮК Ніна Володимирівна	голова громадського об'єднання “Волинські перспективи”
ПЕРЕХОДЬКО Людмила Василівна	голова правління обласної громадської організації “Центр практичної психології сім'ї “Любисток”
ПРИШКО Валентина Степанівна	голова обласного комітету Товариства Червоного Хреста України
САВЧАК Михайло Іванович	голова обласної організації Національної спілки журналістів України
САВЧУК Петро Петрович	голова правління громадської організації “Волинська асоціація вчених та інноваторів”
СОХАЦЬКИЙ Анастасій Лаврентійович	виконавчий директор обласного об'єднання організацій роботодавців
СТЕЛЬМАХ Богдана Володимирівна	заступник голови правління обласної громадської організації “Волинський прес-клуб”
ЦІСАРУК Антон Вікторович	голова правління обласної правозахисної громадської організації “Волинський центр моніторингу дотримання прав людини”
ЦЮХ Микола Федорович	голова правління Асоціації підприємців в галузі медицини та фармації Волині

ШЕЛЕП Михайло Романович ЩУР	голова обласної молодіжної громадської організації “Асоціація Молодих Реформаторів”
Михайло Васильович	президент обласного благодійного фонду “Олега Чернецького”

ДОДАТОК В

ПРОЕКТ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬНОГО МОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Назва телерадіоорганізації	Завдання
<p>ДП «Перший суспільний канал» (суспільно-політичний)</p> <p>База: НРКУ (УР-1); Частотний ресурс: частотний ресурс УР-1 та ФМ-частоти ОДТРК; Бюджет: орієнтовно 40 млн. грн. Штат: орієнтовно 200 осіб</p>	<p>Забезпечення вільного поширення всебічної інформації про суспільно-політичні події в Україні та за її межами; утвердження та розвиток української мови та культури, забезпечення консолідації української нації; взаєморозуміння та розвитку взаємин між громадянами у багатокультурному та поліетнічному середовищі; висвітлення нагальних суспільних та політичних подій та вільне їхнє обговорення; трансляція суспільно затребуваних суспільних, політичних та спортивних подій.</p>
<p>ДП «Другий суспільний канал» (культурно-мистецький)</p> <p>База: НРКУ (УР-2) Частотний ресурс: частотний ресурс УР-2</p>	<p>Забезпечення утвердження та розвиток української мови та культури, забезпечення консолідації української нації; взаєморозуміння та розвитку взаємин між громадянами у багатокультурному середовищі; висвітлення нагальних культурно-мистецьких подій та вільне їхнє обговорення; трансляція суспільно затребуваних культурно-мистецьких подій</p>
<p>ДП «Третій суспільний канал» (національних громад)</p> <p>База: НРКУ (УР-3) Частотний ресурс: частотний ресурс УР-3 Бюджет: орієнтовно 18 млн. грн. Штат: орієнтовно 100 осіб.</p>	<p>Створення та трансляція програм, спрямованих на інформування національних меншин, що проживають в Україні; забезпечення вільного поширення всебічної інформації про суспільно-політичні події в Україні та за її межами мовами національних меншин (60 % – російською; 15 % – польською; іншими мовами відповідно до Хартії); утвердження та розвиток української культури, забезпечення консолідації української нації; взаєморозуміння та розвитку взаємин між громадянами у багатокультурному та поліетнічному середовищі; висвітлення нагальних суспільних та політичних подій та вільне їхнє обговорення.</p>

<p>ДП «Четвертий суспільний канал» (молодіжний) База: КДТРК Частотний ресурс: частотний ресурс КДТРК Бюджет: орієнтовно 15 млн. грн. Штат: орієнтовно 30 осіб</p>	<p>Забезпечення утвердження та розвиток української мови культури, забезпечення консолідації української нації; взаєморозуміння та розвитку взаємин між громадянами у багатокультурному середовищі через жанрову специфіку молодіжної аудиторії</p>
<p>ДП «Іномовлення» База: ДП Всесвітня служба «Українське телебачення і радіо»; Редакція «Всесвітня служба радіомовлення «Україна» НРКУ Частотний ресурс: супутникове мовлення і довгі, потужні короткі та середні хвили НРКУ Бюджет: 200 млн. грн. Штат: 300 осіб.</p>	<p>Забезпечення висвітлення подій в Україні, місце та позицію України з суспільно-політичних, культурно-мистецьких, спортивних та інших тем для зарубіжжя. Виробництво і трансляція пізнавальних програм про Україну забезпечення інформаційних потреб закордонних українців.</p>

Джерело: [86].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-територіальна реформа та місцеве самоврядування: нормотворення та експертні оцінки / [упоряд. О. Врублевський]. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2009. – 56 с.
2. Александер Дж. Парадокси громадянського суспільства / Дж. Александер // Соціологія: теорія, методи. Маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27 – 41.
3. Алексеева Т. Современные политические теории: опыт Запада: [курс лекцій] / Т. Алексеева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 479 с.
4. Андресюк Б. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: [проблеми і перспективи] / Б. Андресюк. – К.: Інформаційно видавничий центр, 1997. – 222 с.
5. Антонович И. После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма / И. Антонович. – Минск: Беларуская навука, 1997. – 446 с.
6. Аристотель. Сочинения: [в 4 т.] / Аристотель; [ред. А. Доватура; пер. с древнегреч.]. – М.: Мысль, 1981. – Т. 4: Философское наследие. – 830 с.
7. Арудов М. Громадянська згода як передумова громадянського суспільства в Україні (досвід політологічного аналізу в Криму): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / М. Арудов. – Сімферополь, 2004. – 18 с.
8. Атлас гражданских инициатив в Украине. Опыт региональных партнеров программы «Гражданские инициативы в Восточной Европе» 2004 – 2007 гг. – Чернигов: Центр гуманистических технологий АХАЛАР, 2008. – 111 с.
9. Бабинов Ю. Гражданское общество и демократия участия / Ю. Бабинов, А. Чемшит, В. Шрейдер. – Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2006. – 417 с.
10. Бадью А. Апостол Павел. Обоснование универсализма: [пер.с фр. О. Голова] / А. Бадью. – М.: Московский философский фонд, 1999. – 94 с.
11. Бажинов М. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа / М. Бажинов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 82 – 90.
12. Баймуратов М. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине: [Монография] / М. Баймуратов, В. Григорьев. – Одесса: Юридична література, 2003. – 246 с.
13. Благодійний фонд відродження та розвитку «Наш Станіславів». – Режим доступу: www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=26697&Itemid=144. Дата перегляду 04 вересня 2008 року.
14. Бойко В. Реформування місцевого самоврядування в Україні: небезпеки та ризики / В. Бойко // Національні інтереси України: компроміс влади, бізнесу і громадянського суспільства». – [16–17 березня 2007 р.] – Сімферополь: Таврійський національний університет, 2007. – С. 122 – 132.
15. Бойко О. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. Бойко. – Чернівці, 2005. – 20 с.
16. Бойчук М. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: авто-

реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / М. Бойчук. – К., 2007. – 20 с.

17. Борденюк В. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: [монографія] / В. Борденюк. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

18. Боржеллі Н. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: [Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права] / Н. Боржеллі, А. Ткачук. – К.: «Леста», 2002. – 116 с.

19. Буник М. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / М. Буник. – Львів, 2006. – 19 с.

20. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів: [Монографія] / В. Бурдяк, Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.

21. Вінніков О. Зміни законодавчого регулювання щодо організацій громадянського суспільства в Україні: підсумки 2008 року // Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє [за ред. М.Лациби] / О. Вінніков. – К.: Агентство Україна, 2009. – С. 8 – 12.

22. Вінніков О. Фінансування організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельник, Д. Український. – К.: УНЦПД, 2008. – С. 39 – 64.

23. Волинська газета. – Режим доступу: <http://www.volga.lutsk.ua>. Дата перегляду 15 квітня 2009 року.

24. Врублевський О. Територіальна реформа: від моделювання до реалізації: [інформаційні матеріали для Волинської області] / О. Врублевський О., В. Артеменко. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 56 с.

25. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.

26. Гегель Г. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. Гегель; [Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

27. Гельман В. Политические элиты и стратегии региональной идентичности / В. Гельман // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Т. VI. – № 2. – С. 91 – 105.

28. Головій В. Роль інформаційно-комунікативних технологій у взаємодії органів влади та громадянського суспільства в Україні / В. Головій // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2007. – № 3. – С. 27 – 31.

29. Головій В. Українські мас-медіа як чинник формування громадянського суспільства / В. Головій // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. пр.]. – Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 1 (33). – С. 90 – 96.

30. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період / М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 432 с.

31. Горбатенко В. Проблема місцевого самоврядування у понятійно-інституційному вимірі / В. Горбатенко // Ідеологія державотворення в Україні: істо-

рія і сучасність: [Матеріали науково-практичної конференції. 22-25 листопада 1996 року]. – К., 1997. – С. 214 – 215.

32. Григорьев В. Местное самоуправление: Сравнительно-правовой анализ основ организации и деятельности / В. Григорьев. – Одесса: Юридична література, 2001. – 196 с.

33. Грин Д. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства / Д. Грин. – М.: Новое издательство, 2009. – 220 с.

34. Грин С. Государство и общественный суверенитет / С. Грин // Pro et Contra. – 2006. – Т. 10. – № 1. – С. 25 – 39.

35. Громадська експертна група. Результати діяльності. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/749.htm?lightWords=%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0%20%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0>. Дата перегляду 3 квітня 2009 року.

36. Громадська рада при голові обласної державної адміністрації: [Офіційний сайт Чернівецької обласної адміністрації]. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=879&Itemid=79. Дата перегляду 17 вересня 2009 року.

37. Громадська рада при Луцькому міському голові: [Офіційний сайт Луцької міської ради]. – Режим доступу: <http://www.lutsk.ua/community/rada.html>. Дата перегляду 02 червня 2009 року.

38. Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2005 р.: [Державний комітет статистики України]. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2006. – 186 с.

39. Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2006 р.: [Державний комітет статистики України]. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2007. – 220 с.

40. Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2007 р.: [Державний комітет статистики України]. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2008. – 180 с.

41. Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2008 р.: [Державний комітет статистики України]. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2009. – 153 с.

42. Громадські організації етнографічних груп українців: [Івано-Франківська обласна державна адміністрація]. – Режим доступу: <http://www.if.gov.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=466>. Дата перегляду 20 серпня 2009 року.

43. Громадські організації м. Чернівці: [Офіційний сайт міста Чернівці]. – Режим доступу: <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/CitizenParticipation/>. Дата перегляду 05 квітня 2009 року.

44. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємодій / [за ред. Н. Нижник, В. Олуйко]. – Хмельницький: ХУУП, 2007. – 236 с.

45. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [за заг. ред. Ф. Рудича]. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.

46. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / [О. Білий, А. Богачов, М. Вішке та ін.]. – К., 2007. – 317 с.
47. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій: [Регіональне представництво Світового банку]. – К.: Видавничий дім «Козаки», 2003. – 54 с.
48. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Сіренко, В. Тимошенко, Т. Ковальчук та ін. – К.: Логос, 1997. – 124 с.
49. Гураль П. Господарська діяльність територіальної громади у Київській Русі / П. Гураль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Юридичні науки. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 53 – 64.
50. Гурицька М. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / М. Гурицька. – К., 2009. – 16 с.
51. Гуроров В. Гражданское общество: эволюция практической философии и современная реальность / В. Гуроров // Стратегии формирования гражданского общества в России: материалы форума. – СПб.: Изд-во НИИХ СПбГУ, 2002. – С. 47 – 68.
52. Давиденко В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / В. Давиденко. – Л., 2008. – 35 с.
53. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / [Институт международных экономических и политических исследований РАН]. – М.: Наука, 2005. – 184 с.
54. Демчук Р. Формування репрезентативних міфологем на теренах України / Р. Демчук // Магістеріум. – 2009. – Випуск 34. Культурологія. – С. 21 – 30.
55. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: [монографія] / Кресіна І., Скрипнюк О., Коваленко А. та ін.; [За редакцією І. Кресіної]. – К.: Логос. – 316 с.
56. Державний комітет телебачення та радіомовлення України. – Режим доступу <http://comin.kmu.gov.ua/document/74133/Mediakarta2009.doc>. Дата перегляду 18 вересня 2009 р.
57. Дилигенский Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе? / Г. Дилигенский // Pro et Contra. – 1997. – Т.2. – №4. – С. 5 – 21.
58. Діючі громадські організації Рівненської та Волинської областей. Довідник. – Рівне.: Регіональний фонд громадських ініціатив «Волинський ресурсний центр», 2000. – 88 с.
59. Довідник політичних партій та організацій: [Управління юстиції Івано-Франківської області]. – Режим доступу: <http://www.if.gov.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=471>. Дата перегляду 28 квітня 2009 року.
60. Драгоманов М. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – Київ: Либідь, 1991. – С. 276 – 326.
61. Дробуш І. Функції органів місцевого самоврядування в Україні / І. Дро-

буш. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – 244 с.

62. Дубас О. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: [монографія] / О. Дубас. – К.: Генеза, 2004. – 206 с.

63. Експертна група розробляє соціальні стандарти протидії торгівлі людьми <http://www.gromada.lviv.ua/news/2009/03/19/5224.html>. Режим доступу 29 грудня 2009 р.

64. Європейська Хартія місцевого самоврядування: [Страсбург, 15 жовтня 1985] / [пер. з англ. С. Вишневецький]. – М.: Рада Європи, 2003. – 10 с.

65. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень / Ю. Загородній // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 10 – 19.

66. Загородній Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід / Ю. Загородній // Наукові записки: [збірник]. – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 92 – 104.

67. Закарпаття мовою статистики. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2004. – 187 с.

68. Закон України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» від 16 квітня 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 534.

69. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.

70. Закон України «Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області» від 05 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 138.

71. Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 50. – Ст. 302.

72. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

73. Закон України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

74. Закон України «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 13. – Ст. 83.

75. Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

76. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 06 жовтня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

77. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20. – Ст. 190.

78. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 07 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – Ст. 5.

79. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

80. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28.
81. Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.
82. Закон України «Про представника Президента України» від 05 березня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23. – Ст. 335.
83. Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 52. – Ст. 312.
84. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 38. – Ст. 249.
85. Закон України «Про рекламу» від 03 липня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.
86. Закон України «Про систему Суспільного ТБ і радіомовлення України» від 18 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 45. – Ст. 284.
87. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175.
88. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» від 21 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
89. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
90. Західні українці виявляють найбільше інтересу до контрактної служби. – Режим доступу: <http://www.daily.lviv.ua/?newsid=6021>. Дата перегляду 25 жовтня 2009 року.
91. Зведена довідка про роботу із зверненнями громадян за 5 місяців та за травень 2007 року: [Офіційний сайт Чернівецької міської ради]. – Режим доступу: <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/DepInfo/GromPr/5.shtml>. Дата перегляду 10 квітня 2008 року.
92. Звіт за даними дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України»: [2002-2004 роки] / [підготовлено Л. Паливода, О. Кікоть, О. Владова]. – К.: «КІТ», 2005. – 164 с.
93. Зеленько Г. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / Г. Зеленько. – К., 2007. – 32 с.
94. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 335 с.
95. Зернецька О. Нова еліта XXI століття – медіакратія / О. Зернецька // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК «Екс об», 2006. – Т. 1. – С. 47 – 55.
96. Зернецька О. Рада Європи та проблема громадського телерадіомовлення. // Голос України. – 2005. – №216. – С. 7.
97. Ібрагімова І. Концепція розвитку громадянського суспільства: норматив-

ний аспект / І. Ібрагімова // Кроки до громадянського суспільства. Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні / [Науковий альманах за ред. В. Рубцева]. – К.: Українська Академія Універсології, 2004. – С. 87 – 91.

98. Іванов В. Регулювання громадського мовлення: [Збірка документів] / В. Іванов, Г. Почепцов. – К.: Центр вільної преси, 2002. – 278 с.

99. Іванюк М. Вплив громадських організацій на трансформаційні процеси в сучасній Україні: регіональні аспекти / М. Іванюк // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [Гол. ред. В. Бех]. – Вип. 65. – Ч. 2. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С. 116 – 119.

100. Іванюк М. Громадянське суспільство: концепт, генеза, становлення в Україні / М. Іванюк // Політологічний вісник. [Зб. наук. праць]. – К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. – Вип. 18. – С. 209 – 215.

101. Іванюк М. Деякі проблеми формування громадянського суспільства в процесі демократизації української держави / М. Іванюк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 229 – 230. Чернівці: Рута, 2004. – С. 189 – 191.

102. Іванюк М. Інститути громадянського суспільства в контексті демократичного поступу України / М. Іванюк // ГРАНІ. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2006. – № 1 (46). – С. 147 – 152.

103. Іванюк М. Історико-політичні принципи дослідження процесів розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні / М. Іванюк // Матеріали доповідей учасників III Міжнародної науково-практичної конференції Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття: [Восьмі читання пам'яті В. Липинського] (15 квітня 2005 р.). – Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2005. – С. 41 – 44.

104. Іванюк М. Розвиток концепції громадянського суспільства: проблеми методологічного оновлення / М. Іванюк // Історико-політичні проблеми сучасного світу. [Зб. наук. статей]. – Чернівці: Рута, 2010. – Т. 21–22. – С. 59 – 65.

105. Іванюк М. Формування інститутів громадянського суспільства в контексті реформування політичної системи України / М. Іванюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 189 – 197.

106. Інтерактивна інформаційно-аналітична система «Громадянське суспільство і влада». Громадські організації за видами діяльності та статусом. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/publish/article?art_id=87937&cat_id=82392. Дата перегляду 13 травня 2009 року.

107. Інформація Волинської обласної державної адміністрації «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 24.12.2008, вих. № 7005/23/2-08. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109864>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

108. Інформація Закарпатської обласної державної адміністрації «Про затвер-

дження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 30.12.2008, вих. № 06-1/2969. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109860>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

109. Інформація Львівської обласної державної адміністрації «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 24.12.2008, вих. № 5/4-8385/0/2-08/7-14. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109857>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

110. Інформація про виконання заходів з реалізації у Волинській області в 2009 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: [Офіційний сайт Волинської обласної державної адміністрації]. – Режим доступу: http://www.voladm.gov.ua/filesarchive/vnpol/inf_kso.zip. Дата перегляду 08 лютого 2010 року.

111. Інформація про реалізацію на Рівненщині у 2009 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/4026.htm>. Дата перегляду 02 лютого 2010 року.

112. Інформація Рівненської обласної державної адміністрації «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 22.12.2008, вих. № 6380/0/02-03/08. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109866>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

113. Інформація Тернопільської обласної державної адміністрації «Пропозиції до плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 31.12.2008, вих. №. 02-6112/12-3. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109853>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

114. Інформація Чернівецької обласної державної адміністрації «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 09.01.2009, вих. № 01.6/3-42. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109855>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

115. Історія створення та функціонування Чернівецької регіональної громадської експертної групи при Чернівецькій обласній державній адміністрації. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/index.php?Option=com_content&task=view&id=552&Itemid=72. Дата перегляду 12 червня 2009 р.

116. Калашников В. Організаційно-правові засади місцевого управління і самоврядування в зарубіжних країнах: [монографія] / В. Калашников. – Дніпропетровськ: Пороги, 2009. – 387 с.

117. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія] / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.

118. Карчевська О. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник

формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. Карчевська. – Луганськ, 2009. – 19 с.

119. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114 – 126.

120. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Дж. Кін; пер. з англ. О. Грищенко. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с.

121. Кнемайер Ф. Организация местного самоуправления в Баварии (Основные структуры, особенности, недостатки) / Ф. Кнемайер // Государство и право. – 1995. – № 4. – С.107 – 121.

122. Коваленко А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні / А. Коваленко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 461 с.

123. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей / А. Колодій // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід. – Львів, 1999. – С. 21 – 38.

124. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні:[монографія] / А. Колодій. – Львів: Червона Калина, 2002. – 272 с.

125. Комплексна програма підтримки громадських організацій Львова. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1233663682>. Дата перегляду 18 березня 2009 року.

126. Конституція України // Відомості Верховної Ради України – 1996. – № 30. – Ст. 141.

127. Косілова О. Політичні функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / О. Косілова. – К., 2007. – 19 с.

128. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт / В. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.

129. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Э. Араго. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.

130. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.

131. Круглашов А. М. Роль громадських організацій у регіональному управлінні соціальними процесами / А.Круглашов // Наше гасло. – 2004. – № 1–2 (2–3). – С. 212–216.

132. Крупник А. Громадські ради: зайвий тягар чи опора влади? / А. Крупник // Теоретичні та прикладні питання державотворення: [електронне наукове вахове видання]. – 2008. – № 4. – http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tpdp/2008-4/R_2/09kashov.pdf.

133. Лаклау Э. Невозможность общества / Э. Лаклау // Логос. – 2003. – № 4 – 5. – С. 54 – 57.

134. Лациба М. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень: [Друге півріччя 2007 року] / М. Лациба, О. Вінніков. – К.: УНЦПД, 2008. – 59 с.
135. Левенець Ю. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. Левенець. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.
136. Лендшел М. Громадянське та локальне: сучасні інтерпретації функціонування громадянського суспільства на місцевому рівні / М. Лендшел // Наукові записки НаУКМА. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2007. – Т. 69. Політичні науки. – С. 59 – 64.
137. Лендшел М. Регіональний розвиток та демократія / М. Лендшел, І. Конопльова. – Режим доступу: <http://www.smbusiness.uzhgorod.ua/filelib/sou/p11.pdf>. Дата перегляду 21 жовтня 2009 року.
138. Леухіна А. Взаємодія між об'єднаннями громадян та інститутами держави: концепція й можливі моделі / А. Леухіна // Наукові записки. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – Т. 31. Політичні науки. – С. 18 – 24.
139. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / В. Липинський. – К., 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 471 с.
140. Логінов Т. Нормативно-правова основа діяльності молодіжних громадських організацій: [посіб. для НУО України] / Т. Логінов, В. Купрій. – К., 2002. – 63 с.
141. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Дж. Локк. Сочинения: В 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 137 – 405.
142. Майборода О.М. Загальнонаціональні та регіональні інтереси в сучасній Україні / О. Майборода, О. Рафальський // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. [Зб. статей]. – К.: Світогляд, 2005. – С. 76 – 114.
143. Макар Ю. Україна незалежна: роздуми науковця / Ю. Макар // Український альманах – 2002. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2002. – С. 85 – 89.
144. Макар Ю.І. Українське Історичне Товариство та розвиток науки в Україні / Ю.Макар // Український історик. – 2003. – № 1–5 (156–160). – С. 171 – 176.
145. Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Н. Макиавелли. – Минск: Попурри, 1988. – 672 с.
146. Манжола П. Роль громадянського суспільства у легітимації політичної влади в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / П. Манжола. – К., 2009. – 18 с.
147. Марахов В. Гражданское общество в России: теория и стратегия формирования / В. Марахов // Стратегии формирования гражданского общества в России: материалы форума. – СПб.: Изд-во НИИХ СПбГУ, 2002. – С. 5 – 12.
148. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [Изд. 2-е]. – М.: Государственное издательство Политической литературы, 1955. – Т. 3. – 630 с.
149. Марчук М. Ціннісні потенції знання / М. Марчук. – Чернівці: Рута, 2001. – 318 с.
150. Медведев Н. Политическая регионалистика / Н. Медведев. – М.: Альфа-М, 2005. – 447 с.
151. Мельник В. Політична культура як чинник формування громадянського

суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 / В. Мельник. – К., 2008. – 20 с.

152. Меморандум НСЖУ // Журналіст України. – 2007. – №9. – С. 41.

153. Милованов В. Особенности создания и правового статуса юридических лиц в Украине, не ставящих целью получение прибыли / В. Милованов // Материалы конференции «Законодательство для неприбыльных организаций: теоретические основы и практическая реализация»: [Киев. 10 ноября 1999; ред. А. Ткачук]. – К, 2001. – С. 18 – 28.

154. Михайловська О. Інституціоналізація громадянського суспільства в умовах політичної модернізації в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. Михайловська – Луганськ, 2009. – 17 с.

155. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства / М. Михальченко // Наукові записки: [збірник]. – К.: ІПіЕНД, 2004. – Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – С. 23 – 35.

156. Михальченко М. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавних і регіональних масштабах / М. Михальченко // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. [Зб. статей]. – К.: Світогляд, 2005. – С. 9 – 34.

157. Міжнародне життя: [Офіційний сайт Рівненської міської ради та її виконавчого комітету]. – Режим доступу: <http://www.city-adm.rv.ua/Rivne Portal/ukr/ino.aspx>. Дата перегляду 24 вересня 2009 року.

158. Місцеве самоврядування у громаді: [практ. посіб. для депутатів місцевих рад та активістів громад] / [за ред. А. Ткачука]. – К.: Інститут громадянського суспільства: ТОВ «ІКЦ ЛЕСТА», 2004. – 288 с.

159. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – № 2. – С. 180 – 197.

160. Муфф Ш. Карл Шмит и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – № 6. – С. 140 – 153.

161. Нагорна Л. Політична культура в Україні в контексті національної безпеки / Л. Нагорна // III Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Політологія. Етнологія. Соціологія. – Х., 1996. – С. 264 – 268.

162. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст: [монографія] / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. – 405 с.

163. Най Дж. Транснациональные отношения и мировая политика / Дж. Най, Р. Кохэн // Теория международных отношений: [Хрестоматія] / [Сост., науч. ред. и комм. П.Цыганкова]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 152 – 167.

164. Некряч А. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: [монографія] / А. Некряч. – К.: Генеза, 2002. – 401 с.

165. Нікітін В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні / В. Нікітін. – Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – 248 с.

166. Нікітін В. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

політ. наук: спец. 23.00.03 / В. Нікітін. – К., 2009. – 20 с.

167. Новоскольцева Л. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Л. Новоскольцева. – Чернівці, 2009. – 20 с.

168. Общественный контроль в Российской Федерации. / Отв. ред. П. В. Чиков. – М.: МХГ, 2005. – 173 с.

169. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.

170. Онищук А. Конфліктні ситуації у форматі «центр-регіони» / А. Онищук // Віче. – 2003. – № 3. – С. 50 – 58.

171. Офіційний портал Львівської міської ради. – Режим доступу: <http://www.city-adm.lviv.ua/content/view/302/262/>. Дата перегляду 18 квітня 2009 року.

172. Офіційний сайт Івано-Франківської міської ради. – Режим доступу: <http://www.mvk.if.ua/rish>. Дата перегляду 16 травня 2007 року.

173. Офіційний сайт Тернопільської міської ради. – Режим доступу: <http://vsevesti.com/go/ru/news/location/Ukraine-ernopoli/category/top/date/7-days/index.html>. Дата перегляду 22 липня 2007 року.

174. П'яте засідання Української Національної Ради Карпатського Євро регіону: [Офіційний сайт Чернівецької обласної ради]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.cv.ua/news/7297/>. Дата перегляду 10 вересня 2009 року.

175. Павловский Г. В явочном порядке. Беседа о метаморфозах гражданского общества / Г. Павловский. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/politics/20010809-pav.html>. Дата перегляду 13 березня 2009 року.

176. Пазенок В. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність / В. Пазенок // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 3 – 15.

177. Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.

178. Парламентські слухання «Стан свободи слова в регіональних засобах масової інформації» 02 грудня 2009 року. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=178854&cat_id=46666. Дата перегляду 10 грудня 2009 року.

179. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк: ЦГО НАН України, 1999. – 184 с.

180. Пасько Я. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: [монографія] / Я. Пасько. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

181. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм; [Пер. с англ.]. – М.: Ad Marginem, 1996. – 288 с.

182. Пашенко В. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / В. Пашенко. – К., 2005. – 16 с.

183. Пейн Т. Избранные сочинения / Т. Пейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 424 с.

184. Перегудов С. Гражданское общество как политический феномен / С. Перегудов // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С. 43 – 53.

185. Перелік місцевих громадських організацій, місцевих осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, зареєстрованих Головним управлінням юстиції у Тернопільській області. – Режим доступу: <http://www.obljust.te.ua/?page=consult&catid=93>. Режим доступу 26 травня 2009 року.

186. Персональний склад Громадської ради при голові обласної державної адміністрації. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=879&Itemid=79. Дата перегляду 12 листопада 2009 року.

187. Перфильев А. Гражданское общество. Исторический обзор теорий / А. Перфильев. – М.: Наука, 1999. – 389 с.

188. Подъячев К. Институт обращений граждан в органы власти в России: возможности возникновения нового канала влияния / К. Подъячев // Полис. – 2007. – № 5. – С. 68 – 81.

189. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / [А. Кудряченко, В. Бебик, В. Бортніков та ін.]; [заг. ред. А. Кудряченко]. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

190. Політична система України в умовах взаємодії громадянського суспільства і правової держави. Політична система: сучасні проблеми розвитку / [О. Скрипнюк, О. Петришин, О. Крупчан та ін.]; [ред. О. Скрипнюк]. – К.: Підручники і посібники, 2008. – 223 с.

191. Положення про координаційну раду обласних громадських ветеранських організацій: [Офіційний сайт Волинської обласної державної адміністрації]. – Режим доступу: <http://www.voladm.gov.ua/head/rozp/2003/68-2-2003.htm>. Дата перегляду 17 грудня 2008 року.

192. Положення про обласну раду Українського козацтва: [Офіційний сайт Чернівецької обласної адміністрації]. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=879&Itemid=79. Дата перегляду 17 вересня 2009 року.

193. Положення про регіональну Раду з питань етнонаціональної політики: [Офіційний сайт Чернівецької обласної адміністрації]. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=878&Itemid=79. Дата перегляду 17 вересня 2009 року.

194. Постанова Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності, та стану інформаційної безпеки України» від 07 червня 2001 року // Голос України. – 2001. – № 112. – С. 3.

195. Постанова Кабінету Міністрів «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами» від 18 травня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 20. – Ст. 1072.

196. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 жовтня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.

197. Постанова Кабінету міністрів України «Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 01 березня 2006 р.

// Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові акти, що регулюють відносини у сфері інформації, комунікації влади та громадськості / [упоряд. Н. Окша, Д. Войтенко, Т. Бабенко]. – К.: Агентство «Україна», 2006. – С. 168.

198. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 14 листопада. – № 214. – С. 4.

199. Постанова Кабінету Міністрів України «Про типові положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади» від 15 жовтня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.

200. Права та обов'язки Ради підприємців при Луцькому міському голові: [Офіційний сайт Луцької міської ради]. – Режим доступу: http://www.lutsk.ua/rada_pidpruemciv/rights_and_duties.html. Дата перегляду 18 вересня 2009 року.

201. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельник, Д. Український. – К.: УНЦПД, 2008. – 188 с.

202. Про виконання доручення Прем'єр-міністра. Лист до Кабінету міністрів України від 30.12.2008, вих. № 4605/1/1-08/01-007: [Івано-Франківська обласна державна адміністрація]. – Режим доступу: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=109844>. Дата перегляду 10 лютого 2009 року.

203. Проект «Голос громадськості». – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/UKRAINEINUKRAINIANEXT/N/0,,menuPK:467026~contentMDK:20222532~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:455681,00.html>. Дата перегляду 14 листопада 2009 року.

204. Проект «Електронне село: нові інформаційні технології для підвищення ефективності роботи органів місцевого самоврядування Чернівецької області» впроваджується на Буковині Чернівецькою обласною радою. – Режим доступу: <http://www.oblrada.cv.ua/news/7360/>. Дата перегляду 18 жовтня 2009 року.

205. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: [зб. офіц. док.] / [упоряд. З. Варналій]. – К.: НІСД, 2004. – 520 с.

206. Регіональна Україна: [Інститут політики]. – К.: Геопринт, 2003. – 400 с.

207. Регіональний портрет України / [за заг. ред. Ю. Тищенко]. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – 336 с.

208. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне: [зб. ст.] / [відп. ред. О. Майборода]. – К.: Світогляд, 2005. – 188 с.

209. Реєстр громадських формувань, зареєстрованих Головним управліннями юстиції у Волинській області. – Режим доступу: <http://just.volyn.net/reestr/reestr.shtml>. Дата перегляду 28 червня 2009 року.

210. Результати громадських слухань перейменування однієї з вулиць м. Львова на вул. Героїв Української Повстанської Армії: [Офіційний сайт Львівської міської ради]. – Режим доступу: <http://www8.city-adm.lviv.ua/info/vgz.nsf/5f8052e7cfb6a5c3e%2025722d005a5c8f1d84827ceba6919bc225738e00560059?OpenDocument>. Дата перегляду 20 грудня 2008 року.

211. Результати масового опитування «Деякі актуальні питання забезпечен-

ня участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики». – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-id=1535_2015&cat_id=15054520. Дата перегляду 10 червня 2008 року.

212. Результати моніторингу: Влада в регіонах стає толерантнішою до медіа. – Режим доступу: http://telekritika.kiev.ua/news/146/0/24014/rezultati_monitoringu_vlada_v_regionakh_stae_tolerantnishoju_do_media. Дата перегляду 28 липня 2009 р.

213. Реформування територіального устрою та місцевого самоврядування в Україні: проекти нормативно-правових актів / [за ред. В. Пакулько; упоряд. О. Врублевський]. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2009. – 80 с.

214. Розбудова місцевих рад в Україні: [Навчальний семінар] / [За ред. Р. Аграноффа, Т. Брауна, А. Ткачука] – К.: Програма сприяння парламентові України, 1997. – 85 с.

215. Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації: [Конф. укр. випускників програм наук. стажування у США: Виступи учасників та дискусія, Харків, 25-27 травня 2001 р.] / [відп. ред. О. Гарань]. – К.: Стило, 2002. – 410 с.

216. Розова Т. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: [монографія] / Т. Розова, В. Барков. – Одеса: Юридична література, 2003. – 336 с.

217. Розпорядження голови державної адміністрації від 10 січня 2006 р. № 3 «Про Регіональну програму із забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики і вивчення суспільної думки на 2006–2007 роки»: [Закарпатська обласна державна адміністрація]. – Режим доступу: [http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/item/151.htm?lightWords=Про Регіональну програму із забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики і вивчення суспільної думки на 2006–2007 роки](http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/item/151.htm?lightWords=Про%20Регіональну%20програму%20із%20забезпечення%20участі%20громадськості%20у%20формуванні%20та%20реалізації%20державної%20політики%20і%20вивчення%20суспільної%20думки%20на%202006%20–%202007%20роки). Дата перегляд 23 липня 2009 року.

218. Розпорядження голови облдержадміністрації від 17 серпня 2005 р. № 493 «Про громадську колегію при голові обласної державної адміністрації»: [Закарпатська обласна державна адміністрація]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/item/93.htm?lightWords=%D0%9F%>. Дата перегляду 23 липня 2009 року.

219. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21 листопада 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3284.

220. Розпорядження Луцького міського голови від 21.11.2006 № 923 «Про громадську раду при Луцькому міському голові». – Режим доступу: <http://www.lutsk.ua/UserFiles/File/923.doc>. Дата перегляду 18 квітня 2009 року.

221. Роль громадських організацій та інших неурядових структур у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні: [Товариство науковців по сприянню муніципальній реформі] / [Клепацький М., Кобець Р., Комов В. та ін.]. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

222. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.

223. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Ру-

дакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26 – 30.

224. Рудич, Ф. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. Рудич, Р. Балабан; за заг. ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.

225. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: [трактаты]. / Ж.-Ж. Руссо. – М.: КАНОН-пресс, «Кучково поле», 1998. – 416 с.

226. Рябов С. Політологічна теорія держави / С. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 239 с.

227. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.

228. Савка В. Громадські організації як багатовимірні системи: особистісний фактор / В. Савка, Б. Гурій // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків, 2008. – С. 376 – 379.

229. Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи. – К.: Парламентське видавництво, 1997. – 35 с.

230. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен. – М.: И-Пресс. – 2002. – 272 с.

231. Селіванов В. «Громадянське суспільство» та деякі погляди на нього у західній політології / В. Селіванов, Г. Щедрова // Право України. – 1995. – №11. – С. 22 – 30.

232. Сенокосов Ю. Власть как проблема / Ю.Сенокосов. – М.: Московская школа политических исследований, 2005. – 184 с.

233. Склад комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації // Журналіст України. – 2008. – №2. – С. 3.

234. Спілка громадських організацій України «Народна рада». – Режим доступу: <http://www.umdl.info/index.php?id=1259612958>. Дата перегляду 05 грудня 2009 р.

235. Статистичний щорічник України. – К.: Консультант, 2006. – 575 с.

236. Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні / В. Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8 – 21.

237. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / В. Степаненко // Українське суспільство: 10 років незалежності. – К.: ІС НАН України, 2001. – С. 169 – 183.

238. Стратегія розвитку Львівської області до 2015 року: економіка, суспільство, середовище: [моніторинг за 2007 рік]. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2008. – 326 с.

239. Стронин А. История общественности / А. Стронин. – СПб.: типография Министерства Путей Сообщения, 1885. – 772 с.

240. Сулько В. Українська соціологічна думка в пошуках істини: (зародження і становлення вітчизняної соціології в процесі національного державотворення. Від найдавніших часів до кінця XIX століття) / В. Сулько; [Науково-методичний центр вищої освіти, Рівненський держ. гуманітарний ун-т]. – К., 2002. – 360 с.

241. Суспільне мовлення: незалежність, свобода слова і програмна різноманітність / В. Іванов, О. Большакова, П. Шіві, К. Гофман. – К., 2007. – 22 с.

242. Суспільно-політична ситуація на Львівщині у період виборчої кампанії

2006 / [за ред. А. Романюка, Л. Скочиляса та ін.]. – Львів: ЦПД, 2006. – 124 с.

243. Тимченко С. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: [монографія] / С. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002. – 193 с.

244. Тихомирова Є. PR-формування відкритого суспільства / Є. Тихомирова. – К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. – 198 с.

245. Тишкун Ю. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Ю. Тишкун. – Львів, 2009. – 19 с.

246. Ткачук А. Законодавство для третього сектору: проблеми правового регулювання / А. Ткачук. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2003. – 44 с.

247. Токвиль А. Демократія в Америці: [Пер. с франц. Предисл. Гарольда Дж. Ласки] / А. де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.

248. Третейські суди. Запитання та відповіді. – Тернопіль: Громадське об'єднання «Нова хвиля», 2005. – 56 с.

249. Третє засідання Ради підприємців при Луцькому міському голові у новому складі: [Протокол № 3 від 26. 11. 2008]. – Режим доступу: <http://rpl.lutsk.ua/?p=30>. Дата перегляду 14 березня 2009 року.

250. У Львівській міській раді запроваджують електронне урядування. – Режим доступу: <http://www.city-adm.lviv.ua/adm/projects/department-of-internal-police/715-jeuraduvanna-meshkancam-lvova>. Дата перегляду 12 грудня 2009 року.

251. Указ Президента України «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» від 06 грудня 2001 року // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 36. – Ст. 1658.

252. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 01 серпня 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1463.

253. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» від 13 серпня 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 33. – С. 1528.

254. Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. // Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові акти, що регулюють відносини у сфері інформації, комунікації влади та громадськості / [упоряд. Н. Окша, Д. Войтенко, Т. Бабенко]. – К.: Агентство «Україна», 2006. – С. 116 – 118.

255. Указ Президента України «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» від 14 квітня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1035.

256. Указ Президента України «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» від 17 травня 2001 р. // Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно-правові акти, що

регулюють відносини у сфері інформації, комунікації влади та громадськості / [упоряд. Н. Окша, Д. Войтенко, Т. Бабенко]. – К.: Агентство «Україна», 2006. – С. 109 – 111.

257. Украинские масс-медиа и свобода информации / Н. Костенко, А. Кривенко, И. Слисаренко и др. // Политическая мысль. – 1994. – № 4. – С. 48 – 57.

258. Українська вишиванка: [Офіційний сайт Луцької міської ради]. – Режим доступу: <http://www.lutsk.ua/embroidery.html>. Дата перегляду 18 грудня 2008 року.

259. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [В. Крисаченко, М. Тепико, О. Власюк та ін.]; [за ред. В. Крисаченка]. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.

260. Українське законодавство: засоби масової інформації / [упоряд. Т. Котюжинська, Л. Панкратова]. – К.: IREX U-Media, 2004 – 368 с.

261. Український фонд соціальних інвестицій. – Режим доступу: www.usif.kiev.ua/. Дата перегляду 01 лютого 2009 року.

262. Усаченко Л. Громадська експертиза рішень органів державної влади як форма громадського контролю / Л. Усаченко // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. пр.]. – Харків: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр» – 2009. – № 2. – С. 419 – 424.

263. Успішні історії соціальних НДО Західної України / [упоряд. І. Назар]. – Львів: Західноукраїнський ресурсний центр, 2004. – 214 с.

264. Флямер М. Общественная инициатива: от дружеского круга к институциональному проекту / М. Флямер, Р. Максудов. – Режим доступу: <http://intellec-tuals.ru/cgi-bin/proekt/index.cgi?action=articul&statya=viewstat&id=224578&versia=1>. Дата перегляду 20 серпня 2009 року.

265. Фуко М. Интеллектуалы и власть: статьи и интервью, 1970 – 1984. Ч. 2 / М. Фуко; [Пер. с фр. И. Окуневой]. – М.: Праксис, 2005. – 318 с.

266. Цветков В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: [монографія] / В. Цветков, В. Горбатенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2001. – 248 с.

267. Центр муніципальних реформ «Луцьк – 1432». – Режим доступу: <http://www.reforms.lutsk.ua/>. Дата перегляду 05 лютого 2010 року.

268. Цицерон. Речи: [в 2-х т.] / Цицерон. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Т.2. – 400 с.

269. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: [український досвід] / [Г. Бабінський, І. Бекешкина, О. Білий та ін.]. – К.: Етна-1, 2006. – 268 с.

270. Черкасов А. Сравнительное местное управление: теория и практика / А. Черкасов. – М.: «ФОРУМ–ИНФРА–М», 1998. – 160 с.

271. Чернецький О. Молодь. Політика. Влада / О. Чернецький, Я. Ярош. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 148 с.

272. Шацкий Е. Постлиберализм: Автономия личности и гражданское общество / Е. Шацкий // Полис. – 1997. – № 6. – С. 17 – 33.

273. Шевченко Н. Вся влада – громаді: адміністративно-територіальна реформа на місцевому рівні очима практика місцевого самоврядування / Н. Шевченко // Аспекти самоврядування. – 2005. – № 4. – С. 62 – 71.

274. Шевчук Т. Недержавні організації в громадському житті Рівненщини / Т.

Шевчук // Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: [Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року)] / Укл. А. Романюк, Л. Скочиляс. – Львів: Генеза-ЦПД, 2007. – С. 83 – 87.

275. Школа молодого лідера: [До відома громадських організацій; Офіційний сайт Рівненської міської ради та її виконавчого комітету.]. – Режим доступу: http://www.city-adm.rv.ua/RivnePortal/ukr/gromad_org_inform_004.aspx. Дата перегляду 24 вересня 2009 року.

276. Шмидт Д. Какое гражданское общество существует в России? / Д. Шмидт // Pro et Contra. – 2006. – №1 (31). – С. 6 – 24.

277. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. под ред. В. Ядова]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с

278. Щедрова Г. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу / Г. Щедрова. – К., 1994. – 109 с.

279. Як отримати муніципальний грант в м. Чернівці? – Чернівці, 2005. – 52 с.

280. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

281. Якубовський О. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / О. Якубовський, Т. Бугирська. – Одеса.: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 198 с.

282. Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України / В. Янів // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 71.

283. Alexander J. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / J. Alexander // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization / [Ed. by Jeffrey Alexander]. – London etc., 1998. – P. 1 – 19.

284. Alexander J. Democracy and Civil Society / J. Alexander. – Mimeo, Los Angeles: UCLA, 1992. – 314 p.

285. Anheier H. Der Dritte Sektor in Zahlen: Ein sozialökonomischen Porträt / H. Anheier // Der Dritte Sektor in Deutschland. – Berlin: Sigma, 1997. – S. 29 – 74.

286. Arato A. Civil society, History and Socialism: Reply to John Kean / A. Arato // Praxis International 9. – 1989. – nos. 1 – 2. – P. 133 – 152.

287. Barber B. A Place for Us: How to Make Society civil and Democracy Strong / A. Barber. – New York: Hill and Wang, 1998. – 172 p.

288. Beckman B. Explaining Democratization: Notes on the concept of civil society / B. Beckman // Civil Society, Democracy and the Muslim World: [Papers read at a conference held at the SRII, 28-30 October, 1996]. – Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul. – Transactions vol.7. 1997. – P. 2 – 13.

289. Bendix R. State, Legitimation and «Civil Society» / R. Bendix // Telos. – 1991. – № 86. – P. 143–152.

290. Bobbio N. Gramsci and the concept of civil society/ N. Bobbio // Civil Society and the State: New European Perspectives/ [Ed. by John Keane]. – London, New York: Verso, 1988. – P. 73 – 99.

291. Brhlikova P. The non-profit sector in the Czech Republic / P. Brhlikova // CERGE-EI Discussion Paper. – 2004. – No. 128. – 35 p.

292. Cohen J. Interpreting the Notion of Civil Society / J. Cohen // *Toward a Global Civil Society*. – Providence, Rhode Island: Berghahn Books, 1998. – P. 35 – 40.
293. Cohen J. *Civil Society and Political Theory* / J. Cohen, A. Arato. – Cambridge, Mass: MIT Press, 1992. – 771 p.
294. Dalton R. *Challenging the political order : new social and political movements in western democracies* / R. Dalton, M. Kuechler. – New York: Oxford University Press, 1990. – 344 p.
295. Dalton R. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies* / R. Dalton. – New York: Oxford University Press, 2004. – 242 p.
296. Dawisha K. *The Interaction Between Internal and External Agency in Post-Communist Transition* / K. Dawisha, M. Turner // *The International Dimension of Post-Communist Transitions in Russia and the New States of Eurasia*. – Armonk, N.Y., L.: M. E. Sharpe, 1997. – P. 403 – 411.
297. Delores J. *La realization du principe de subvention dans la charte Europeenne de l'autonomie locale* / Jaques Delores. – Paris: JYT, 1992. – 214 p.
298. Dryzek J. *Political inclusion and the dynamics of democratization* // *American Political Science Review*. – 1996. - № 90. – P. 475 – 487.
299. Ekiert G. *Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration* / G. Ekiert // *British Journal of Political Science*. – 1991. – Vol. 21. – P. 285 – 313.
300. Eliaeson S. *Building Democracy and Civil Society East of the Elbe: [Essays in Honour of Edmund Mokrzycki]* / S. Eliaeson. – Routledge, 2006. – 432 p.
301. *Freiwilligensurvey 2004: Ehrenamt, Freiwilligenarbeit, Burgerschaftliches Engagement*. – Режим доступу: <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Pressestelle/Pdf-Anlagen/zweiter-freiwilligensurvey-kurzfassung,property=pdf, bereich=rwb=true.pdf>. Дата перегляду 18 квітня 2009 року.
302. Fric P. *Defining the non-profit sector: The Czech Republic* / P. Fric , L. Deverova, P. Pajas // *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*. – 1998. – № 27. – 22 p.
303. Galbraith J. *The New Industrial State* / J. Galbraith. – New York: Houghton-Mifflin, 1971. – 423 p.
304. Giner S. *Civil Society and its Future* / S. Giner // *Civil Society: Theory, History, Comparison*. – Cambridge, MA: Polity Press, 1995. – P. 301 – 325.
305. Gouldner A. *Civil Society in Capitalism and Socialism* / A. Gouldner // *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*. – New York: Oxford University Press, 1980. – P. 355 – 373.
306. Hann C. *Introduction: Political Society and Civil Anthropology* / C. Hann // *Civil Society: Challenging Western Models*. – L.: Routledge, 1996. – P. 1 – 26.
307. Howard M. *The weakness of civil society in Post-communist Europe* / M. Howard. – Cambridge [u.a.]: Cambridge Univ. Press, 2005. – 206 p.
308. Heller A. *Cultural memory, identity and civil society* / A. Heller // *International Politik und Gesellschaft*. – Bonn, 2001. – № 2. – S. 139 – 143.

309. Keane J. Introduction // *Civil Society and the State: New European Perspectives* / [Ed. by J. Keane]. – London; New York: Verso, 1988. – P. 1 – 26.
310. Linz J. Towards Consolidated Democracies / J. Linz, A. Stepan // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol.7. – No 2. – P. 14 – 33.
311. Mouzelis N. *Modernity, Late Development and Civil Society* / N. Mouzelis // *Civil Society. Theory, History, Comparison*. – Cambridge-Oxford, Polity Press, 1995. – P. 224 – 250.
312. Nardin T. *Private and Public Roles in Civil Society* / T. Nardin // *Toward a Global Civil Society*. – Providence, Rhode Island: Berghahn Books, 1998. – P. 29 – 34.
313. Neumann I. *Russia as Central Europe's Constituting Other* / I. Neumann // *East European Politics and Societies*. – 1993. – Vol. 7. – № 2.30. – P. 349 – 369.
314. Nielsen K. *Reconceptualizing Civil Society for Now: Some Somewhat Cramscian Turnings* / K. Nielsen // *Toward a Global Civil Society* / [ed. Michael Walzer]. – Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995. – P. 41 – 67.
315. O'Donnell G. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.
316. Offe C. *Modernity and the State: East, West* / C. Offe. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 270 p.
317. Ohmae K. *The Rise of the Region State* / K. Ohmae // *Foreign Affairs*. – 1993. – Vol. 72. – P. 78 – 80.
318. Priller E. *Der Dritte Sektor in Deutschland – seine Perspektiven im neuen Millennium* / E. Priller, A. Zimmerю – Режим доступу: http://www.aktive-buer.gerschaft.de/fp_files/Diskussionspapiere/2000wp-band10.pdf. Дата перегляду 18 квітня 2008 року.
319. Putnam R. *Bowling alone: the collapse and revival of american community* / R. Putnam. – N.Y.: Simon and Schuster, 2000. – 544 p.
320. *Results-oriented Monitoring and Evaluation: [A Handbook For Programme Managers]* / [edit. board: S. Capeling-Alakija, A. Benbouali, B. Brewka]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/evaluation/documents/mae-toc.htm>. Дата перегляду 17 жовтня 2009 року.
321. Strong T. *Civil Society, Hard Cases, and the End of the Cold War* / T. Strong // *Toward a Global Civil Society*. – Providence, Rhode Island: Berghahn Books, 1998. – P. 69 – 76.
322. Sundstrom L. *Russian Civil Society: Tensions and Trajectories* / L. Sundstrom, L. Henry // *Russian Civil Society: A Critical Assessment*. – Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe, 2006. – P. 305 – 322.
323. Sztompka P. *Mistrusting Civility: Predicament of a Post Communist Society* / P. Sztompka // *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization*: [Ed. by J. C Alexander]. – Guildford, Surrey: Biddies Ltd., 1998. – P. 191 – 210.
324. *The nonprofit sector in the global community: [voices from many nations]* / [ed. by K. McCarthy, V. Hodgkinson, R. Sumariwalla and associates]. – San Francisco: Jossey-Bass, 1992. – 520 p.
325. *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism* / [Eds. S.

Rokkan, D. Urwin]. – London: Sage, 1982. – 438 p.

326. Uhlin A. Post-Soviet Civil Society. Democratization in Russia and the Baltic States / A. Uhlin. – N.Y.: Routledge, 2006. – 224 p.

327. Walzer M. The Concept of Civil Society / M. Walzer // Toward a Global Civil Society. – Providence, Rhode Island: Berghahn Books, 1998. – P. 7 – 28.

328. Warren M. Democracy and Association / M. Warren. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001. – 265 p.

329. Weigle M. Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence / M. Weigle, J. Butterfield // Comparative Politics. – 1992. – Vol. 25. – № 4. – P. 1 – 24.

ПОДЯКА

Автор висловлює щирю подяку за допомогу у підготовці та виданні монографії:

Міжнародному фонду “Відродження”;

Благодійному фонду “Творчий центр Каунтерпарт”
(директор **Любов Паливода**);

Солонтаю Олександрю Гейзовичу, громадському діячеві, позапартійному експертові, викладачеві та керівнику програми в Інституті Політичної Освіти, члену нацкомітету кампанії Молодіжна Варта від ФРІ;

Корольчуку Юрію Степановичу, депутату Луцької міської ради, генеральному директору ПАТ “Волинь-Авто”;

Косенку Миколі Тихоновичу, директору Волинської філії “Київстар GSM”;

Террі Метісону, другу України в Боулдері, штат Колорадо (США), волонтеру Корпусу Миру США в Україні 2010-2012 рр.;

Сороці Борису Гнатовичу, раднику Луцького міського голови;

Коліушку Ігорю Борисовичу, засновнику та голові правління Центру політико-правових реформ, українському політику та науковцю;

Пашенку Володимирю Митрофановичу, раднику Луцького міського голови

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАНЮК МИКОЛА ІГОРОВИЧ

**РОЗБУДОВА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ
ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Редактор: Макар Ю.І.

Комп'ютерна верстка: Герасимюк К.О.

Підписано до друку 25.03.2013р. Формат 84x108. Папір офсет.
Гарнітура Times. Наклад 1000 примірників

М.І.Іванюк Розбудова інститутів громадянського суспільства
у Західному регіоні України періоду незалежності. – Л.:, 2013.
– 172 с.

ISBN 5-5848-0158-4

УДК 323 (477.8): 316.3
ББК 66.3(4УКР3), 1+63.3(4УКР)63-3
I-23